

EGYETEMI KÖNYVTÁR
OLVASÓTERME
SZEGEDEN

C.

339.

1894 IV/9

ÉRTEKEZÉSEK
SZETTUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL.
KIADJA A MAGYAR TUD. AKADÉMIA.
III. OSZTÁLY RENDELETÉBŐL

SZERKESZTI

SZABÓ JÓZSEF

OSZTÁLYTITKÁR.

XXIII. KÖTET. 4. SZÁM. 1893.

JELENTÉS
III-IK BÉLA MAGYAR KIRÁLY ÉS NEJE
TESTEREKLYÉIRŐL.

SZÉKFOGLALÓ ÉRTEKEZÉS

dr. TÖRÖK AURÉL

I. TAGTÓL.

*(Előadatott a M. T. Akadémia III. osztályának 1893. június 19-én
tartott ülésén.)*

(Négy táblával és egy függeléssel.)

Ára 2 forint.

BUDAPEST.

1894.

ÉRTEKEZÉSEK

A TERMÉSZETTUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL.

Első kötet. 1867—1870. — Második kötet. 1870—1871. — Harmadik kötet. 1872. — Negyedik kötet. 1873. — Ötödik kötet. 1874. — Hatodik kötet. 1875. — Hetedik kötet. 1876 — Nyolcadik kötet. 1877. — Kilencedik kötet. 1878—1879. — Tizedik kötet. 1880.

Tizenegyedik kötet. 1881.

I. Az asszociált szemmozgások idegmechanismusáról. 2 fametszettel. (Második közlemény. II. rész. Az idegrendszer egyes részeinek befolyásáról az önkénytelen asszociált szemmozgásokra.) *Dr. Hógyes Endrétől.* — II. A Frusca-gora aquitaniai flórája. 4 táblával *Dr. Staub Móricztól.* — III. A pinguicula és utricularia sejtmagjaiban előforduló krystalloidokról. (Egy táblával.) *Klein Gyulától.* — IV. Vegyerélytani vizsgálatok. (II. értekezés.) *Dr. Than Károlytól.* — Egy tábla körrajzzal. — V. Újabb tanulmányok a kámfórcsoport köréből. *Balló Mátyástól.* — VI. A homoródi vasas savanyuvíz-források kémiai elemzése. *Dr. Solymosi Lajostól.* — VII. A solymosi hideg savanyu ásványvíz kémiai elemzése. *Dr. Hankó Vilmostól.* — VIII. Önműködő higanylégszivattyú. *Schuller Alajostól.* Egy rajzzal. — IX. Adatok a Mecsekhegység és dombvidéke jurakorbeli lerakódásainak ismeretéhez. (II. Palaeontologiai rész.) *Böckh Jánostól.* 10 tábla rajzzal. — X. A carladovica és a canna gummiaratairól. *Szabó Ferencztől.* Egy táblával. — XI. Budapest főváros ivóvízei egészségi szempontból s néhány ásványvíz elemzése. *Balló Mátyástól.* — XII. Emlékezésed William Stephen Atkinson külső tag felett. *Dr. Duka Tivadartól.* — XIII. Adatok a harántcsiku izmok szerkezete- és idegvégződéséhez. (Székfoglaló értekezés.) *Thanhoffer Lajostól.* Egy 4-es rétű tábla rajzzal. — XIV. A mohai (fehérmegyei) Ágnes forrás vegyelemzése. *Dr. Lengyel Bélától.* — XV. Egy újabb szerkezetű, vízszivattyuval kombinált higany-légszivattyuról. *Dr. Lengyel Bélától.* Egy tábla rajzzal. — XVI. Az elzöldült szarkaláb mint morphologiai utmutató. *Borbás Vinczétől.* Egy tábla rajzzal. — XVII. A viznek képződési melegéről. *Schuller Alajostól.* — XVIII. Békésvármegye flórája. *Dr. Borbás Vinczétől.* — XIX. Rendhagyó köggombák. *Hazslinszky Friggyestől.* Rajzokkal. — XX. Dolgozatok a k. m. tud. egyetem élettani intézetéből. Közl.: *Jendrássik Jenő.* (I. Adatok a szűrődés tanához. Regéczy Nagy Imre tr. tanársegédétől. II. A gyomor hámsajtjeiről. Ballagi János tr. élettani gyakornoktól. III. A zsírfelszívódáshoz a gyomorban. Mátrai Gábor orvostanhallgatótól. IV. A zsirok átszivárgásáról, nevezetesen az epe befolyása alatt. Hutyra Ferencz orvostanhallgatótól. Rajzokkal. — XXI. Emlékezésed Kenessey Albert felett. *Galgóczy Károlytól.* — XXII. A tudományok haladásának befolyása a selmeczvidéki bányamivelésre. *Péchy Antaltól.* — XXIII. Vegyerélytani vizsgálatok. A calorimetrikus mérések adatainak összehasonlításáról. *Than Károlytól.* — XXIV. Közlemények a m. kir. egyetem vegytani laboratoriumából. Bemutatta *Than Károly.* (I. A borkősav száraz lepárlási terményeiről. Liebermann Leótól. II. Adatok a Carbonylsulfid fizikai sajátságaihoz s tiszta Carbonylsulfid előállítása. 2-ik közlemény. *Ilosvay Lajostól.* — XXV. Közlemények az állatorvosi tanintézet vegytani laboratoriumából. *Liebermann Leótól.* (I. A kénessav kimutatása a borban és más folyadékokban. II. Egy készülék könnyen olvadó fémek és öntvények olvadási pontjának meghatározására.) Egy rajzzal. — XXVI. A hidrogen hyperoxyd képződése égés közben. II. Válasz a víz képződési melegének ügyében. *Schuller Alajostól.*

Tizenkettedik kötet. 1882.

I. Baryt és Cerusit Felekesről Borsodmegyében. (Négy könyomatu táblával.) *Schmidt Sándortól.* — Kristálytani és optikai vizsgálatok az aranyhegyi Amphibolon. (Egy képtáblával.) *Franzenau Ágostontól.* — III. Értekezések a myo-mechanika köréből. *Jendrössik Jenőtől.* — IV. Helyreigazító észrevételek *Thanhoffer Lajos* urnak »Adatok a harántcsiku izmok szerkezete és idegvégződéséhez« című s ékfoglaló értekezéséhez. *Jendrössik Jenőtől.* — V. A Vampyrella fejlődése és rendszertani állása. (Két táblával.) *Klein Gyulától.* — VI. Az Aquilegiák rendszere és földrajzi elterjedése. (Systema et area Aquilegiarum

É R T E K E Z É S E K

A TERMÉSZETTUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL.

KIADJA A MAGYAR TUD. AKADEÉMIA.

A III. OSZTÁLY RENDELETÉBŐL

SZERKESZTI

SZABÓ JÓZSEF

OSZTÁLYTITKÁR.

Jelentés III-ik Béla magyar király és neje test-
ereklyéiről.

Székfoglaló értekezés dr. Török Auréltól,

a M. T. Akadémia levelező tagjától.

(Előadatott a M. T. Akadémia III. osztályának 1893. június 19-én
tartott ülésén.)

(Négy táblával és egy függelékkel.)

Mikor levelező taggá való megválasztatásomért ezen-
nel legőszintébb köszönetemnek kifejezést adok, lehetetlen,
hogy egyszersmind hálás kegyelem adóját le ne rójam
ama férfiú emlékének, ki egyaránt mint Akadémiánk elnöke
és mint hazánk vallás- és közoktatásügyi minisztere közel
két évtizeden át fajunk tudományos művelődésének felvirá-
goztatása körül valóban tüneményszerű tevékenységet fej-
tett ki; mert eme dicső emlékű férfiúnak, *Trefort Ágoston*-
nak kell köszönnöm, hogy szerencsés lehettem, a honalapító
Árpádok királyi családjából való III. Bélának és első nejé-
nek antiochiai Annának (másképp Ágnesnek), Raimond poi-
tiersi francia gróf leányának testereklyéit tudományos
búvárlat alá venni, a miről a következőkben óhajtok előze-
tes jelentést tenni.

A Hunyadiak fénykorából fenmaradt budai »Mátyás
temploma« művészi újjáalakítása, a melyet szintén *Trefort*
Ágoston lelkes pártfogásának köszönhet az ország, 1883-ban
foganatba vétetvén, az erősen megrongált alapfalak gyöke-

res megerősítése a kriptának kiürítését követelé. E kriptának (t. i. az ú. n. Zichy-féle kriptának) egyik fülkéjében 1862. óta III. Bélának és első nejének Annának tetemei lévén elhelyezve, a ritka alkalom fontosságától áthatva, mint fajunk bűvára, kötelességemnek tartottam a b. e. miniszterhez, emez a hazai tudományosságra nézve oly felette becses testereklyék embertani bűvárlatának engedélyezése végett fordúlni, a mely engedélyt a fenkölt szellemű miniszter legott meg is adta (ld. »*Függelék*« 1. sz. alatt.)

Most, hogy a Mátyás temploma újjáalakítása immár befejezéséhez közeledik, s így tehát a királyi ereklyék újból és végleges nyugalomba tételének ideje nemsokára elérkezik, valamint hogy a honalapítás ezredik évfordulóját megülni készül az ország, éppen időszerűnek kell tartanom a M. T. Akadémia becses figyelmét emez ereklyéknek úgy a nemzeti kegyelet, mind pedig fajunk tudományos kutatása szempontjából való nagy fontosságára felhívni, illetőleg a mindkét irányban teendő indítványaimra hazafias pártfogását kikérni.

A királyi testereklyéken tett embertani tanulmányom eredményeit önálló nagyobb munkában lévén szándékom közrebocsátani, a melynek tárgyához méltó díszes kiadását az Árpádok egyik dicső sarja, *Ő császári és királyi Fensége József Főherceg* legmagasabb kegyeibe venni méltóztatott; jelen székfoglaló értekezésemben, csupán csak előzetes tájékoztatás kedvéért amaz adatok egybefoglalására szorítkozom, a melyek a lelet eredetével, a lelőhely (t. i. a régi székesfehérvári Sz. István-féle bazilika romjainak) helyrajzi viszonyaival s e romok közt különböző alkalmakkor napvilágra jutott ereklyékkal ismertetnek meg bennünket.

Úgy hiszem, emez adatok már magukban véve is eléggé megérdemlik egy külön értekezésben való méltatásukat, mint-hogy éppen ilyen tájékoztató ismertetés hathat leginkább buzdítólag őseink ereklyéinek kegyeletes megőrzésére. Már pedig a dicső honalapítók iránt való kegyeletet éppen fajunknak ismeretes sajátságú politikai helyzeténél fogva a nemzet emlékezetében föléleszteni és folyton ébren tartani mindenha egyik elsőrangú kötelességünk lészen.

SZEK
DUPLUM

I. Az ásatás története s a lelet egyes adatai.

Mint általában véve éppen a legbecsesebb leletek legeslegtöbbszörénél, eme királyi ereklyék fölfedezését is a véletlennek köszönhetjük. Szabadságharczunk első évének a végén (1848. december havában) történt, hogy Székes-Fehérvárott a már régebben [1838-ban¹⁾] néhai br. Barkóczy László püspöktől furatott ártézi kútnak közhasználatra szolgáló vízvezetéke kiigazítatván, a püspöki lak udvarának területén a talajt fel kellett ásni. Emez ásás közben, a munkások 1848. december 5-én egymásután két vörös márványkoporsóra bukkantak, a melyeknek egyikét — a mint ez ilyenkor rendszerint történni szokott — a munkások önkényüleg legott fel is bonították; de minthogy a felbontott márványkoporsó csontvázán korona és aranygyűrű találtatott, a városi hatóság a további ásatást beszüntette, a kormánynak az esetről jelentést tett, minek következtében a Nemz. Múzeum részéről néhai *dr. Érdy János*, mint a régiségjár őre, azzal a megbizatással küldetett a helyszínére: hogy az ott lelt ékszereket és márványlapokat lefoglalja s a N. Múzeumba szállítsa, valamint a netán még szükségesnek mutatkozó ásatást a hatóság közbejöttével folytassa.

Dr. Érdy az ő régészeti utitársa *Varsány János* mérnök kíséretében már decz. 8-án utazott Fehérvárra; a hol az ásatást iziben átvette s azt, mint még utóbb említendő értekezésében magát kifejezi: »a zordon télnek fergetegei közt is azon hó 16-áig« folytatta.

E nevezetes esemény első hírének az akkori hivatalos: »Közlöny« 191. számában (Budapest, hétfőn, december 18. 1848.) a 901-ik lapon és pedig két közleményben olvassuk. Az első »*Fejérmegyéből decz. 12-én*« cím alatt röviden jelenti: »Városunkban a püspökség mel-

*Az első hír
1848. decz.
12-én.*

¹⁾ Dr. Henszlmann az évet 1839-re, dr. Érdy pedig 1838-ra teszi. Ugyancsak az utóbbi szerint emez ártézi kúton kívül még egy másik ártézi kút is furatott Székes-Fehérvárott és pedig 1831-ben (a palotai kapún túl), s emez ártézi kút dr. Érdy szerint az első, mely hazánkban furatott.

lett kutat ásván, egy márványkoporsót találtak. A csontváz fején ezüst korona és újján aranygyűrű volt. Tovább ásván, egy másikat fedeztek fel, fején korona, újján gyűrű, kezében alma kereszttel, királyi bot és lábain sarkantyú. Érdy bonczolja a régiségeket, nem tudom, mit főz ki. — Ujonzaink a napokban egészen ki lesznek állítva, csak kardot kezükbe, hogy Fejérmegyét minél előbb dicsőségben tüntessék fel.« — Közvetlenül utána egy a »Közlöny« szerkesztőjéhez (Gyurmán Adolfhoz) intézett hosszabb közleményt találunk (*Székesfehérvár, dec. 13.* »*Nevezetes régiségek*« czíme alatt) a csak taval elhunyt jeles tudósunk néhai *Szvorényi József* tollából, a ki akkoron a székes-fehérvári gymnáziumban mint tanár működött. — Eme közleményben első ízben tétetik vonatkozás az ereklyék történelmi korára s a csontvázak ivarára nézve. Szükségesnek látom ezért, a közleménynek egyes részeit szó szerint idézni: »Tisztelt Szerkesztő úr! Hete múlik már, hogy városunkban, árpádi s vegyes korszaki fejedelmeink ez ős temetkező helyén, nagy érdekű régiségek ásatnak fel; s róluk hírlapjaink mind maig hallgatnak. Olvasói s a tudomány érdekében vegye ön tőlünk mint szemtanuktól az ásatás eddigi eredményének száraz-röviden adott vázlatát. — Az úgynevezett püspök-kútja körül — ugyancsak tehát, hol ezelőtt mintegy évtizeddel szinte érdekes tartalmu márványravatal vétetett fel, s a hol egykor a sz. István által emelt európai híres, fényes basilica állott — f. hó 6-án¹⁾ a kútigazítás közben mélyebbre vajt földből ismét két sarcophag kezdett előtűnni. Megörültünk az elfutott hírnek; de annál sajnosabban látók, mikép azoknak egyike rögtön fölbontott, mielőtt szakértőbbek tanui lehettek, s a némelyeknél figyelembe sem ötlő, a tudományokra mégis nem ritkán fontossággal biró környületeket is vizsgálóan vehetik vala. Tartalma volt: egy ezüst abroncsszerű párta, négy, körbe helyezett byzanti kereszttel; antik rubin-gyűrű s némi aranyszövet-hamvadékok; mik szintúgy mint a kisebbszerű gyűrű, az orvosok által megvizsgált vázalkat, végül kard,

¹⁾ Dr. Érdy János a két márványkoporsó fölfedezésének napját december 5-ére teszi.

sarkantyú, gombok s efélék hiánya némileg gyaníttatják ugyan, miszerint a hamvadó nőalak lehetett; de hogy lehesen ott biztosabb eredményhez jutni, hol a megbolygatott tetemeket a profánus kezek már kosárra szedték. Mi bizony csak megint arra adtunk példát, mint nem kell az illy tudományos kincsek körül jövére eljárni!¹⁾ — Sietett is derék polgármesterünk helyrehozni, mit mások elavatatlanokdta. Rögtön tudósítva lőnek az illetők; s 12-én már kormánybiztosúl kiküldött jeles archaeologusunk Érdy úr jelenlétében nyitathaték fel az előbbivel szorosán szomszédos s több vörös márványlapokból összeállított sarcophag. Tartalma fentemlítetthez egészen hasonló alaku korona, mellycsillag, kormánybot és alma²⁾ s ezen byzanti mivű feszület, sarkantyúk (mind ezüstből) izmos ujjakra mutató köves aranygyűrű, rövid egyenes kard s végül maga az eléggé ép, *öles hosszaságu* csontváz. Láttuk e nagy érdekű tudományos kincset, s égő szomjjal sóhajtánk fel, vajha csak egy betű is szólana mellettök! — *Szvorényi* továbbá kijelenti: »Itt kétségkívül csak a *hely, díszjelek* és *csontváz* tudományos megvizsgálása s pontos összevetése vezethet tisztára. Mi az elsőt illeti, nincs kétség, miként a fölemelt tetemek épen azon körbe estek, hol egykor az említett főtemplom elterült. Meggyőződni erről részint a régi Fejérvár különböző korú rajzaiból, részint szemtanúk irományai s bizonyításából, miszerint 1800-ban a püspöklak építése alkalmából megbontott téren a basilica alapfalai két oldalt láthatók valának, úgy, hogy a püspökudvar kerítésén mind belül, mind kívül 25, összesen 50 lépés lenne az oldal-alapfalak között

¹⁾ Mintha Szvorényi előre sejtette volna a királyi csontvázaknak a további sorsát, mikor intő szózatát emelé: »Mint nem kell az illy tudományos kincsek körül jövére eljárni« — mert, a mint alább még tüzetesebben látni fogjuk, eme becses ereklyék az 1848. és 1862-ik évi időközben nemcsak roncsolásoknak voltak alávetve, hanem még meg is csonkultak.

²⁾ Épúgy mint Szvorényi, Pauer is (kiről mindjárt a következőkben lesz szó) a sírban talált ékszerek közt az »ország almáját« sorolja fel — és pedig tévesen. A mit ezek az ország almájának néztek, nem egyéb mint egy zarándok-pálczának a gömbölyű feje — a mint erről az utóbbiakban meggyőződhetünk.

számítandó. E templom 1031—1543-ig szolgált temetkező helyül, úgy, hogy ez időközben egyedül koronásaink s ezek családsarjainak nyujta nyugvó helyet; csak kivételes kitüntetésül engedtetvén meg, hogy oda nem királyi vér is temetkezzék. Különösen három esetet sorolnak fel történetlapjaink, miszerint Rozgony István, Buzlay László és Zápolya János részesültek e megtiszteltetésben; utóbbit azonban Achmet, első fejevári pasa — mint a kit királyul ő sem ismert el — a sz. Mihály külvárosi templomba tétette át. Ha tehát korona, kormányalma és bot a királyi méltóság jelei, úgy e téren ily díszjelekkel talált maradványt, okkal tarthatni *árpádi vagy vegyes korszaki egyik uralkodónk porló tetemének*. Sőt a tegnap és ma fölvett, de minden műemlékek nélkül talált 3-ik s 4-ik számú maradványokról is ki fogja határozottan mondhatni, ha valljon nem szinte fejedelmi sarjadékok valának-e; miután a fényes főtemplom majd Miksa császár svéd-serege által (1506), majd valamilyen később a kuruczok, kivált pedig Quarli beeg, a fukar kereskedő által Szulejmán nevében csaknem minden értékessé kincséből annyira kizsákmányoltatott, hogy még a holtak koporsói sem kerülheték ki a rablókezeket« (i. h.).

Minthogy 1848 végén a haza sorsa felett már a fegyver volt hivatva dönten, nem csodálhatni, hogy ősi királyaink ereklyéinek fölfedezése nem kelthetett nagyobb érdeklődést a hazafiakban. Tudtommal csak *Garay Jánost* ihlették meg az ereklyék elannyira, hogy róluk költeményt írjon, a melyről ő Petőfihez 1848. decz. 25-én írt levelében említést tesz (ld. e levelet és költeményt a »*Függelék*« 2-dik száma alatt).

Az eddigiekből tehát kiderül, hogy a Sz.-Fehérvárott 1848. decz. 5—13-áig a Szt. Istvántól épített régi bazilika romjai között talált csonvázak vagy az Arpádok korából vagy az ú. n. vegyes korszakbeli királyok idejéből valók lehetnek. De hogy tüzetesebben melyik időből valók és melyik királyunktól, illetőleg melyik királynénktől erednek e csontereklyék — eme kiderítésnek az érdeme nézetem szerint

néhai *Pauer Jánost* (a későbbi jeles székes-fehérvári püspököt) illeti.

Ma már, mikor mindazok, kik az 1848-iki Pauer János
1849 (a—d) fehérvári ásatásnál közreműködtek, az élők sorából kidőltek, lehetetlen megállapítani azt, kinek agyában vilant meg először a gondolat és érlelődött meggyőződés: hogy a királyi ereklyéket III. Bélától és első nejétől, antiochiai Annától eredőkül kelljen tekinteni! — De tény az, hogy az első, ki e nézetével legelőször a nyilvánosság elé lépett, senki más, mint Pauer János vala. — Ő már 1849-ben egy igénytelen külsejű kis füzetben (*»A Székesfehérvárott fölfedezett királyi sírboltról (képekkel). Irta Pauer János. Ára: kötve 6 kr pengő. Sz.-Fehérvárott, nyomtatott özvegy Számmer Pálné betűivel 1849.«*) bocsátotta közre ama döntő érveket, a melyek nyomán a szóban forgó királyi ereklyéket csakis III. Béla királynak és első nejének lehet tulajdonítani.

Ugyaneme füzetkében az első részletesebb a) Az ásatás
leírása. leírását is találjuk az ereklyék fölfedezésének, miért is mindenek előtt emez adatokat akarom ide iktatni. *Pauer* az ásatás történetét így adja elő: »Még a nyári hónapokban a püspöki lak jobb szárnyának keletre néző részén, hol egykor a sz. István által épített roppant basilica állott, az ártézi kút javíttatván, ásás közben a munkások töredék-oszlopokra és nagy kőtáblákra akadtak. A kút körüli munkának bevégeztével az ásatás tovább folytattatván, végre egy márványkoporsóra akadtak, melly 1848. december 5-én, reggeli órákban felnyittatván, abban egy királynénak tetemei találtattak; fején korona vala, ujján pedig aranygyűrű. Az idő mindent megemésztett rajta, csupán a csontváz maradt fenn. Ezen eset nagyobb figyelmet gerjesztvén, a városi előljáróság által felsőbb helyre följelentetett; az ásatás pedig mindaddig felfüggesztetett, míg a nemzeti múzeum részéről e végre kiküldött szakértő tudós férfiak a hely színén meg nem jelenének. Az ásatás ekkor ismét folytattatott s épen az előbbi koporsó mellett létező szinte márványkoporsóról a düledék föld és goth izlésű omladék-kövek elhánytatván, a koporsó december 11-én

reggeli 8 óraker felnyitattott.¹⁾ Szent borzalom fogta el keblünket, midőn megnyilt előttünk a sir, és abban a magyar nemzet egykori királyának csontvázát, a csontok között pedig a királyi ékszereket tétlenül heverni látók: mert ezeken kívül, a mit csak az idő megemészthetett, mindent megemészített. A fejnek egykori ékessége, a királyi korona, most is a koponyán vala, de a homlokról már a fogakig leereszkedett. Az összedült melycsontok felett csillag alakú valamely rend vagy amulet vala, de az ezt tartó ujnyi vastagságú selyem-zsinór már egészen elhamvadt. Jobb kezében volt az ország almája,²⁾ kereszttel s feszülettel, bal kezében pedig a királyi pálcza; de a hatalomnak ezen jelei már a koporsó fenekén a csontok között heverték, minthogy minden idegek, a kéznek is minden részei egymástól elszakadoztak. Bal oldalán majdnem egészen a vállaknál, feküdt a hüvely nélküli egyenes rövid kard, melly hihetőleg a testnek sirbocsátása alkalmával csúszott a vállakig föl. Ezt a rozsdá már egészen ellepte. Lábain nagy sarkantyuk voltak, s minthogy a bakancs vagy csizma egészen elporladott, a két lábszár csontjai a sarkantyúk közt fönmaradának. Ezt is, valamint a többi ékszereket, mellyek ezüstből lévén, meg voltak aranyozva, fényétől az idő megfosztotta. Különös vala, hogy midőn a sír fölnyitattott, a korona s egyéb ékességek elvesztvén sárgahalvány színüket, minél tovább voltak a szabad levegőn, annál feketébb színt öltöttek magukra, s végre egészen megfeketültek. Továbbá jobb kezén karperecz vala, az ujján pedig nagy arany s köves gyűrű, mely csak utóbb találtatott meg, minthogy a testnek s az ezzel eltemetett ruhának hamvai azt egészen befödtek. Ezen ékesség, fényét megtartva, egész épségben megmara-

¹⁾ A mint olvashattuk, Szvorényi december 12-ikének mondja e napot; minthogy — a mint majd alább látni fogjuk — dr. Érdy is decz. 11-ét említi, ezt a napot kell a királyi csontváz fölfedezése napjának tekinteni.

²⁾ Dr. Henszlmann megjegyzi: »Pauer helytelenül ország-almájának nézi az Érdy által helyesen zarándokpálca fejének meghatározott tárgyat« (W. »A székes-fehérvári ásatások eredménye« Pest, 1874. 209. l.).

dott, s reá némelly még tisztán ki nem vehető betűk vannak vésvé, mely bővebb vizsgálódás- és fejtegetésre alkalmul szolgál. A sirban talált ékszerek következő napokban, a városház tanácsstermében szemléletül kitétetvén, azoknak látására temérdek sokaság sereglett össze. Az ásatás tovább folytatván, eredménye az lett, hogy a király sirja mellett, kevésé mélyebben, ismét márvány-táblákra akadtak. Ezen sir december 13-án felnyitván, benne csupán egy csontváz találtatott, minden czimer és ékesség nélkül. A koporsó faragott kőtáblákból állítottatott öszve, egyedül fedezete lévén márványkőből, mellyet nehogy a tetemekre düljön, a középen vas-durong tartott fön. — Ezen koporsó fekvésének vonalában 14-én, fakoporsóban gyermekével együtt eltemetett nőnek tetemeire akadtak. A koporsó egészen elrohadt, csak rétegei látszottak a földben, de a szegek és a koporsó könnyebb emelhetésére készült markolatok megtaláltattak. A további ásatás a téli idő miatt ezzel megszüntetvén, jelenleg egyedül a fölfedezett góth izlésű roppant oszlopnak alapja látszik ki a földből, a sirnak márványtáblái pedig, valamint az ékszerek is, Pestre a nemzeti múseumba szállítottak által« (i. h. 2—5. l.).

Pauer János, ki a továbbiakban a régi Fehérvár városa, valamint a Sz. Istvántól épített bazilika kérdését fejtegeti, az itt koronázott és eltemetett árpádkori és vegyes korszakbeli királyokat névszerint sorolja fel. — Minket itt e helyütt az utóbbi kérdés érdekelvén, hadd állítsam össze *Pauer* nyomán a székes-fehérvári bazilikában eltemetett királyok és királyi sarjak névjegyzékét:

b) A sz.-fehérvári Sz. István bazilikában eltemetett magyar királyok.

1. 1031-ben Sz. Imre herczeg (Sz. István fia) életének 24-ik évében,
 2. 1038-ban Sz. István király életének 60-ik évében,
 3. 1114-ben Kálmán király,
 4. 1129-ben Álmos vezér, II. Béla királynak atyja,
 5. 1141-ben II. vagy vak Béla király,
 6. 1161-ben II. Géza
 7. 1162-ben II. László
- } királyok, II. Bélának fiai,

8. 1173-ban IV. István¹⁾ király, II. Bélának fia,
9. 1196-ban április 23-án III. Béla király,
10. 1205-ben III-ik László 4 éves gyermek-király,
11. 1317-ben Mária I. Károlynak első hitvese,
12. 1322-ben I. Károlynak hasonnevű gyermeke,
13. 1342-ben I. Károly király életének 54-dik évében,
14. 1382-ben Nagy Lajos király életének 56-ik évében,
15. 1439-ben Albert király,
16. 1490-ben Mátyás király életének 47-dik évében
(anyja Szilágyi Erzsébet már előbb temettetett ide),
17. 1516-ban II. Ulászló király,
18. 1526-ban II. Lajos király,
19. 1540-ben Zápolya János, ő volt az utolsó király,
kit ide temettek, mert már 1543-ban Sz. Fehérvár a törököktől elfoglaltatott, a mely időtől kezdődik a régi város és a bazilika kirablása és elpusztítása.²⁾

¹⁾ Pauer jegyzetben előadja: »E helyen felvilágosításul megjegyezni kívánjuk, hogy Magyarország 1161-ben három királyt látott, s hogy Székesfehérvár egy év lefolyta alatt két király temetését, s három új király koronázását szemlélte. 1161. május 31-kén meghalt II. Géza, s itt temettetett el. 1161. június első napjaiban megkoronáztatott II. Gézának fia III. István, életének mintegy 16-ik évében; de csak másfél hónapig, vagyis július 14-kéig uralkodhatott. Ekkor elüzetvén, Görögországba futott. 1161. július 14-én II. László, III. Istvánnak nagybátyja, erővel magához ragadván a kormányt, Fejérvárott magát megkoronáztatá, de félév múlva, 1162. január 14-kén meghalt, s ugyanitt eltemettetett. 1162. január 14-én IV. István, szinte III. Istvánnak nagybátyja, hasonló módon foglalván el a királyi széket, magát ugyane városban megkoronáztatá. Azonban öt hónapi és öt napi uralkodása után, unokaöcsésének, III. Istvánnak serege által június 10-kén legyőzöttvén, Semlinbe futott, hol 1173. április hónapban meghalt, teste Fejérvárra hozatván, itt temettetett el. 1162-ben jún. 19-kén III. István lépett ismét a királyi székre, és uralkodott 1173-ig s ekkor május hónapban, s így kevéssel utóbb mint IV. István meghalt. Ennek teste Esztergomban temettetett el« (i. h. 16—17. l.). — Megjegyzendő, hogy IV. István nem 1173-ban, hanem 1163-ban Zimony ostroma idején halt el: »De annál erélyesebben látott a magyar had Zimony ostromához, melyet végre, miután IV. István, mint a görög írók bizonyítják, mérég által meghalt, a görög vezérek szabad elmenetel feltétele alatt fel is adtak« (Horváth Mihály »Magyarország történelme« I. k. Pest, 1871. 428. l.).

²⁾ Teljesség kedvéért Pauer János az egyebüktől eltemettetett

Hogy az itt felsorolt királyok közül a december 11-én talált királyi csontváz melyiké lehetett, azt *Pauer* következőleg nyomozta ki.

Mindenekelőtt kiemeli, hogy a király és királyné csontvázának személyiségét *teljes bizonyossággal* megállapítani mindaddig ugyan nem lehet: »míg csak vagy a további ásatás és ennek következtében reményelhető újabb fölfedezés, vagy a sírban talált királyi ékszerek, kiváltképen a mellycsillag, gyűrű és kardnak figyelmesb vizsgálata, bővebb eredményre nem vezet; azonban véleményezni lehet, sőt illy ügyben kötelesség; a véleményt pedig el- vagy el nem fogadni, az olvasónak szinte szabadságában áll. Melly korból való tehát a fölfedezett királyi sírbolt? — Ezt valamely százados emléknél, hol fölírás s körülötte levő tárgyakról és egyéb körülményekről lehet némiképp meghatározni, összeillesztvén a fölfedezett tárgyakat a hajdankor szokásával, izlésével vagy egyéb történeti emlékekkel. *Ezeknél fogva a fölfedezett sírt Árpádok korszakából lenni véljük.* Nézetünk szerint erre mutat: 1-ször. A királyi sírnak és a körülötte fekvő síroknak egyszerűsége, mellyek a legrégebb kornak jellemét hordozzák magukon; I. Károly, nagy Lajos s utóbbi királyaink e tekintetben is nagyobb fényvel lévén eltemetve. 2-ször. A korona, a kir. pálcza és ország-almája, melly ugyan mindegyik, kétséget nem szenved, hogy rögtönzött munka s

c) A lelet történelmi korának megállapítása.

királyainkat is felsorolja: »Ezek legtöbbszörre azon helyeken temettetek el, hol templomokat építének, vagy apátságokat alapítának. Így Sámuel-Aba a sári kolostorban 1044-ben; Péter király Pécsen 1046-ban; 1-ső András Tihanyban 1061-ben; 1-ső Béla Szegvárdon 1063-ban; Salamon, többek véleménye szerint, Polában Olaszországban 1087 után; sz. László Nagyváradon 1095-ben; II. István szinte Nagyváradon 1131-ben; III. István Esztergomban 1173-ban; Imre Egerben 1204-ben; II. András Egresen 1235-ben; IV. Béla Esztergomban 1270-ben; V. István sz. Margit szigetén 1272-ben; IV. László Csanádon utóbb Nagyváradon 1290-ben; III. András Budán 1301-ben; Venczel és Ottó királyok még élőkben elhagyván Magyarországot, Cseh s Bajorországba visszamentek; II. Károly Visegrádon 1386-ben; Mária Nagyváradon 1395-ben; Sigmond, Mária férje, szinte Nagyváradon 1437-ben; I. Ulászló Várnán 1444-ben; V. László Prágában 1457-ben temettetett el« (i. h. 18—19. l.).

esupán a halál esetére készült, mindazáltal azokban a kor ízlését s egyszerűségét kifejezve látjuk. Ha ezeknek, különösen pedig a koronának alakját az Árpád családból származott királyaink pecsétjein látható koronával egybe hasonlítjuk, azokkal ezt leginkább megegyezőnek találjuk. 3-szor. A sírban talált kardnak alakja szinte ezen kort jellemzi, minthogy a későbbi fegyverek már más idomúak voltak. A sírban lelt kard pedig az őskorból alászármazott koronázási karddal csak nem egészen megegyez. 4-szer. A csontváz állapota s a testtel eltemetett ruháknak végképeni elhamvadása szinte arra mutatnak, hogy a fölfedezett sírt egyik legrégebb királyunk sírjának lenni tartjuk. Még ugyan a hajdani sírok rajzai- s leírásainak bőségében nem vagyunk, hogy az illy kérdéseknél, összehasonlítás által, tiszta következtetéseket lehetne huznunk; mindazáltal az arany-szövetű ruháknak, és a hajnak végképeni elhamvadása, mellyek pedig, kivált száraz helyeken, minő a fölfedezett két koporsó is vala, századokkal daczolnak, szinte azt engedik hinnünk, hogy azok az ős magyar korból valók. A csontváz pedig épségére nézve, megegyez azon csontvázal, melly a mult században Pécsen, egy, azon korból alászármazott sírban találtatott föl. 5-ször. A 13-ik században ugyan ritkábban, de a 14-dik és 15-dik században többnyire már véstek azon kőre, melylyel a sír befödöttetett. Rávésték a megholtak nevét, életkorát, címét stb., mikép erről több példánk vannak. Illyeneket láthatni az esztergomi bazilikának sírboltjában, mellyek a régi főtemplom dűledékeiből fölvétetvén, ide helyeztettek; valamint Pécsen is. Ellenben a régebb időben csak valamivel magasabb márványtábla tétetett a királyi koporsó fölé, mint ez sz. István, V-dik István st. királyaink sírjainál történt; ezek mutatván a helyet, hol testeik nyugvának, a hagyomány pedig szájról-szájra adta, hogy azok kik voltak. Sírversek az első században nálunk úgy látszik nem is használtattak. Először fordul elő említés IV. Béla király sír verséről, ki 1270-ben halt meg s Esztergomban a sz. Ferencz rendiek templomában, a szűz Mária oltáránál temettetett el; sz. Imre herczegnek pedig 1344-ben Dominik székesfehérvári prépost tétetett sírkövet,

hová röviden a szentnek erényeit véseté. Ezekből kitetszik, hogy az első században vagy igen ritkán, vagy épen nem is használtattak emlékirások; ellenben az utóbbi korban különösen a 15-dik és 16-dik században, hacsak a fönmaradt emlék-köveket tekintjük is, már az ilyeneknek számos nyomaira találunk. Megvolt Hunyady Jánosnak, meg Mátyás királynak, és az utóbbi királyoknak sirverseik; sőt már a 14-dik században illy emlék-kövek nemcsak a királyok s püspökök sirjaihoz alkalmaztattak, hanem az egyházak iránt jótékonyással viseltető asszonyok sirjaihoz is, mint ezt a Pécssett kiásott sírkövön láthatni. E századok szokása szerint azon kőre történt a vésetés, mellyel a koporsó befödöttetett. 6-szor. Hogy a fölfedezett királyi sírbolt¹⁾ a leg-régibb korszakból származott alá, abból is lehet némikép következtetni, mert fenmaradt sérelem nélkül. Nem alaptalanul lehet gyanítanunk, hogy ezen sír már akkor több százados vala s a fejeváriak emlékéből is letöröltetett, midőn a törökök 1543-ban Székesfejevárt elfoglalták. Ugyanis ezeknek kincsszomja királyaink sírjait is feldulván, ha a sír utóbbi volt, nincs ok, miért hagyták volna épen ezt érintetlenül. Mi úgy véljük, hogy a nagy idő és a sír egyszerű volta, külsőleg nevezetes emlék azt nem díszesítvén, az emberekkel szinte már elfelejtette, hogy a templomnak azon rejtekében valamelly király tetemei nyugszanak és csak így maradhatott az fön sérelem nélkül. Midőn ellenben I-ső Károlynak, nagy Lajosnak, Mátyásnak fényes és nagyszerű sírjaik voltak; különösen nagy Lajos életnagyságban vala a sírnál márványból kifaragva, Mátyás sírjánál folyton zászló lobogott, Ulászlónak szinte fényes és kitünő sírja vala, mikép ezt fia, a szerencsétlen Lajos, nagybátyjának megírá. De egyébiránt is Mátyás király, Fehérvárnak a török általi elfoglaltatása előtt csak 53, Ulászló pedig 27 évvel előbb halt meg, s a vad ellenség királyaink sírjait feldulván bizonyára nem az utóbbiakét hagyta sértetlenül: milly kincscsel voltak eltemetve, hanem azon sírokat, melyeknek emléke a rejtekebb hely és nagy régiség miatt,

¹⁾ Mint az alábbiakban látni fogjuk, a III-ik Béla és neje koporsói nem voltak sírboltban elhelyezve.

már akkor a lakosok előtt is homályban vala. Illyen volt az imént fölfedezett sírbolt« (i. h. 19—24. l.).

d) *A királyi
csontvázak
személyi meg-
állapítása.*

Eme mozzanatok előrebocsátásával *Pauer* a kizárás (eliminatio) módszere alapján dönti el a kérdést. A legutóbb eltemetett királyoktól visszafelé menve, először is Zápolya Jánost zárja ki: »mert ennek tetemét Achomet fehérvári pasa a királyok holt tetemei közül kivetteté; II. Lajosé azért nem lehetett, mert ez gyenge testalkatú és még ifjú korbéli vala, a talált férficsontváz pedig erőteljes magas termetre vall; II. Ulászló beteges volt életében és 60 éves korában halt el; Mátyásé nem lehetett, mert ennek sírja a templom közepén vala; Alberté sem lehetett, mert középtermetű s törött lábú vala — a királyi csontváz pedig magas termetű s ép lábú; nem volt nagy Lajosé, mert középtermetű vala; I-ső Károlyé sem lehetett, mert ő arany koronával és arany sarkantyúval, továbbá drága gyöngyökkel és kövekkel ékített vörös nadrágban és dolmányban temettetett el, a talált csontváz sírjában a gyöngyök és kövek nyoma sem találtatott; III. Lászlóé azért nem lehetett, mert ő négy éves korában halt el; IV. Istváné sem volt, mert ennek neje nem itt temettetett el, már pedig a felfedezett két, szorosán egymás mellett lévő sír férj- és felesége volt; ¹⁾ II-ik Lászlónak nem lévén felesége, nem tőle eredhet a csontváz; II-ik Gézának volt felesége, a ki Sz. Fehérvárott is temettetett el, de nem a bazilikában hanem a keresztes vitézek templomában; II-ik vagy vak Béláé nem volt, mert ő 30-éves korában halt meg, a csontváz pedig idősebb életkorra mutat, továbbá mert a ki csecsemős korában szeme-világától megfosztatván, illy szomorú állapotban a kardot s ehhez tartozó karpereczet sohasem használhatta, valamint a lovag-sarkan-

¹⁾ IV. Istvánra vonatkozólag *Pauer* előadja: »mert IV. István, miután 1162-ben unoka-öcsének serege által legyőzetett, Zemlinbe vonult, s itt tizenegy év múlva meghalván, teste Fejérvárra hozatott; de felesége vagy Zemlinben temettetett el, vagy pedig Görögországba vitetett vissza, Manuel császárnak Isaciusz testvérétől unokája levén« (i. h. 17. l.).

tyút sem. Ezekben ő neki, mint világtalannak, mi öröme lehetett volna! Higyjük-e tehát, hogy a miket életében nem használhatott, azokkal holta után fölékesíttetve eltemettetett volna, egyéb kir. czimek ezeknek nélkülözése mellett semmi homályt sem szenvedvén. *Ellenben III-ik Bélához mint harcziás férjühoz azok igen helyesen alkalmazhatók voltak. A melycsillagot, vagy amuletet tartó vastag zsinór alakja ezen véleményünkben szinte megerősít.* Ezt ugyan első tekintettel, midőn a sírban a csontvázat háborítlan fekvésben szemlélők, a kérdésre nézve csekély fontosságú dolognak lenni véltük; de midőn a zsinór fonását és a szálak fekvését (a mit a sírban, minthogy még akkor kéz nem érinté, tisztán ki lehetett venni, s csak utóbb tapasztaltatott, hogy egészen elhamvadva vagyon és hogy nem aranyláncz, a minek eleinte tartók) midőn tehát ezen zsinór alakját III-dik Bélának egy 1145-ből fönmaradt oklevelén látható zsinórral egybe hasonlítánk, azt találtuk, hogy ezen kettő oly annyira megegyez, mintha csak egy végből, s egy daraból lettek volna lemeteszve. A minek még nagyobb fontosságot az tulajdonít, hogy az ugyanezen századból fönmaradt illy pecsét-zsinóroknak más formájuk vagyon. Ezek tudniillik két-három szálból sodorva vannak, a melycsillagot tartó, valamint az 1195-ből fönmaradt III. Béla oklevelén látható zsinór pedig nem sodorva, hanem három vastag szálból fonva vagyon. — A sírban talált gyűrűnek alkotása szinte megerősít azon véleményünkben, hogy a csontváz III-dik Bélának teteme. Az ékes arany gyűrű felső része felnyitható levén, azt a művész, a hajdankor szokása szerint, méreg vagy ez elleni óvó-szer elrejtése végett készíté illykép. Ez a rómaiak és görögöknél nagy divatban vala. Az ős magyarok, úgy látszik, az öngyilkosság eme kárhozatos nemét vagy épen nem ismerték, vagy ha ismerték is, ahhoz ily eszközöket mindaddig nem tartottak, míg a görögökkel szorosabb viszonyba nem jöttek. — Az ős magyarok nagy őse Attila, a catalaunumi kétes ütközetkor, nem az önmérgezésben keresett menedéket, hogy az ellenség csúfjául ne essék, hanem nyergeket halmoztatott össze, hogy ott megégesse magát. A magyar királyok: Sámuel-Aba és Péter,

midőn elfogattak és meggyilkoltattak, mérgezés által halálukat nem sietteték, valamint Álmos, II-dik Bélának atyja sem, noha élete többször súlyos veszélyben forgott. Ekkor még a magyar királyok a keleti császárokkal olly viszony és atyafiságban nem voltak, mint már III-dik Béla idejében, ki mielőtt a magyar királyságra jutott, szinte tíz évig Mánuel görög császárnál vala, ki őt a keleti császárságban utódjának is rendelé, mitől azonban, álnok fondorkodás által, utóbb elűtetett. Ha a mérgezéseket tekintjük, melyeknek Bizancban ekkor sokan áldozatul estek, a sírban talált gyűrűt leginkább III-ik Bélának kell tulajdonítanunk, mellyet ő, úgy hiszszük, inkább a megmérgezés elleni óv-szer elrejtésére mint önmérgezés végett hordozott ujján. Ugyanis III. Bélának nagybátyja IV. István király, továbbá első jegyese, de a kivel házasságra nem léphetett, és első feleségének testvére, Manuel császár neje, valamint ennek Elek nevű fia is, Andronicus zsarnoksága alatt, mérgezés és erőszakos halál által multak ki a világból. Illy körülményekhez a megmérgezés ellen óvó-szert magában rejtő gyűrű leginkább illik. s illy körülményekben volt ott III-ik Béla s ezen gyűrűjét a sírba magával elvitte. *Ezen okoktól vezéreltetve, főnebb is nyilvánított nézetünk szerint, a fölfedezett sírboltot III-dik Béla király és első neje, Anna királyné, sírjának lenni hisszük* (i. h. 30—33 l.).

Az imént felsorolt adatokból kiderül: 1. hogy a Sz. Istvánféle bazilika romjaira 1848. nyarán akadtak a kútjavítást eszközlő munkások, 2. hogy 1848. decz. 6-án a királyné, 11-én a király márvány koporsójára akadtak (ez utóbbit már *dr. Érdy* ásatta ki). 3. hogy *dr. Érdy* ásatása alkalmával decz. 13-án a király koporsója mellett egy kőkoporsóra találtak, a melynek csontváza minden czímer és ékesség nélkül vala s hogy decz. 14-én az iménti koporsó fekvésének vonalában egy egészen elrothadt fakoporsóban gyermekével együtt eltemetett nőnek csontváza találtatott és végre 4. hogy az első két (márvány) koporsóban fekvő tetemek III. Bélá királytól és első nejétől antiochiai Annától erednek.

A következő szerző, ki a királyi ereklyék leírását adja, maga az ásató néhai Dr. *Érdy János* vala (ld. tőle: »*III. Béla király és nejének Székes-Fehérvárott talált síremlékei*« a Kubinyi Ferencz és Vahot Imrétől kiadott: »*Magyarország és Erdély képekben*« I. k. Pest, 1853. 42—48 l.). Őt, mint már fentebb említém, hivatalosan küldték ki Sz. Fehérvárra, a hol az ásatást átvette s decz. 18-áig folytatta. Dr. *Érdy* röviden leírja a rétegeket s a talált építészeti maradványokat,¹⁾ melyeket a Sz. Istvántól 1000—1038 a Boldogasszony tiszteletére épített nagyszerű egyház romjainak tekint, s a mely romokat 1601-ben a szorongatott törökök, duló pusztítások után, löporral vettettek szét és röpitettek a levegőbe (i. h. 43.).

A munkásoktól valamint a dr. *Érdy*-tól felásott koporsókat s a bennök talált ereklyéket, a melyeknek rajzait a szerző melléli, a következőkben kívánom ismertetni.

A munkásoktól talált és felbontott első márvány koporsó táblái vaskapcsokkal voltak egymáshoz erősítve: »Ebben 5 lábnyi s 2 hüvelyknyi hosszú csontváz feküdt, melyről a pesti legjelesebb orvosok e végre megkért vizsgáló küldöttsége²⁾ következő boncztoni véleményt adott: »Ez, a kulcsontok, mellkas, medenczecsontok alkotása, és a czombkonczok iránya után itélve, nőcsontváz. És mivel a koponya varrányai mind tisztán láthatók, a fogak teljes számúak, épek és kevésbé kopottak: a nő korára nézve 30—40 éves lehetett.« (i. h. 44 l.). E nőcsontváznak ékszerai a következők valának: »a) négy egyenkarú keresztel ékes megaranyozott sárgaréz nyílt koronka — (ld. az 1. tábla

Dr. *Érdy* János 1853.
(I—VII.)

1. Az első
egygyis a királyné koporsója, csontváza és ékszerai
(1. tábla 8a, 8b és 9, valamint 2-ik tábla 7.)

¹⁾ Eme rétegek és építészeti maradványok helyesebb leírását dr. Henszlmann adja fentebb idézett művének 28—31. lapján.

²⁾ Dr. *Érdy* többször hivatkozik »a pesti legjelesebb orvosok vizsgáló küldöttségére« de sem emez értekezésében, sem pedig a majd alább említendő (a M. T. Akadémia archeologiai bizottságának) közlései alkalmával sehol tüzetesebben elő nem adja: hogy kikből állott az a bizottság, s hogy a bizottság hol és mikor állította ki ama bizonyos »boncztoni véleményt«.

9. ábráját). b) Arany gyűrű, melybe keleti granát van foglalva s ebbe lantoló Siren vésve — (ld. az 1. tábla Sa és Sb ábra). c) Némely aranyszövet hamvadékok. — Hogy itt nő volt éltetve, azon nem kételkedhetni: részint azért, mert a gyűrűbe vésett lantoló Siren a szépnem és szerelem jelve; részint és főképp azért, mivel a koporsónak síma márványfenekére maga az enyészet életnagyságú szoknyás nőt festett, vagy inkább vázhölgyet lehelt, mely a koporsónak síma márvány fenekén tisztán látható.¹⁾ Miből az tűnik ki, hogy e nőnek holtteste egyenest a márvány koporsó hideg fenekére téteték, hol más fakoporsónak nincs nyoma.

II. A második
cagyis a ki-
rály kopor-
sója, csont-
váz és ék-
szerei.

(1. tábla 1, 2,
3, 4, 5, 6, 7,
10a, 10b, 10c,
és 2. tábla

(2)

»A II. márvány koporsó szegletei is vas-
kapcsokkal voltak megerősítve, ennek födelét
decz. 11-én emeltettük föl nagy vigyázattal és
erős férfi csontváz tűnt föl előttünk a régi szá-
zadok hamvaival behintve, melyeket a szél most
lengetett először. E 6 lábnyi s 2 hüvelyknyi hosszú
csontváznak még soha sem bolygatott ezüst éksze-
rein vörös szürke szín volt előtte, mely saját-
szerű szín utóbb sötétebbre változott. E gyönyörű látványra
zsibongó sokaság tódult a máskor csendes térre. Csopor-
tosan ugráltak le a gödörbe s a felügyelő nem volt többé
képes valakit visszatiltani. A koros nők könnyes szemekkel
imádkoztak az elporlott ereklye előtt; míg mások elmél-
kedve csodálták az egykor fényes életnek döbentő holt
képét; azalatt mások azt találgatták vagy kérdezték: melyik
királyunké az erős csontváz? És látására reggeli nyolcz
órától majd délig, míg lerajzolása tartott, mindég mások és
mások siettenek a város minden vidékéről. Itt lehet tapasztalni,
mi meleg részvéttel viseltetnek a fehérváriak városok

¹⁾ Ez a sírfenekre lehelt »vázhölgy« valószínűleg a nevezetes régiség szemlélésétől elragadott képzeletnek szüleménye volt, mert nem igen valószínű, hogy a kőkoporsónak télviz idején durván való felbontása és az ereklyéknek Szvorényi leírása szerint »elavatatlankodott« kiszedése alkalmával a durva kezek érintetlenül hagyták volna a szoknyás nőnek a sír fenekére »festett« vagy »lehelt« körrajzát. — A holt testnek ilyen körrajza csak úgy jöhet létre a márványsír fenekén, ha a holttest mumifikálódik — t. i. a koporsófenekére szárad — a mi itt nem történt.

multja iránt; látta a tudományos kincset teljes épségében néhány ezer ember, mégis ki kellett az ékszereket a városház termében közszemlére tétetnem. E 6 lábnyi s 2 hüvelyknyi hosszú erős férfi csontvázáról a már fönnebb említett pesti orvosok vizsgáló küldöttsége következő boncztani véleményyt adott: »A jobboldali bordák domborodottabbak, a gerinczcsontok bal oldala valamivel keskenyebb levén, a jobb oldal erősebb kifejlésére és a testnek baloldal felé hajlására mutatnak. A koponya varratai, a lambdavarratot kivéve, mely már össze kezdett forni, tisztán láthatók; a fogak teljes számúak, de koronájuk metsző felületéről az üveg máz le levén kopva, az életkor mintegy 50-ik évére mutatnak. E csontváznak látható ékszerei a következők:

1. »Fején négy egyenkarú keresztel ékes nyílt ezüst koronka« — (ld. az 1. tábla 1. ábr.).

2. »Jobb keze mutató újján arany gyűrű, melybe keleti granát van foglalva s ebbe arab irás van vésve« — (ld. az 1. tábla 10a, 10b, 10c ábr.).

3. »Nyakán ezüst láncz, melyről zománcczos ezüst mell-dísz függött« — (ld. az 1. tábla 4. ábr.).

4. »Jobb oldalán nyeles gömb fölött aranyozott sárgaréz feszület, melynek alkatrészei mutatják, hogy zarándokpálcza volt« — (ld. az 1. tábla 3. ábr.).

5. »Baloldalon két élű ezüst kardikó« — (ld. az 1. tábla 6. ábr.).

6. »Jobbján ezüst karperecz« — (ld. az 1. tábla 5. ábr.).

7. »Baljában ezüst kormánypálcza« (ld. az 1. tábla 2. ábr.).

8. »Lábain ezüst hegyes sarkantyú« — (ld. az 1. tábla 7. ábr.).

»Hogy itt erős férfi volt eltemetve, azt nemcsak nagysága s eszkerei bizonyítják, hanem mutatja az is, hogy az enyészet e koporsónak síma márvány fenekére életnagyságú férfit ábrázolt.«¹⁾

¹⁾ A kőkoporsóba temetett holttest is, rendszerint a rothadási folyamat megindulásakor legelőször többé-kevésbé felpuffad s a légek feszülése következtében szétfoslódik, miközben a nedvdúsabb szervek

III. A harmadik (férfi) csontváz koporsója
(2. tábla γ₃)

»A III. faragott homokkövekből összeállított és már főnebb is említett koporsóban« — (ld. a 2. t. γ₃), ugyanis dr. Érdy itt ama koporsót érti, melyet értekezése 44. lapján következőleg ír le:

»A p. nyers födel alatt faragott homokkövekből összeállított koporsóra találtunk, födelének, a mi nevezetes, négy vörös felül síma márványlapját alágörbült két keresztvas tartotta, feneke hiányzott, mert úgy is nagy faragott homokkövekre volt felállítva, mely kövek koromfekete posványos földbe vert czölöpökre vagy karókra voltak lerakva« — e minden ékszer nélkül lelt csontvázzról, a pesti orvosok küldöttsége következő véleményyt adott: »Ezen 5 és 1/2 lábnyi hosszú

és szövetek mindinkább meghigulnak; mely folyamat elvégre minden szervi vegyületből alkotott testrésze átterjed. A kifolyó nedv a ruházatot átjárja s azt is széjjel málasztja. A nedvesség lassankint elpárolog, minek következtében a korhadás, szétporlás, elhamvadás áll elő. Eleinte azonban a lány képleteiktől többé-kevésbé lecsupaszított s egymástól szétvált csontok, a kőkoporsó fenekére, a nehézkedés törvénye s a folyadékok egyensúlyi törekvése szerint mindenüvé szétterjedő posványban fekszenek, a mennyiben a rothadáskor a csontoktól levált darabok, cszafatok is a rothadó lébe süllyednek. Eme bűzös posvány (mely a benne lévő vér és testrészek festékanyagainak bomlási termékeitől, valamint a ruházat és egyéb mellékletek festékanyagaitól mindig színes) ugyan, alkalom adtán, besűrűvde több száz évig is megmaradhat, a mint ezt a törököktől elpusztított pankotai bazilika romjai alatt talált kő- és téglasírjaiban találtam, — de elvégre is száraz korhadépporrá változik át, a mely a sír fenekét s esetleg oldalait belepi, illetőleg reászárad s úgynevezett lepedéket (patinát) képez. — Ezek szerint tehát a mely kőkoporsóban már csak ez a lepedék mutatkozik, az bizonyára már igen régi; legalább is 500 éven felüli. A hazánkban talált rómaiaktól eredő sarkophagokban kivétel nélkül csakis ez a lepedék mutatkozik, és pedig ha azok addiglan föl nem bolygattattak. Mert ha esőviz járja át az ilyen kőkoporsókat (a födel vagy oldalak leválása, megrepedése vagy egyéb sérülése folytán) az ilyen eredeti lepedék is többé-kevésbé elmosódik és helyette az eső vagy talajvízzel bejutó új lepedék vagy kéreg jó létre. Hogy vajjon, mint dr. Érdy említi a korhadási lepedék (patina) éppen az életnagyságú férfi korrajzát mutatta-e, nem valószínű. Ilyen, a test alakját utánzó lepedék csakis akkor lép föl, ha a hulla elviaszkosodik (adipocire képződéskor) vagy ha elszárad, összetöporódik, mumifikálódik — mikor az érintkezési felületen a test körvonalai lerajzolódnak.

csontváz férfiváz, ez a fentebbi jelek után ítélve a 30-ik évet már túlhaladta.«

»A IV. minden ékszer nélküli csontváz mellett elenyészett fakoporsónak nyomai tűntek elé, — (ld. a 2. tábla δ_4), — melynek vasszegei a csontváz oldalainál, erős vaskarikái pedig feje fölött és lábai alatt heverték. Meglepő érdekléssel vizsgáltuk a csontváz keblében volt gyermekcsontokat. E leleményről a pesti orvosok küldöttsége így vélekedik: »A fakoporsóban talált váz nő, — életkorát 20—30 év közé tehetni; a medencze baloldalán talált magzatsontváz, a részek végei kifejtetlen állapota után ítélve, a 7—8 hónap közötti éretlen magzat maradványai. Helyzete, melyben találtatott, mutatja, hogy a nő várandó állapotban halt el.«

»Az V. sír téglából épített mélységből állott, melynek kikövezett feneke agyaggal volt kitapasztva, s ezen 6 hüvelyknyi vastagságú tapasz fölött, fakoporsónak nyomai, vasszögek, egy vaskarika s zúzott csontváz elszórt töredékei jöttek elé« (i. h. 44—45. l.).

IV. A negyedik (magzattal eltemetett nő) csontváz koporsója (2. tábla γ_1).

V. Az ötödik (összeszúzott) csontváz koporsója, (ld. 2. tábla γ_2).

Dr Érdy, ezek előrebocsátásával mind a csontvázakat, mind pedig az első két vörös márvány koporsóban talált ékszereket illetőleg, a következőkben nyilatkozik:

»Valamennyi csontváznak lábai keletnek voltak fordítva; mert a világiakat mindig úgy kellett az egyházi szertartás szerint a templomokban eltemetni, hogy a fööltárra nézzenek, a papokat pedig éppen ellenkező helyzetben takarították el. A koporsók márványlapjait az azokban lelt ékszereket és egyebet mind Pestre szállíttattam, hol e nagy érdekű tudományos kincset a muzeum egyik teremében lehetőleg úgy állítottam össze, a mint találtattak, nem azért hogy ott maradjon kitéve, hanem részint azért, hogy azt a szakértőknek bemutassam, a mi decz. 27-én (1848) meg is történt, részint és főleg azért, hogy az orvosoktól alapos bonczatani véleményt nyerjek, és ez a pesti orvosok vizsgáló

VI. A sz.-fehérvári királyi ereklyéknek a Nemz. Múzeumba szállítása.

küldöttségének azon véleménye, melyre főnebb hivatkoztam. — E helyt nem maradhat említetlenül az 1848-ki Közlönynek 191. számában decz. 18-án *Nevezetes régiségek* cím alatt megjelent tudósítás, melynek az ásatásoknál is néha megjelent szerzője összeköttetést keres az I. és II. márvány koporsó és azon rézlap között, mely Fehérvárról került a cs. könyvtárba, s melyre II. Ulászló (1490—1516) magyar királynak és nejének sírjára van vésvé. — *Pauer János* ez ásatásokról külön könyvecskét adott a közönség kezébe, melynek címe ez: »A Székesfehérvárott fölfedezett királyi sírboltról« (képekkel). Székesfehérvárott, 1849. 8., 34. lap. A szorgalmas szerzőt, mint szemtanút magam figyelmeztettem, majd nézeteimre, majd arra, hogy a legrégebbi egyháztainkban nem találnak sírboltot: mégis megvetve saját tapasztalását, dolgozatának a címét is eltévesztette. Könyvecskéjének oly képekkel akart érdeket adni, melyek épen nem állanak kapcsolatban vagy összhangzásban az itt kiásott ékszerekkel« (i. h. 45. l.).

*Dr. Érdy*nek iménti sorai azt engedik sejtetni, mintha a sz.-fehérvéri ereklyék személyiségeinek megállapításánál ő vezette volna *Pauert* az igazi nyomra. Én már fentebb kiemeltém, hogy a prioritás kérdését teljes biztossággal ma már nem lehet eldönteni. Én sokszor meghánytam-vetettem a dolgot magamban e kérdést illetőleg s a rendelkezésemre szolgált adatokból azt a benyomást nyertem: hogy *dr. Érdy* akkor, mikor az ásatást 1848. decz. 8—16. közt végezte, még nem tudta, hogy a királyi férfi és női csontváz III. Béla királytól és első nejétől erednek, legfeljebb csak azt, hogy e királyi csontvázak Árpád-korbeliek. Nekem az a meggyőződés, hogy csakis erre vonatkozhatnak *dr. Érdy*nek: »az ásatásoknál jelen volt *Pauer*nek adott figyelmeztetései az ő nézeteire«. De másfelől annak a kiderítése, hogy e csontok III. Bélától és antiochiai Annától erednek, meggyőződésem szerint legelőször *Pauertől* ered. E meggyőződésemet alapítom egyrészt arra, hogy maga *dr. Érdy* sehol sem emelte ki eme mély, kritikus észre valló s a tudományra nézve oly felette becses föfedezésnek tőle való származását; másrészt pedig arra, hogy *Pauer* nem is egész

év lefolyása előtt már közrebocsátotta nézeteit — a mely rövid időközben és különösen az akkori háborús időben nem igen hihető, hogy e kérdésről akár *dr. Érdy Pauer*rel és akár viszont *Pauer dr. Érdy*vel — bár csak levélig is — eszmecserét folytatott. — Ha ugyanis már *dr. Érdy* fölfedezi vala az ereklyék személyiségeit, akkor ő *Pauer* könyvecskéjét — mely ez esetben a lényegre nézve csak »Ilias post Homerum« lehetett — bizonyára szigorúbban bírálhatta volna, így pedig egyebet sem vethetett szemére, mint azt, hogy a kősírokat, »sírboltoknak« nevezte el, s hogy a lelethez nem tartozó képecskékkel akart *Pauer* »könyvecskéjének érdekét adni.« Ezek a »képecskék« valóban ártatlan dolgok s a nyomda raktári készletéhez tartoztak, mint-hogy »hat pengő krajczár« árú nyomtatványban jelesebb dolgot adni nem lehet. E képecskék aligha képesek az olvasóban nagyobb érdeket kelteni, ha a szöveg tartalma különben gyarló. *De én abban a nézetben vagyok, hogy édes hazánkban még nem látott napvilágot oly könyvecske, mely »hat pengő krajczár«-on oly felette nevezetes és érdekes fölfedezést nyújthatott volna a hazai tudományosságnak, mint Pauer könyvecskéje.* Ezekben kívántam kegyeletemet a derék s tudós pap emléke iránt leróni!

Dr. Érdy szerint: »Az első két koporsónak hasonló márványlapokból készítése s e lapoknak vaskapcsokkal öszhangzó megerősítése, annak bizonyítványai: hogy ez egymás melletti két koporsó korára nézve is közel áll egymáshoz, s szokás szerint férj és neje koporsója. Az ékszerek között lelt feszületen« — (*ld. az I. tábla 3 ábr.*). — »Krisztusnak aránytalan tagjai s nagy feje, annak derekán átkötött rövid öltözete, valamint a kinyujtott és szoroson egymás mellé szorított lábai alatt látható polcz: kézzel foghatólag bizonyítják, hogy e mű a XII. század készítménye,¹⁾ mert egészen

VII. Az ereklyék régészeti és történelmi meghatározása.

¹⁾ Ehez hasonló ama feszület is, a melyet *dr. Henszlmann* ugyancsak a sz.-fehérvári bazilika romjai között egy nő csontváz koporsójában talált s a melynek rajzát: »A nagy-szebeni és a székes-fehérvári régi templom« (Budapest, 1883.) című munkájának 67. lapján adja.

hasonló ama ezüst oltárhomlokzatba foglalt feszülethez, melyet *I. Coelestin* (1143—1144.) pápa, Citta di Castello egyházának ajándékozott annak emlékeül, hogy e városban született (ld. D'Agincourt: »Denkmäler der Architectur, Sculptur und Malerei.« Revidiert von A. Ferd. Quast. II. Abth. Sculptur XXI. 13. Text 17.). Feszületünk a XII. századnál nem régiebb; mivel azon XI-ik századi feszületen, mely *Pray* munkájában (ld. *Georgii Pray*, Diatribe in Dissertationem Historico-criticam de S. Ladislao. Poonii et Cassoviae 1777. v. 182.) látható, Krisztus egész mellét betakaró öltözetben van keresztre feszítve. Nem is újabb a XII. századnál; mert a XIII. és XIV-dik században a szobrászat már nem hanyatlott többé, hanem új életre kelt és fokonkint javult. Az e századok feszületein Krisztusnak mindkét lába a kereszttől elhajlik, lábfejei nem egymás mellé, hanem egymásra vannak téve s csak egy szeggel leszegezve. És mivel e feszület zarándokpálcza volt, arról is tesz kétségtelen bizonytságot, hogy az, kinek jobbjaiban találtatott, a szent földön zarándoklott vagy legalább készült oda zarándokolni. Ezen szobrászati vizsgálatink eredménye az, hogy határozott korszakot nyertünk; de fölfedezésünk és annak körülményei, melyik magyar királyra alkalmazhatók a nemzedékrenden látható XII-ik században élt királyaink közül, annak meghatározására egyedül a történetvizsgálat vezethet bennünket.«

II. Béla (vak) 1131—1141. neje : Ilona.	II. Gyéza 1141—1161. neje : Frusina. II. László 1161—1162. IV. István 1162—1163.	III. István 1161—1173. neje : Ágnes. III. Béla 1173—1196. I. neje : Anna, másképp Ágnes. II. neje : Margit.
--	---	--

Gyéza kimultával trónviszályok háborgatták a pártokra szakadt országot. A görög császári széken akkoron ama Magyarországra vágyó I. Mánuel (1143—1180) ült,

ki mint II. Comnen János (1115—1143) görög császárnak magyar nejétől Piroška (Priska, másképp Irene) sz. László magyar király leányától született fia némi jogot tartván Magyarországhoz, annak ügyeibe majd fegyveres erővel, majd alattomos cselszövénnyel avatkozott. Mánuel először Berengár zulzbachi bajor grófnak leányával Bertával kelt egybe, ez görög szokás szerint Irene nevet nyert; Gertrud nevű testvérét III. Konrád császár bírta nőül. Mánuel ez első nejével nemzé Máriát, és mivel Magyarországon fegyveres erővel célját nem érheté, szép szerével törekedék a magyarokat részére hajtani. Egyetlen leányát Máriát, a császárságban örökösét, ajánlá Bélának, II. Gyéza fiának, nőül; az eljegyeztetés meg is köttetett azon föltétellel, hogy Béla Konstantinápolyban neveltessék, hova 1162-ben mintegy 15 éves korában el is küldték, hol Elek nevet és despot címet nyert, melynek jeléül, a görög udvar akkori szertartása szerint, mellére függeszteték ama ezüst melldísz, mely csontvázának nyakán ezüst velencei lánczról függve találtatott, és mely vagy byzanti, vagy azt még akkor híven utánzó olasz készítmény a XII-ik századból« — (*ld. az 1. tábla 4. ábr.*)¹⁾ — »Raimund poitiersi francia gróf (Comes Pictaviensis), II. Boemund antiochiai fejedelemnek Constantia nevű leányával nemzé Annát és Máriát. E Mária volt Mánuelnek, első nejének halála után, második hitvese. Béla tíz évig tartózkodott Mánuel udvarában, kinek ezalatt második nejétől Elek fia született és már nem Béla volt többé a birodalom örököse, nem is a neki ígért Máriát, hanem Mánuel második nejének Anna, másképp Ágnes nevű néniét vette el nőül, kivel Imre és II. András két magyar királyt nemzett. Azon arany gyűrű, mely Anna csontvázának újján ragyogott, és melybe keleti gránát van foglalva, s lantoló Sirén, mint csábító szerelem jelve kivésve, kétség kívül jegygyűrű volt« (*ld. e gyűrű rajzát az 1 tábla 8a és 8b ábr.*). — »Mánuel ezentúl is folytatá táborozásait majd Magyarország ellen, hogy azt régi tervei szerint

¹⁾ Dr. Henszlmann e melldíszt nem tekinti despota-jelvénynek s az egész despota kérdést igen érdekesen fejtegeti »A székesfehérvári ásatások eredménye« cz. munkájának 216—222. lapjain.

hatalma alá hódítsa, majd a magyar tartományok ellen, hogy azokat mint Béla örökségét elfoglalhassa, s már Olaszországra is vágyakodik, mikor hírül hozták neki Ázsiából, hogy ott a pogányok viharként pusztítják a hatósága alá tartozó tartományokat, azért kénytelen volt hadseregével átkelni Ázsiába. Hogy Béla Mánuel udvarában 1162-től 1173-ig tartózkodásakor áhítatos zarándokként a szent földön is járt, az onnan hihető, mert ama szent könyvekben nevezetes Emmausz kastély (Luc. XXIV. 13.) Jeruzsálem közelében minden tartozékaival saját birtoka volt, melyért 1170-ben tíz ezer byzanti aranyat adott (Cod. dipl. T. V. Vol. I, 284. Tud. Gyűjt. 1836. II. 25.) és utóbb mint magyar király szent fogadással kötötte le magát a keresztes hadmenésre, mely mivel abban mult, fiának Endrének nagy kincset hagyott szent fogadásának teljesítésére. Innen épen nem nehéz megfejtetni, miért találtatott Béla csontvázának jobb oldalán zarándokpálcza« — *(ld. e zarándokbot feszületét az 1. tábla 3. ábr.)*.

Dr. Érdy továbbá azt mondja: »Értekezésünk szűk köre miatt alig érinthetjük: miképen a magyarok azon lakhelyét, mely történeteinkben Lebedia név alatt ismeretes, a paczinakok, azaz: bessusok, máskép bissenusok vagy besenyők foglalták el, honnan a meghasonlott magyarok egyik felekezete, Árpád vezérlete alatt, Bessarabia, Moldva és Oláhország téreit szállotta meg, mely tartományok Etelköz néven említetnek; a másik csapat Perzsia vidékeire vonult, hol Mohamed vallását követvén keleti török, seldschuk azaz seleuciai, vagy szalóki török stb. nevet viselt, utóbb kis Ázsiába nyomult, és a keletre tódult európai keresztes hadak ellen harczolt. Most térhetünk azon aranygyűrűre vissza, mely Béla csontvázán találtatott, és melybe keleti granát van foglalva s ebbe arab írás vésvé. Ez írást többen, de különbözőleg olvasták; azért nem tudtam: ezt, vagy amazt tartsam-e helyesnek a több egymástól eltérő arab olvasás közül. Véletlenül két syriai pap a Libanon bérceiről jelent meg Pesten: Makhat Mózes püspöki helyettes és Nemér Fülöp titoknok, kik a gyűrűbe vésett arab írást 1853-iki április 4-én következőleg olvasták: Abdallah ben Moham-

med: azaz Abdallah Mohammed fia«¹⁾ (*ld. e gyűrűt és felíratát az I. tábla Sa, Sb, Sc ábr.*). — »Az Abdallah név nem tartozott a ritkább nevek közé; mert Iselin történeti szótárában harminczkét Abdala s Abdallának életrajza fordul elő. Volt-e, és ha igen hány Abdallah nevű volt azon számos szalóki török fejedelem között, kik Chorasánban, Kermánban, Aleppóban és Ikóniumban kis Ázsiában, az osmanok előtti időkben Mohammed vallású, de magyar nyelvű népeken uralkodtak? Azt az e fejedelmek névsora mutathatná meg. — Béla, Mánuel udvarából aligha nézte csendes magányban a keresztes hadak küzdelmeit, az inkább hihető, hogy korának intését követve, megfordult az akkori események színhelyén, hol Európa nemzeteinek zászlói lobogtak; mert azt alig tagadhatni, hogy ez aranygyűrűt a keleti törököktől, mint vérrokonaitól hozta, mely ezektől nyert emlék még akkor is, ha az Balduin, Béla sógorának öröksége s ajándoka volt; mert az osman, vagy mint Hamacker keleti író nevezi ocsmán (othman) nép csak 1291-ben jött az Oxus víz mellékéhez Parthiába s Orthogrul e népnek vezére csak a XIII században nyomult kis Ázsiába Ikónium vidékére. Az ozmán népre tehát maga a török nevezet is helytelen, mely egyedül a magyar népeket illeti, s melyet Herodot kiadói *Turcae* helyett vigyázatlaul *Jurcae* névvel cseréltek fel. E szalóki magyar népek lakhelyeit utóbb az osmanok foglalták el, innen történt, hogy a Turca török nevezet, mely csak fordítása a parthus névnek, ezek elnevezésére használtatott, vagy inkább ezekre kényszerített föl; mert ők török néven hívatni valamint soha sem akartak, úgy mai napig sem szeretnek.²⁾ De térjünk még egyszer Mánuel udvarába vissza. A mint hírül hozták Bélá-

¹⁾ Sajátszerű, hogy dr. Érdy e gyűrűről elfelejti megemlíteni, hogy a mint már Pauer leírta: »e gyűrű felső része felnyitható,« s hogy e fontos körülményre nézve semmi megjegyzést nem tesz.

²⁾ Eme conjecturákra nézve helyesen jegyzi meg dr. Henszlmann: »de kérdezhetjük mégis, miért, ha a gyűrű magyarul beszélőtől magyarul beszélőnek adott emlék volt, miért beszél maga arab nyelven? Nézetem szerint a gyűrű csak Bélára nézve volt emlék, oly emlék, minőt jelenleg is szeretünk visszahozni a keletről.« (A feherv. ás. eredm. stb. 214. l.)

nak 1173-ban hogy bátyja III. István elhagyá a világot, legott sietett, a nemzet intézményei szerint rá szállott magyar királyságot elfoglalni. Nejét Annát, a lantoló Sirent, és magyar királynét 1183-ban rablá el a halál, ki mint Mánuel második hiteseinek Máriának nénje, 1168-ban, mikor Bélának nyujtá kezét, legalább is húsz éves volt, és így életének 35-ik évében hunyt el. Csontvázát, mint láttuk, a pesti orvosok vizsgáló küldöttsége 30—40 évesnek mondotta, csekély különbséggel. Azon négy egyenkarú nyílt koronkán, mely csontvázának fejét ékesíté, byzanti ízlés van előntve. Anna kimultával III. Béla másodsor Margittal VII. Lajos francia király leányával kelt egybe, ki II. Henrik angol király fiának az ifjú Henriknek özvegye s II. Fülöp francia király nővére volt; de ettől Bélának semmi gyermeke nem született és Béla 1196-ban szinte özvegyen hagyá Margitáját, ki férjét Fehérvárott első neje mellé hasonló vörös márvány koporsóban temetteté el, maga pedig új özvegyi fátyolában a szent földön keresett vigasztalást, hol Béla jószágán Jeruzsálem közelében kívánta leélni örömtelen napjait; de e szándoka teljesítését 1197-ben Galilaea tartománynak Ptolemais (Akka, Ake) városában örökre megakasztá a halál. III. Béla, mint már azelőtt mondatott, 1162-ben mintegy 15-éves korában küldetéek Mánuel udvarába, hol tíz évig tartózkodott és így 1196-ban életének mintegy 48. évében hunyt el; csontváza a pesti orvosok vizsgáló küldöttsége szerint korának mintegy 50 évre mutat, a mi igen csekély különbség. Ámbár az e csontvázon találtatott koronkán, kardikán, karpereczen, kormánypálczán és sarkantyún a XII-ik századi jelleg (typus) és byzanti ízlés igen szembeszökő; még is a sejtést keltik föl, hogy ez ékszereket a temetkezési ünnepélyre helyben a fehérvári ötvösök készítették. »Az I. és II. márványkoporsó tehát III. Béla magyar királynak és első nejének, Anna királynénak koporsója; mert az eléadott okok ezekre igen, de a XII. században élt más magyar királyra és nejeire épen nem alkalmazhatók« (i. h. 45—48. l.).

Az ásatásnak *dr. Érdytől* való eme leírása, valamint az ékszereknek tőle való régészeti meghatározása következtében ismereteink egyrészt a csontvázak személyi kérdését illetőleg újabb megerősítést nyertek és másrészt egy-némely téves nézettől megtisztultak. Ugyanis *Pauernek* a történeti adatok egybevetéséből éles kritikával való ama következtetése, hogy a királyi csontvázak nem másoknak, hanem III. Bélának és első nejének csontjai, csak újabb bizonyítékokat nyert *dr. Érdynek* ama kimutatásával, — a mely szerint a királyi csontvázak ékszerei nem régiek és nem újabbak a XII. századnál s minden tekintetben csakis III-ik Bélára és nejére vonatkozathatók; de másfelől megint *Pauernek* ama nézete, hogy »királyi sírbolt«-ról van a szó, valamint hogy a király csontvázának: »Jobb kezében volt az ország almája« megczáfoltatott *dr. Érdy* ama kimutatása által, hogy ama korban eltemetett királyainknak nem voltak még sírboltjaik (kryptáik) s hogy a királynak nem az ország almája, hanem zarándokpálca volt a jobb oldalán. Minthogy *Pauer* csak rövid ideig és csak futólag láthatta az egész leletet, ez a két tévedése nem tekinthető oly öreg hibának s ő nem is volt szak szerint való régész; de történelmi szempontból nyilván sokkal mélyebben hatott a kérdés lényegébe mint *dr. Érdy*. Így ő volt az, ki legelőször mutatott reá, hogy legrégebb királyaink sírkövein felirat nem volt — a mint III. Béla és nejének sírtáblái is ilyenek a híjjával találtattak s hogy: »Először fordul elő említés IV. Béla király sírverséről, ki 1270-ben halt meg, s Esztergomban a sz. Ferencz-rendiek templomában, a szűz Mária oltáránál temettetett el«; továbbá ő volt az, ki legelőször tett figyelmessé a király csontvázánál talált aranygyűrűnek egyik igen jellemző alkotására — a melyet *dr. Érdy* a gyűrű leírásában figyelmen kívül hagyott; ugyanis *Pauer* szerint: »A sírban talált gyűrűnek alkotása szinte megerősít ama véleményünkben, hogy a csontváz III. Bélának teteme. Az ékes aranygyűrű felső része felnyitható levén, azt a művész a hajdankor szokása szerint, méreg vagy ez elleni óvszer elrejtése végett készíté ilykép. Ez a rómaiaknál és görögöknél nagy divat-

ban vala. Az ősmagyarok, úgylátszik, az öngyilkosság eme kárhozatos nemét vagy épen nem ismerték, vagy ha ismerték is, ahhoz ily eszközöket mindaddig nem tartottak, míg a görögökkel szorosabb viszonyba nem léptek..... A magyar királyok: Sámuel-Aba és Péter, midőn elfogattak és meggyilkoltattak, mérgezés által halálukat nem siettették, valamint Álmos, II-ik Bélának atyja sem, noha élete többször sulyos veszélyben forgott. Ekkor még a magyar királyok a keleti császárokkal oly viszony- és atyafiságban nem voltak, mint már III-dik Béla idejében, ki, mielőtt a magyar királyságra jutott, szinte tíz évig Mánuel görög császárnál vala, ki őt a keleti császárságban utódjának is rendelé, mitől azonban álnok fondorkodás által utóbb elüzetett. Ha a mérgezéseket tekintjük, melyeknek Bizanczban ekkor sokan áldozatul estek, a sírban talált gyűrűt leginkább III-dik Bélának kell tulajdonítanunk, melyet ő, úgy hiszszük, inkább a megmérgezés elleni óvószer elrejtésére, mint önmérgezés végett hordozott ujján. Ugyanis III-ik Bélának nagybátyja IV-dik István király, továbbá első jegyese, de a kivel házasságra nem léphetett, első feleségének testvére, Mánuel császár neje, valamint ennek Elek nevű fia is, Andronicus zsarnoksága alatt mérgezés és erőszakos halál által multak ki a világból. Ily körülményekhez a megmérgezés elleni óvószer magában rejtő gyűrű leginkább illik, s ily körülményben volt III-dik Béla, s ezen gyűrűjét a sírba magával vitte« (i. h. 31—33. l.). — *Dr. Érdy*nek e gyűrű eredetére vonatkozó ama véleményét: »mert azt alig tagadhatni, hogy ez arany gyűrűt« — III-ik Béla — »a keleti törököktől, mint vérrokonaitól birta« — most nem tartom szükségesnek bővebben is fejtegetni; s itt e helyütt csupán csak arra szorítkozhatni, hogy *dr. Érdy* eme véleményének semmi biztos alapja nincs.

A Pauer és dr. Érdy egymást kölcsönösen megerősítő és kiegészítő adatai után nem lehet komoly érvet felhozni, hogy a sz.-fehérvári királyi csontvázak nem volnának III-ik Béla és első nejének tetemei. Ugy hiszem, ha a felforgó körülmények között ennyi adattal lehet az ereklyék személyi kérdését tisztába hozni, a mint ez itt sikerült —

emberi gyarló eszünkkel teljesen belenyugodhatunk a megoldás eredményének biztosságába.

Egy más fontos, de teljesen megoldatlanul maradt kérdést képez ama három sír csontváza, a melyeket dr. Érdy ugyanazzal az alkalommal a III. Béla és első neje sírjainak tőszomszédságában talált (ld. a 2. táblán 7₃, 7₄, 7₅). Hogy eme csontvázak is a királyi család tagjaitól erednek, úgy hiszem, kétségbe vonni nem lehet. Így tehát ama kérdés áll elénk: hogy vajjon miféle családtagoknak lehetne ezeket tulajdonítani? A síroknak a III-dik Béla és első neje sírjához való közelsége egész természetszerűséggel azt a gondolatot kell hogy fölkeltse bennünk, mely szerint azokat szorosabban a királyi pár közeli rokonságából eredőknek tekintsük. Minthogy azonban e csontvázak mellett semmiféle melléklet nem találtatott, de még inkább azért, mert maguk e csontvázak (kivéve a III-ik számú férfi-csontvázat, melynek azonban a koponyája hiányzik) mint lomtárgyak iránt való közönyből eredt hanyag felügyelet következtében (1848—1862.) időközben elkallódtak, ma már a tudomány pótolhatatlan kárára, a további kutatásnak tárgyát sem képezhetik többé. Újra kell itt *dr. Szvorényi*-nek intő szózatát ismételnem: »Mi bizony csak megint arra adtunk példát, mint nem kell az illy tudományos kincsek körül eljárni!« — Úgy hiszem, az csak mindenki előtt világos lehet, hogy a királyi csontvázaknak az eddigi úgy a hogy fenmaradása, csakis a mellékleteknek (koronáknak stb.) köszönhető; hisz a többi nem ily mellékletekkel ellátott csontvázakat — a melyek bizonyára nem holmi közönséges halandóktól jutottak királyaink nyugvó helyének tőszomszédságába — tényleg elpusztulni engedték! Bár csak ez maradna az utolsó hanyagságunk, dicső őseink csontereklyéivel szemben!

Alább, mikor a királyi csontvázak rövid ismertetését fogom adni, s az 1848-ban kiásott csontvázak további sorsáról szólni fogok, még egyszer kellend majd e reánk nézve nem örvendetes ténnyel foglalkoznom; s egyelőre csupán csak azt akarom kiemelni, hogy az 1848-ban kiásott csontvázak közül fenmaradt s kezeimhez jutott — többé-kevésbé

roncsolt állapotban: 1. III-ik Béla király csontváza, 2. első nejének csontváza, 3. egy koponya nélküli, felnőtt korú, de még fiatal férfi csontváza [mely a fentebb említett III-ik csontvázal azonos].¹⁾ 4. éretlen magzat csontjai (a mely csontok a fentebb említett IV. nőcsontváz sírjában voltak) és 5. egy állati borda (mely bizonyára nem a királyi sírokból került elő). E szerint tehát az 1848-diki ereklyékből elpusztultak: 1. a III-ik (férfi) csontváz koponyája, 2. a IV-ik nőcsontváz teljesen és 3. az V-ik már eredetileg is csak töredékeiben megtalált csontváznak részei. Ellenben a III-dik Béla és első neje sírjában talált ékszerek mind a Nemz. Múzeum régiségtárában hiány nélkül megőriztettek és jelenleg is őriztetnek.

Minthogy az ilyen leletek nem csak a multa nézve szolgáltatnak üdvös tanulságot, hanem a jövőre nézve is szigorú kötelességet szabnak elénk, minélfogva az ily leleteknél figyelmünket lehetőleg egyaránt minden körülményre ki kell terjesztenünk; mi sem érhetjük be itt a kiásott öt sírnak *dr. Érdy*től való rövid fölemlítésével, s a lelet ismeretetésének kiegészítéséül még tüzetesebben kell foglalkoznunk azzal a kérdéssel: hogy e sírok a Sz. Istvánféle bazilika melyik részében találtattak? Szerencsénkre e kérdést európai hírnevű jelesünk, néhai *dr. Henszlmann* Imre két ráuk maradt alapvető munkájában lehetőleg tisztába hozta, miért is az alább következőkben az ő kalauzolása mellett fogjuk a Sz. István-féle bazilika tervrajzát és a királyi sírok helyrajzi viszonyait áttekinteni.

II. A székes-fehérvári bazilika utolsó romjai, valamint alapzatának helyrajza.

Már fentebb *Pauer* János könyvecskéje ismertetése alkalmával fölemlítém, hogy 1848-nak már a nyarán: »a püspöki lak jobb szárnyának keletre néző részein, hol egykor a sz. István által épített roppant bazilika állott, az

¹⁾ Eme csontvázat, mint alább látni fogjuk, *dr. Henszlmann* III-ik Béla harmadik fiáának tekinti.

artézi kút javíttatván, ásás közben a munkások töredék-oszlopokra és nagy kőtáblákra akadtak. A kút körüli munkának bevégeztével az ásatás tovább folytattatván, végre egy márvány koporsóra akadtak, melyly 1848. december 5-én, reggeli órákban felnyittatván, abban a királynénak tetemei találtattak« (i. h. 2. l.)

A mint e sorokból kiviláglik, 1848-ban a hajdani nagyszerű bazilika maradványai már a föld alatt heverték s így tehát méltán kérdezhetjük, hogy vajjon csakugyan azon helyen állott-e valaha a Szt. István-féle bazilika? Nevezetesen vannak-e tanúink vagy biztos adataink erre nézve?

Ma bizonyára nem él már ember, ki még a föld színe felett látta romjait ama nagyszerű bazilikának, melyet a törökök 1601-ben lőporral légbe röpítettek volt. A templom romjai azonban még két évszázadon, t. i. egészen a mostani század elejéig fenmaradtak s a falromok láthatók voltak, a melyeknek hatalmas kövei már régebben a város fala kijavítására fordítottak s a még megmaradt részeit *Milassin* (Sz.-Fehérvárnak 2-ik püspöke) a mostani püspöki palota építésére felhasznált, a mely célra az addiglan még fenmaradt Nagy Lajos és Mátyás kápolnáját is széjjelbontatta. A városnak más hatalmasai a példát látván (exempla trahunt) egymásután szintén házaik építésére fordították a nagyobb tiszteletre érdemes romok anyagát, úgy hogy e század második évtizedében a romoknak utolsó maradványai is a föld színéről teljesen eltűntek.

Hogy a nagyszerű bazilika romjai e század kezdetén még láthatók voltak, kiviláglik a Kultsár Istvántól kiadott »Hazai Tudósítások« 1806-ik évfolyamában közzétett leírásokból. Így amaz év szept 22-én Fehérvárról keltezett s egy névtelen írótól ¹⁾ eredő értesítésben az áll: »Nem-

*A bazilika
fenmaradt
romjai a múlt
század végén.
(»Hazai Tu-
dósítások«
1806.)*

¹⁾ Dr. Henszlmann e névtelen író: »A nagyszebeni és székes-
fehérvári régi templom« munkájának 74. lapján Nagy Ignácznak
mondja

tsak a Történetirók tartották fenn Fejérvárnak ditsőséges emlékezetét, hanem azon többféle faragott kövek, mellyek még máj napon a Püspöki kertben, a bástyában és külömbféle házaknál találatnak, tartós bizonyosságai régi fényességének. Ily emlékeztető veres márvány az, mely az idén a Régi Templom — (Ezen jeles Fő Templomról, mely királylyainknak koronáztatása és temetkezése által valaha igen híres volt, következő levelünkben bővebben szöllumk) — déli oldalánál találatott, Csalai Úr maga lakására új házat kezdván építeni az említett szentegyház oldaláig vitte falait, holott egy ölnyi hosszóságú, 2 lábnyi szélességű ép márvány kőre akadott, mellyen ezen írást olvashatni:

AD. PATREM. PAVLVM. POSITVS: ROGAT. APOLINARIS.
 QVISQVIS. ES. QVI. MORTE. CADES. STA. PLEGE. FLORA.
 SVM. QVOD. ERIS. QVOD. ET. IPSE. FVI. PRO. ME. PRECOR. ORA.

Ezen betűk be vannak metszve, nem pedig kiállóképen faragva. Tsak ezen okból is gyaníthatni, hogy a templom építéséhez közelget az írás régisége; mert a 11. és 12. században metszettek be a kövekbe az ilyen írások és már a 13. és 14. században többnyire mind kiálló betűk jeleztek. — De a betűk képe is a régi Római egyenes vonásokat többnyire megtartja s tsak némelylek az A, M, C, N; képzelik a Gorthus« — (gothus) — »írás szegletességét. Ugyanezen keverés is régiségnek jele Mabillon, Montfaucon és Beringias szerént. — Az írásnak értelme mutatja, hogy koporsó írás: a szavak ejtésök pedig rythmusával bizonyítja, hogy a 9-dik századtól a 12-ig uralkodó szokást követi. Hogy Apolinaris nevű férfiú az atya, t. i. Pál mellé helyeztetett, az világos: de ki légyen Pál? mi légyen Apolináris? azt arányozni sem lehet. Jeles személyek lehettek, azt abból gyaníthatom, hegy a Fő Templomba temettettek, és hogy márvány födél takarja; mert az oda temetkezés tsak különös királyi Levél mellett engedtetett meg; a márvány koporsó kő pedig akkor tsak a királyokat és az ő rokonait dicsőítette« (ld. Hazai Tudósítások (XXVII) szerdán, Mind-Szent havának 1. napján 1806. 226—228 l.). —

Ugyaneme névtelen író a H. T. következő XXVIII. számában (Szombaton, Szt. Mihály havának 4-ik napján 1806. 234—336 l.) a következőket közli: »*Székesfehérvári főtemplom*. Megmaradott e mai napig az Angoloknál Westmünster, Spanyoloknál Eskuriál, Francziáknál Sz. Dénes királyainak temető helyük, ki mondja meg, hol nyugszik ditső királyainknak szent pora? Tihany, Szegszárd, Várad, Dömös részesek ezen ditsőségben: de tsak a Történetírók bizonságait emlegethetik ezen jelenségnek megmutatására; márvány vagy rézkoporsókat, emlékeztető táblákat, oszlopokat nem mutathatnak. Ne vádolja senki ezért Nemzetünknek hidegségét, gondatlanságát. Volt nekünk Fejérvárott olly Fő Templomunk, melly királyainknak felkenetésökre és temetkezésökre rendeltetett, hogy ott legyen jele hatalmuk elenyészésének, a hol volt kezdete ditsőséges felmagasztaltatásoknak. Ezen templomot talán még Geiza kezdette építeni; mert már Szt. István oda vitte által Esztergomból királyi székét, mint a kereszténység fényes lakhelyére következett királyaink egész II-ik Ulászlóig meg nem szüntek e helyet ékesíteni. E roppant épület Fejérvárnak közepén állott, napnyugattól kelet felé nyúlt, hossza 40, szélessége az oldal-kápolnákkal 18 ölnyire terjedett. Az északi tornya, mellyből Domonkos prépost magát a németek ellen védelmezte, a mostani Barátok temploma Sanctuáriuma táján esett és a benne való kápolna még 1740-ben fennállott. Déli fala e templomnak a mostani új kúttól napkelet felé egyenesen a bástyaig terjedett; de már régen földig elpusztult és tsak a kút építésekor, mellynek tsatornája ennek hosszában készült vala, jött világosságra. Az északi oldal, mellybe voltak a Királyi koporsók, már Nesselrod Prépost idejében (»Wilhelmus Franciscus Comes de Nesselrode 1703—1729.« ld. Szvorényi Mihály »*Amoenitates*« Fasc. V. 81. l.) mind egészen elpusztult.¹⁾ Tsak Lajos kápolnája: melly a Sanc-

¹⁾ Dr. Henszlmann erre megjegyzi (»A székesfehérvári ásatások eredménye« művének 25. l.) hogy: »A mostani fehérvári püspök« — (t. i. 1864-ről szólván Farkas Imrét érti alatta) — »máskép tanuskodik, elbeszélvén, hogy gyermekkorában ministrált Mátyásnak sírkápolnájában« — továbbá helyesen figyelmezteti az olvasót az ellen-

tuariumhoz volt kaptsolva, maradott fenn most élő Milasin Püspök Ő Exc. idejéig. Ezen kápolna mintegy 10 ölnyi magasságú ékes épület vala, merő faragott kövekből készült, boltjainak hajlásain a Magyarországhoz kaptolt Tartományoknak márványból faragott czímerei függöttek, régi szokás szerint hajó formára az eleje boltozatokkal fel volt emelve, és így két részre volt osztva. A Magyar Régiségnek illy ditsőséges maradványait és Fejérvár régi fényességének kiseded, de jeles képét már Nagy Ignác első Püspök Ur *nem Isteni szolgálatra, hanem eleség tartásra fordította*, és a Fő Templomnak oszlopait, mellyekhez volt kaptsolva azon kápolna boltozatain, a nagy köveket más-hová akarván fordítani, ledöntötte.¹⁾ Így a kápolna bolto-

mondásra, a melybe önnön magával jut a névtelen író a csak imént említett északi toronyra és a benne lévő kápolnára nézve.

¹⁾ Itt a névtelen író egy jegyzetben kifejezést ad a hazai régi emlékeknek közöny okozta elpusztulása felett való sajnálkozásának, a melyet, minthogy az még mai napig is megszívlelésre méltó, egész terjedelmében ide igtatok: »Nagy szerencsétlensége hazánknak, hogy a Mesterségeknek szép művei és a Magyarok jó izlésének tanubizony-ságai részszerént a vad Szomszédok ellenséges pusztításai, részszerént véletlen esetek által elenyésztek. Így az Esztergomi Fő Templomot és annak B'zantiumi kőfaragók által mosaik módon felékesített márvány nagy Ajtaja puskaporral vigyázatlanul hányatván a melléke öszvedöntetett Gróf Barkótzai Ferencz alatt, midőn ugyan Esztergomba készült visszahozni Nagy-Szombatból a káptalant, és nagyra terjedő épületet kezdett. E félben szakadt épületnek falai most is fennállanak, annak bizonyosságára, hogy Ő nem rontani, hanem építeni akart.« — (!) — »De nintsen nyoma is azon szép mulató helynek, mellyet ugyanezen említett Barkótzai Ferencz Gróf és Egri Püspök létében állított Eger szomszédságában és *Forte contraste*-nak nevezett. Ezen helyét a külföldi Utasok tsudálván, kis Versaillesnak nevezték; az Egriek pedig Gróf Eszterházy Károly Püspököt, hogy ezen kertet szánszándékkal elrontotta Rontóházinak kezdték hívni. — Bár minden Hazafiak oly szeretettel viseltetnének a szép Mesterségekhez, olly tisztelettel Eleikhez, hogy a Birtokaikban eddig megmaradott régiségeket lerajzoltatnák, vagy leirva fenn marasztanák Unokáink emlékezetére. Azt legalább senkisémm tagadhatja, hogy csalai arendator Gulinger Urnak tselekedete, ki (lásd XXVII. l. 228. old.) azon talált márványt látszatos helyre, háza oldalába tétette, minden tiszteletet érdemel.« — Akkoron, mikor a névtelen ezeket írta, még nem állott volt fent a N. Múzeum épülete; de ma már, mikor rendezett országos régiségtárunk

zatain olly repedéseket, hogy a mostani Püspök O Excellentiája tanácsosabbnak ítélte, hogy a magyar régiségnek ezen szép kintsét egészen elrontassa, mint valamelly nagy költségnek feláldozásával Nagy Lajos emlékezetét, Nemzetünk ditsőségét örökösíteni hasztalan igyekezzék. — Ezen Fő Templomba való temetkezés Rozgonyi Nemzetségének különös király levél mellett engedtetett meg. Az említett új kút tsináltatásakor több téglából épült temető boltozatokra, de semmi emlékeztető táblákra nem akadtak. Hogy királyaink a templom oldalához épült kis kápolnába takarítottak el, az is bizonyítja, hogy sok házaknál afféle szép kövek találtattak. Bél Mátyás azt állítja, hogy 1603-ban — (helyesen: 1601-ben) — »a Várnak a Törököktől való vissza vételekor a templom kövei a bástyák erősítésére fordítottak« (l. i. h. 234.).

Wadasi Jankovich Miklós, ki e század első felében a hazai régészet legbuzgóbb híve volt, a »Tudományos Gyűjtemény« 1827. évfolyamában (ld. II. köt. 42—61. l.) a »Budai Várban talált régi gazdag sirboltról, és benne hihetőleg helyzetett Katalin királyné, Podiebrad leánya tetemeiről« értekeztvén, mindenek előtt fájalmának ad kifejezést a felett, hogy a magyar embernek mily kevés érzéke van dicső őseink emlékének kegyeletes megőrzése és fentartása iránt: »Méltán panaszolja Bél Mátyás nemzetünknek káros gondatlanságát, hajdani *Emléki* iránt ezen szavaival: »Nulla in re desides magis sumus Hungari, quam in asservandis Majorum nostrorum Monumentis« (Math. Bél Notitia Geogr. Hungariae in folio Tom. IV. p. 551.). Mert valóban az eltűnt nemzetek ditsősége és nem annyira hősi vitéz tetteikben, — mellyeknek hire sebes szárnyakon repülvén előttünk, évenként enyészik — mint inkább az emlékjelek — fentartása által örökösödik, s nemzésről nemzésre által kelvén, magasztaltatik. Az a nemzet, melly övéinek Emlékeit hideg vérrel tekintvén sem tiszteli, sem betsüli nem tsak önnön kissebbítését s megvetését, a különben is egymás van, bizonyára hazafiasabb dolog, há a becses emlékeket a nemzet birtokául ajánljuk fel.

Wadasi Jankovich Miklós a régi bazilika romjairól. („Tudományos Gyűjtemény, 1827.“)

között természeti irigységben levő idegen nemzetek előtt maga szerzi — de egyszersmind saját karjával ellenzi s hátráltatja önnön *tökéletesedését* — *tsinosodását* és *előmenetelét* az által, hogy munkára termett virgontz Magzati előtt a Ditsó Példákat elborítja vagy épen le is rontja, mellyeket különben az iparkodásra — a nagy tettek, s ditsó tárgyak elérésére az emberiség legsikeresebb és legfontosabb *rugóinak* lenni, elmúlt éveknek történetei mindenütt mindenkor bebizonyítottak; ugyan azok a még el nem kortosodott nemzeti fajzatban már tsak tekintettel is gerjesztik a hazafiui érzést, élesztik a vetekedő erőt — hevitik s gyulasztják a ditsóság lángját — sőt annak személyét is, ki különben tehetetlenségében elálélt volna, nagyobb tetteknek felvállolásában, s gyakorlásában foglalatoskodtatják. Azért miolta élek, könyeim tsurdulási meg nem szünhettek, szemembe ötlvén minduntalan a *Régiségeknek* elkövetett dulásai (ha közönségesen már bevett nevezettel élnem lehet) a Vandalismusnak, melly az ő pusztításait vagy színlett tsinosodás, vagy pedig nyilvános s közönséges haszon tsilámló és tsábító örve alatt, valósággal pedig tsak a tudatlanság és tsekély szennyhaszonnak nyereséből előttem folyton folyva üzi« (ld. i. h. 42—43. l.). — E bevezetés után *Jankovich* mindama régi emlékeket felsorolja, a mellyeket ő maga még látott, de a mellyek mintegy az ő szeme láttára ázsiai közönységünk következtében elpusztultak, s a többi között rátér a székes-fehérvári nagyszerű templom romjaira: »Láttam ditsóült Sz. István apostoli buzgósága világszerte hires maradványát, a Magyarok nagy Asszonya gazdag templomának északi oldalát, ahoz ragasztott bálványkövekből ékesen faragott, sudaras oszlopokat és ezekből kihajlott különféle állatoknak s képzeleteknek kimetszésével ékesített boltozatoknak karjait. — Láttam ennek tulsó oldalán még harmadrészben fedél alatt, első Lajos királytól tizenöt öl hosszúra kőből faragott boltozatra hármas padolat osztályra felségesen épített, és régisége által egészen setét éjjelben borult a Prépost udvarában helyheztetett kápolnát, melynek magasságát kívülről közel 14 öltre taxoltam és a melyben 1793—5. esztendőkbén többszörös izben

ájtatoskodtam, de tavali esztendőben ¹⁾ elpusztított helyén már üres udvarhelyet találtam. — Láttam ugyanott a prépostság épülete alatt, tudós Jankosith József által nekem mutatott hajdani keresztyén Catacumbát, mely a közepetten álló egy gránitoszlopra ékes faragott kövekből, nem szegletes Gothus, hanem Római lapos kör-hajlatra, szinte mikép a gömbölyűre kerített épület kívánta, kerekdeden befedésre vala, mely építés évkorát ő Krisztus urunk születése után a negyedik vagy ötödik században helyheztetvén, hazánkban található minden épületek között legrégebbnek tartotta; mely maga nemében egyetlen egy nevezetes hajdani építés maradványa hazánkknak, azonban, noha mind a Római birodalom alatt mind pediglen a vándorló vad népek és Vándalok dülása között, nem különben a Törököknek két száz esztendeig dülő ostromában épen fentartatott, nem előbb, mint most, két esztendő előtt szemem láttára nagy erővel betörtetvén, egy kertecske alsó párkányára fordított. — még ezen városnak a XIV. század kezdetén, a mint írnyozhattam, készült palotái ékes kapuját, mellynek négy-szögű széles tornya közepetén a Magyar Királyoknak képei rendszerint helyeztetve, és félig előállván kifaragva valának. — És elősorolván a többi régi emlékek kegyeletlen elpusztítását, Jankovich felsóhajt: »mi gondatlan és háládatlan magzati eleinknek, mennyi jeles Emlékeket, — és annyi JELES PÉLDÁKAT mutathatnánk tulajdon fajzatainknak!!« (i. h. 52.) és végre: »Óh Magyar! nem mondhatná akkor néked bizonyára pirulás nélkül az idegen Gúnyolód, hogy vad, durva, tudatlan és a szép mesterségekben járatlan valál!!« (ld. i. h. a jegyzetet 53. l.).

Bizonyára a királyi ereklyéknek 1848-ban történt fölfedezésének e lélek emelő behatása alatt közölte Szvorényi József az »Uj Magyar Múzeum« Pest I. évf. VIII. füz. (1851 Május

Szvorényi József a Sz. Istvántól épített bazilikáról (1851.)

¹⁾ Minthogy Jankovich ez értekezése 1827-ben látott napvilágot, a mint dr. Henszlmann helyesen megjegyzi, ez a »tavali esztendőben« 1826-ra nem vonatkozhatik, mert ekkor e kápolna már nem állott többé fent, s valószínűleg e hivatkozás a mult század végének valamely évére vonatkozik.

1.) 403 430 lapjain »Székes-Fejérvár« czíme alatt, e városnak a magyarok bejövetele előtt és után való történetéről, a régi fekvéséről és terjedelméről, régi templomairól — s ezek között nevezetesen a Sz.-Istvántól épített Boldogságos Szűz Templomáról, s ennek alkotásáról, díszszereiről s drágaságairól, valamint a végvizontagságairól írt értekezését; a mely értekezésből a mi kérdésünkre vonatkozólag itt a következő adatokat állítom egybe: »Hogy ezen ropant nagyságú királyi fényű s temérdek kincsekkel gazdag főtemplomot Sz. Fejérváron a Bold. Szűz tiszteletére Sz. István építteté; mind a hazai mind a külső történetírók öszhangzólag bizonyítják. Így Chartuic püspök Sz. Istvánnak Kálmán királyhoz írt életrajzában, e főtemplomról, melyet saját személyében meglátogathata, ezeket jegyzi meg: »In ipsa regalis sedis civitate, quae dicitur Alba, sub laude et titulo eiusdem virginis (nempe: B. Mar. Virg.) perpetuo famosam; et grandem Basilicam opere mirifico, celaturis in chori pariete distinctis pavimento tabulis marmoreis strato construere coepit (nempe S. Stephanus) Libr. Cap. 3. — *Bonfini* hasonlólag szól: »Ut S. Stephanus Beat. M. Virginem Hungariam semper propitiam redderet, celeberrimam in Alba Regali Basilicam dedicavit, ubi *Regum corpora reconduntur*« etc. (Decad. 2. h. 1. pag 140). — »Ezen nagy-szerű templom, mennyire földből kiásott számos romjai mutatják — fekvési tájvonalát illetőleg csaknem megegyezett a mai főtemplomával, homlokzattal nyugatra tekintvén s körülbelül egész addig nyilván, hol hajdan a piaci kút állt, vagyis hajója kelet felé terjedt, és ugyan bal felével a mai püspökség udvarára, ennek kerítésétől mintegy 25 lépésnyire nyúlt be, mint ezt a püspöki lak építésének alkalmával (1800) a feltűnt alapfalaktól felhíva Simonyi kanonok megméré s az 1817-ki vizitációban megjegyzé; — jobb oldala pedig ugyanazon püspöki kerítéstől fogva a vele párvonalosan menő utczába szinte 25 lépésre esett ki, miről akkor győződtek meg, midőn a piacon volt kúttól egyenes vonalban egész a bástya alatt folyó csatornáig vízvezetőt húztak. Honnét a templom szélessége 50 közönséges lépésnyire terjed. — Mindkét oldalfalával több kápol-

nák vagy királyi mausoleumok álltak kapcsolatban; közülök mégis legjelesb vala Corv. Mátyás és Nagy Lajos kápolnája és ugyan amaz a bal szárnyán állva, a püspöki udvaron levő kúttól a templom hosszában kelet felé nyúlt el, s még Nagy Ignác első fejevári püspök korában ennek haláláig (1777—1789.) udvari kápolnául (hol azonban teljes fényű püspöki szertartások is gyakoroltattak) s egyszersmind a német község ájtatosságának helyéül szolgálta, — míg nem az idő enyészte hatalma által megrongálva omladozni kezdvén, a következő Milassin püspök alatt előbb magtárul szolgálva, később lerontatva kövei nagy részt az épülő püspöki lakhoz használtattak föl; Nagy Lajos kápolnája meg (Bonfini bizonyításaként pag. 284) jobb szárnyát foglalá s »exstitit sanctuosissimum, in quo Maria eiusdem (Lud. Magni) filia, dum vidisset se a Carolo Parvo Regno, a patre sibi haereditate relicto inique spoliari tumulum patris suppliciter amplexata et amare conquesta est.« Turóczi is megjegyzi ugyanezt P. 3. Cap. 7. pag. 219. l. Schwandtner-nál. A sanctuarium kelet felé terjedt egész a védfalakig, úgy hogy midőn Corvin Mátyás magának s atyjának mausoleumot építendő az előbbi főoltárnál nagyobb szerűt akarva alapítani, a védfalat is kénytelen volt megbontatni, mely Tubero bizonyításai szerint csakugyan Carvinus halála után még 1490-ben, midőn Maximilián császár Fejevárt megszállá, nyitva vala. E megbontott védfal — mint a hagyományokból kiokoskodhatni — aztán nem is lőn többé beépítve. Eme sanctuarium fekvéséről még világosabban győződtek meg azon romokból, mellyek ott, hol a mai püspökség fundusa végződik, az utcán 1815-ben fölásattak. Hogy mind e mellett is maga a főtemplom a vár közepéig beterült, világosan bizonyítja Turóczi krónikája. (»Albam Regalem altam de lapide templum in medio decorat« Part. 2. lap. 7.) Ezt látszik igazolni ama három gránit oszlop is, mellyek 1790-ben a piacz közepén különböző helyeken — alkalmasint nem minden jelentés nélkül, leásva valának, különösen egyik közülök a ferencziek mai sekrestyéjének szegletétől mintegy 10 lépésnyire esvén. Ez oszlopoknak egyike ketté osztva ma a püspöki udvaron áll beásva;

másiknak darabja a budai kapu melletti ház szegletén áll, azt a kocsitengelyektől védő, másik darabja a városházba van befalazva; a harmadik oszlop egészen fenmaradt; de ez évben új alakot nyerve, a nagy vásártéren lámpaoszlopúl fog rövideden fölállítatni. — Általános hagyomány él pedig, hogy e három oszlop ama főtemplomi szószékek oszlopai valának, minthogy három ily szószéke lett volna a Bold. Szűz roppant templomának. — S ha már mind ezen hagyományoknak valami nyomatékot adhatni — jegyzi meg Bombardius in Topogr. Mag. Reg. Hung. p. 241 — úgy körülbelől 100 méternél hosszúnak kellett ezen főtemplomnak lennie.« (i. h. 416—418).

Szvorényi ezek után leírja a főtemplom kinceseit és díszsereit, a melyekkel azt Sz. István, Sz. László, Kún László fölékítették; továbbá megemlíti, hogy 1320-ban Róbert Károly a főtemplomot kijavíttatta, érczetővel ellátta, új boltozatokkal és oszlopzatokkal fölékesítette, 1380-ban Nagy Lajos pedig nagy költséggel egy új kápolnával gyarapította, s hogy végre Corvin Mátyás, királyi elődeit a főtemplom fényesbítése körül fölülműlni törekedett, s a többi között egy fényes kápolna illetőleg mausoleum építéséhez fogott, melyet bevégeznie a korai halála megakadályozta. — Hunyady Mátyásnak emez építkezésére vonatkozólag hadd igtassam ide *Szvorényi* szavait, a mennyiben ezek is tanúságot tesznek ama vandalismusról, a melylyel a főtemplomnak emez utolsó emléke elpusztított: »Sokan vannak éltesbjeink között« (*Szvorényi* 1851-ben írja ezeket) — »kik ezen kápolnát, a főtemplom utolsó maradvány-részét még csodálhaták. Mint különös jelenségét emlegetik a kápolnának: *Corvin Mátyás* czímerét. Volt pedig ez egy kőből metszett holló, gyűrűt tartva csőrében s a boltozat középtéglájából vas rudon csüngvén le. E rúd úgy vala a boltozathoz építve, hogy kétség sem lehet a szemtanúk bizonyításaként, mikép az a kápolna eredeti föllálásakor falaztaték oda. Élnek még, kik a kápolna lebontásakor (melynek anyaga a püspöklak épületéhez használtaték föl és csakugyan e czélből rontaték is le) tudományos ügyszeretettel s aggodalommal kérék a dolgozó kőmiveseket, hogy óvatosan, s

lehető épségben vennék le a becses emléket: de hiában, mert részint tudatlanság, részint vigyázatlanságból történt, hogy — mint ők állíták — a bolttal együtt bezuhanván darabokra tört. Mely állításuknak csalfasága azonban később világosságra jött. Ugyan is megtalálá azt tűrhető épségben P^{**} a főlhányt romok közt s házához vitetvén, később Radvány Endre csanádi kanonoknak ajándékozá el, kinek halálával nem tudni hova lőn. Megjegyzendő végül, hogy e kápolna 1800-ban rontaték le végkép, azonban csak a föld fölepég, s így alapköveit maig is föld fedi, melyek egyenes vonalban ott lennének föltalálhatók, hol a püspöki lak falai délfele végződnek. Nem hagyhatni itt megemlítésül az elhúnyt nagy király fiának, Corvin János vezérnek buzgólkodását, ki atyját eltemetvén, minthogy a már jóval előbb építtetni kezdett mausoleum az első boltzat alatt Mátyásnak hirtelen közbe jött halála miatt még bevégezve nem vala, ennek testét ideiglen a főtemplom közepén tétet le, időnként himnuszokat énekeltetvén s engesztelő áldozatokat mutattatván be az elhúnyt lelkeért; miért is a bazilika főpapjának (Praeposito) Domonkosnak, ki ez áldozatokat bemutatni szokta, a templom részére nagybecsű ajándékokat adott át. Ilyen volt azon tömör anyagú feszület, mely tiszta aranyból művészileg készítve, s drága kövekkel kirakva 45,000 aranyba kerülnek tartatott. Ajándokai közt említetnek még több gyémántos csészék, aranyos vánkások, gertyatartók, kelyhek, tányérvák, ampullák, füstölők s több oltárszerek, mind remek művészetűek, s gyémánttal kirakott anyaguak. Ide számíthatni még több ezüst szobrokat, s 12 miséző ruha-készületet, melyek gyöngyökkel gazdagon ki valának rakva; s melyek mind öszvesen 75000 aranyba kerültek« (i. h. 423—424.)

E főtemplomról, mint régi királyaink temetkezési helyéről, *Szvorényi* nevezetesen a következőket emeli ki: »E főtemplomot végül fejedelmeink nemcsak éltökben gazdagíták, hanem miután tudjuk, hogy öt század folytatában — csak egynéhányat kivéve — nagyrészt rokonaikkal együtt ide temetkeztek; önkényt értetik, sőt kétségbevonhatlanul megbizonyíthatni, mikép e templom a fejedelmi

koporsókban rejlő gyűrűk, aranylánczok, gyöngyök, koronák, királyi pálczák s almák, kardok s egyéb dráganeműekben fölöttébb gazdag lett. Így midőn I. László 1083-ban sz. István és Imre maradványait fölveteté, Bonfin bizonyításaként oly értékes ékességeket talált koporsóikban, hogy belőlük a B. Szűz fő oltárát nagyszerűen földíszíttetheték; ámbar ama nagy értékű gyűrűt, melyet hagyomány szerint a sz. király jobbján viselt — mint Chartiuc mondja — föl nem találhaták. Továbbá, hogy emez ős időkben királyainkat fejedelmileg földíszerezve szokás volt koporsóikba letenni, kivehetni elsőben azon irományból, melyet a KK és RR 1440-ben 17. júliusban itt Fejérvárott szerkesztettek vala; mely szerint — miután Erzsébet Albert király neje a magyar koronát magához vétén, Fridriknek 2500 aranyon elzálogosította volt — így rendelkezének: Nos Praelati, Barones etc. considerantes quod semper Regum coronatio a Regnicolarum voluntate dependeat, ac efficacia et virtus coronae in ipsorum adprobatione consistat etc. etc. Serenissimum Dominum Uladislauum Regem pari voto, ac communi desiderio alia corona aurea operis vetusti Beatissimi Regis Stephani, in theca capitis Reliquiarum eiusdem huc usque in Albensi Ecclesia multa cum veneratione conservata, instituimus, disposuimus ac decrevimus coronari — —. Ide szól Bonfin állítása is, miszerint Károly Róbert testével, gyémántos korona és kard, aransarkantyú s egyéb királyi ékszerek valának letéve. — I. Mátyás temetéséről pedig így szól Bonfin: »Corpus Regis purpureo strato compositum, et paludamento, ense, sceptro, corona pomoque redimitum non sine calcaribus aureis detecto ore, in Basilica sub Divalibus prominebat.« Csak ezekből is eléggé kitűnvn, mikép királyaink tetemei ős szokás szerint ilyen drágaságokkal tétettek örök nyugalomra; hasonlók földhordásával fölöslég nem bővítjük a jelen adatokat.« (i. h. 424 — 425).

Végül *Szvorényi*-nek a bazilika még föl nem említett viszontagságaira vonatkozó adatait kívánom ide igtatni.

»E templom illetetlenül álla s gyarapodik fényben egész 1-ső Lászlóig, ki sz. István és Imre maradványaikat

(1083) fölvétetvén, s nyilvános tisztelet tekintetéből illőbb helyre emeltetvén, e szentek a főegyháznak még nagyobb hírt s Európa szerte nevet szereztenek. Följegyzí ugyan Szerdahelyi Gábor (In Chronograph. celebr. Hung. Civit. pag. 108), mikép az a Palaestinába húzódó Eurich hadvezér s rhénusi gróf által kiraboltaték; de mások szerint e város német nevét (Weissenburg) Weiselburggal látszik összetéveszteni, mely várost e vezér (1096) csakugyan ellenségesen támadott vala meg. Turóczi meg (P. 2. lap 56.) villámütés általi károsulásáról emlékezik. Többire bizonyos, mikép e főtemplom még a tatárpusztítás alatt (1241) is, midőn annyi templomok döntettek halomba, illetetlen maradt.

»Cum enim — így ír Roger búsongó versében — ad civitatem accederent, quae est paludibus circumsepta, cum esset in dissolutione nivis et glaciei, nequiverant eam occupare, quamvis maxime vires in eo intendissent.« Bonfin pedig így szól: »Cum scirent ibi esse monumenta Regum, multum inde auri et argenti e regiis donativis posse eripere credebant: sed haec eos frustata est opinio, nam inter paludes sita nulla vi et arte capi potuit« (Dec. II. Lib. 8.). Több tűz érvén később e templomot, Károly Róbert által czin földél alá vétetett (1318.) Carolus Robertus — szól Turóci (Part. 2. Cap. 91.) — inceperat eam tegere plumbeis tegumentis, gloriosa item testudine decorare, insuper etiam columnis firmissimis stabiliret«, de hasztalan, ugyanis nyolcz év mulva (1328.) fekete vasárnap utáni szerdán egészen leégett, viaszkként folyván le falain a felolvadott cin. Az ekkor uralkodó Nagy Lajos¹⁾ azonban ujólag cinnel földetét be s bár I. Ulászló alatt ausztriai Miksa betörésének alkalmával e templom erőszakos feltörést állá ki, drágaságaitól, egy Némethonból ide származott drága keresztén kívül semmit sem veszte el. — Újabb vész fenyegette azt a kuruc lázadáskor, t. i. Székely (Dózsa) György bűnhődése után a szétvert konokabb lázadók Bakonyba revén magokat, Salsó Domokos vezetése alatt Fejérvárt többször megtámadák, nem tartózkodván még a templomok feltörése

¹⁾ Ekkor nem Nagy Lajos, hanem Róbert Károly (1309—1342.) uralkodott.

— s némely drágaságok elrablásától sem. — De ennél is szomorúbb csapás érte templomunkat a mohácsi gyásznapi letűntével; mert jöllehet a káptalani őrkanonok a királyi ékszereket s a templom jelesebb kincseit megmentendő, számosabb irományokkal együtt magához vévén, Pozsonyba menekült. (Ezekből van ma is fenn a pozsonyi Társaskáptalannál a fejevári káptalan két pecséte, jegyzőkönyve, pörlevél-szekerénye, s némely egyházi ékszere, (ld. a Simonyi Pál szerkesztette 1817-ki egyházi törzs-látogatás jegyzőkönyvét 72. lap), Fejérvárt s templomát a török (Pridie nonas septembr. 1543.) csakugyan bevette, Achmed Beglerbeg kormányára hagyván Soliman a várost. — Ez, ura távozta után a főtemplomot csúfúl kifosztotta s ámbár e merényért Quarlibeg budai kereskedő a nagy urnak földvén Achmedet, szentségtelen tetteért Stambulba visszaidéztetett; a nevezett Quarlibeg a templom ékeit még ügyesebben kifürkészvén, s magokat a fejedelmi koporsókat sem hagyván bántatlan, a bennök talált arany és ezüst koronákat, királyi pálczák, almák, arany czimerek s nagy értékű gyűrűket azokból kiszedvén, a császár nevében mind egyik elrablá. S így álla most az előbb annyi kincsekben ékes templom mindenkől kifosztva; még 58 évig nyögván járom alatt, midőn 1601-ben Mercurián vezér által attól fölmentetik, a vandál birtokos nem reménylvén megtarthatni fészket, a dicső templomot több előkelőbb épületekkel együtt löporral együtt légbe röpítette, egyedül Corvin kápolnája maradván épségben. De alig aludt még ki az emésztő tűzelem, s már ismét barbár kezekben látá magát a nagy részt lerombolt város, kik által a főtemplom fölmaradt falai a megrongált várfalak kijavítására fordítottak, úgy hogy kő sem hagyaték kövön. Sőt hogy csak mesterileg vésett falkövei, s oszlopzatai se maradjanak róluk, midőn később Leopold politikai czélekből (1702.) néhány várat védfalai-ból kivetkőztetett, a templomnak várfalainkban nyugvó végső maradványai is kivájtván, a szomszédos tavakba hanyattak, bár onnét a nem sokára támadt belső háborgáskor — ha az idő rövidsége s a vízmélység miatt lehetett — nagy költséggel is kiszedettek volna. Milyen volt ez idő-

szakban Fejérvárnak képe? ide jegyezzük végül a helybeli ferenczi atyák ez időkből irt évlapjairól a következőket: »Tulerat haec Alba-Regia iugum Barbaris annis 145. dum Dei iam Christianis propitii ope affulgeret ter fortunatus annus 1688. quo armis Leopoldi M. expugnata fuit. At haec amoenissima urbs tota desolata ac squalida reperta est, ut bestias potius hic stabulatas, quam homines convivisse appareret. Diruta iacuit Basilica B. Virginis, *expilata mausolea Regum* cum duobus canonicorum collegiis ac pluribus Religiosorum Religiosarumque Coenobiis, cunctae Ecclesiae, monasteriaque in usum profanum conversae aut dirutae dempta. Ecclesia praepositalis (mely ma már nincs többé), ac sacello Custodiatas Albensis. Ez még ma is fenáll« (i. h. 425 - 427. l.).

Ha az iménti pontok alatt előadottakból a főbb eredményeket kivonjuk, úgy ezekből a következő derül ki: 1. hogy a sz. Istvántól épített székes-fehérvári bazilikának leírását olyanoktól birjuk, a kik azt részint még eredeti teljes alakjában (Chartuicius = Hartvik valószínűleg regensburgi püspök 1106—1114.), részint pedig azt az időközben eszközölt átalakításában látták (Johannes de Thurócz = Thuróczi János 1483-ban, Bonfini Antal 1543.); 2. hogy e főtemplomban részint elemi csapások (villámcsapás, leégés) részint pedig mesterséges pusztítások következtében megromlódott és romba dűlt, a mely romok még a mult század végéig legalább részben fenállottak volt (ezeket látták a »Hazai Tudósítások« 1806-iki névtelen írója és Jankovich Miklós) sőt egy-egy darabja még e század elején is látható vala — s a mely romok vandal módon a föld színeről elpusztítottak; 3. hogy e templom romjai alatt már e század elején akadtak sírkőre (a »Hazai Tudósítások« 1806-iki névtelen írója e sírkő latin feliratát is közlé).

Minthogy a székes-fehérvári bazilika kérdése történelmünk legdicőbb korszakaira vonatkozik s minthogy épen ezért a bazilika föld alatt lévő romjainak további esetleges vagy szándékos elpusztítását megakadályozni egyszerüen nemzeti kötelességünk lészen, s az e végből teendő intéz-

kedések pedig csakis a tudományos szakavatottság óvőszabályai szerint lesznek foganatosíthatók, mindenek előtt pontos ismeretekkel kell bírunk arról: hogy hol feküdt és milyen terjedelmű volt eme főtemplom? mi ásatott ki belőle már eddig? mely részei nincsenek még felásva, valamint hol feküdtek az eddig kiásott sírok? s hol kell még ilyeneket keresnünk? ha valamikor e föld alatti templomromok ezután való felásatásáról léssen a szó.

Dr. Henszlmann Imre a székesfehérvári bazilikáról 1864 (a—e).

Szerencsénkre e kérdéseket illetőleg néhai jelesünk *dr. Henszlmann Imre*, két oly munkát hagyott reánk, a melyek alapos és kiváló tudományosságuknál fogva mindezekben biztos kalauzul szolgálhatnak. Minthogy pedig az eddigelő felsorolt szerzők egyike sem (tehát *dr. Érdy* sem) foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy a királyi csontvázak kősírhajai a bazilika melyik részében találtattak, *dr. Henszlmann* művei (»A székesfehérvári ásatások stb.« 1864. és »A nagy-szebeni és székesfehérv. főtemplom« 1884.) ránk nézve különös érdekléssel bírnak.

Mindenekelőtt ismerkedjünk meg nagyjában a székesfehérvári bazilika építészeti adataival (ld. az i. első munka: I. »Történeti adatok« részét 1—45. l.). Erre szolgál a 2-ik tábla, melyet *dr. Henszlmann* imént említett két művének két táblájából állítottam össze.¹⁾

a) A bazilika fekvése és tervezése.

Dr. Henszlmann a következőleg írja le a Sz. István-féle bazilika fekvését: »*A Fekrajz*. Mielőtt a történeti adatokat idézném, szükséges, hogy a különféle ugyanazon telken egymásután épített templomoknak« — (*dr. H.* a templomok alatt az eredetinek utóbbi ujjaalakításait érti) — »fekvésével és viszonyaival a mai építményekhez legalább általánosan megismerkedjünk, mi I-ső táblánk I-ső alakja segélyével történik — (*ld. itt a 2-ik táblát*). — »Ezen alakon legsötétebb színnel van kije-

¹⁾ A ki a bazilika romjait építészeti szempontból akarja közelebbről megismerni, annak *dr. Henszlmann*nak nem csak a 2-ik táblám alapjául szolgált két táblát, hanem a többit is mind tanulmányoznia kell. Én a 2-ik táblámba főleg a sírok és csontvázak helyeit állítottam egybe *dr. Henszlmann* két táblája nyomán.

elve szt. István bazilikájának minden kiásott része és leg-erősebb vonásokkal van rajzolva az egész bazilika, mint azt a kiásott részek utmutatása szerint kiegészíteni lehet« — (ld. dr. H. első munkájának I. tábláját). — »A három, a bazilikát követő templomnak¹⁾ részei világosabb színűek. Leghalványabbak a régi alapzaton álló és a körül fekvő mai épületek. — A világtájak tengelyétől mind a négy templom tengelye eltér mintegy 28 fokkal, s így keletelése, orientatioja hibás. *A*-ban van a város tere, mely déltől észak felé elterjedt, *BB*-ben a tértől majdnem egyenesen szög alatt fut nyugatról keletre a fazekas-utcza egész *C*-ig. Ezen utcza északi határát képezi a püspöki telek, déli határát két ház-sziget.« (ld. a 2. táb. a ház [*HKH*] csoportot). — »*D*-ben áll a püspöki lakház« — (2. tábl. *D. Püspöki lak*). — »*E*-ben van annak udvara, elkülönítve a fazekas-utczától mintegy 8 vagy 9 láb magas téglafalal... Az udvar« — (ld. 2. t. *E. Püspöki udvar*) — »legnagyobb részein fák állanak, nagyobbára 1830 táján ültetett ákáczfák. Nagyobb fák csak az udvar közepén vonulnak el a püspöki laktól kertje felé *F* felé« — (2. t. *F. Püspöki kert*). — »*E* kert az egykori bástyán, s azért magasabban fekszik az udvarnál és a fazekas-utczánál, úgy hogy abba tizenegy lépcsőn mennek fel. Az udvar északi oldalán fekszenek a püspök istálói s egyéb gazdasági épületei. Hajdan itt volt a fehérvári prépost lakása. *G*-ben van a fazekas-utcza nyugoti ház-szigete s attól szűk utcza által van elválasztva. *HHH*-ban a fazekas-utcza keleti ház-szigete (ld. 2. t. *G*. és *HH*). Ebben nevezetes az *I* betűs, az utczába kiszökő ház azért, mert ez akadályozza leginkább a templom szélességének kitudását« [ld. 2. tábla *I*. betűt,²⁾ — nevezetes továbbá a *K* betűs ház (ld. 2. t. *K*), mely 1862-ben épült és

¹⁾ Itt tehát nem különvett templomokat, hanem az eredeti Sz. István-féle bazilika 3. ujjáépítését kell érteni.

²⁾ E ház 1874-ben lebontatott s itt folytatta dr. Hozszlmann az 1862-ben félbeszakadt ásátást. E lebontott ház irányában nyílik a »Kórház-utcza« a »Fazekas tér«-re; ugyanis a mit dr. H. itt mindig *f*-utczának nevez, a fehérváriak *f*-térnek hívják.

melynek alapzatának ásása alkalmával Szász Ferencz építész erős falazatokra talált. E falakat csakis a hajdani városbástya déli része alapjának tekinthetni, a bástyának északi része még ma is képezi az utcán túl a püspöki kert alapját. Ugyanitt voltak befalazva a hajdani templomok több rendbeli faragott kövei, itt találtattak számos mozaik elemek is. Szt. István bazilikájának és az arra következő templomok tengelye majdnem párhuzamos volt a mai püspöki udvar falával. *Eddig — (t. i. 1862-ig) — a templom harmadát nem sikerült feltakarni, több mint két harmada még ez udvaron és a püspöki lak alatt maradván eltemetve.* A város terén hajdan körülbelül A-ban kút volt, vízének lecsapolása végett A-tól vezettek csatornát, a várfal előtti árokba« — (ld. a 2. t. A-t, B-B-t összekötő párhuzamos vonalat). — »E csatorna még a mult század vége felé ásott s okot szolgáltatott arra, hogy az s — (2. t. s.)¹⁾ — »betüben fekvő sirboltot, mire ásás alkalmával akadtak, kipusztították. 1839-ben e csatornába más csatornát vezettek a püspök udvarán N-ben lévő kúttól az O pontig, s ekkor akadtak a x betüs három sírra és az η betüs ket-tős sirboltra« — [ld. 2. t. η betűnél].²⁾ — »Midőn 1848-ban a P betüben levő ártézi kútat fúrták, találták a γ betüs sírok helyét (ld. 2. t. γ₁, γ₂, γ₃, γ₄, γ₅).

b) Dr. Henslmann ásatása 1862-ben.

»Az 1862-iki ásatás fődözte föl szt. István bazilikája félkörű apsisának mintegy negyedét« — (ld. 2. t. Apsis felirást) — »s az e mellett álló déli tornyának alapzatát. E fölfedezés egyetemesen az írók adataival jogosít a bazilikát négyszögbe befoglalni és annak minden sarkára tornyot helyezni, mi által az épület az erősített basilikák osztályába soroztatik, — a-ban volt szt. István családjának sírhelye, honnan saját és szt. Imre fiának testét kivették 1092-ben« — (ld.

¹⁾ Minthogy dr. H. két említett tábláján némely betű különböző jelentésű, én oly betűket használtam, melyek amott nem fordulnak elő.

²⁾ A sírok megjelölésére én dr. H. második munkájának a tábláján előforduló sír-betűjeleket használom, mint a hol ezek némelyike utólag nyert magyarázatot.

2. t. a_1, a_2, a_3) — »*oa*-ban — (ld. 2. t. *oa*) — oltár-alapzat találtatott, β betű helyén — (ld. 2. t. β) — két kökoporsó találtatott, melyeknek korát *szt. Istváné és III. Béla közt kell helyezniünk.*« — A déli melléktorony előtt γ táján« — (ld. *Q* betűt a 2. táb.) — »nagy négy levelű oszlop (Vierblatt) alapja áll. Béla templomához tartozik γ betűs, családjának szolgáló sírhelye, melyet 1848-ban Érdy ásatott ki, hol öt koporsó és csontváz találtatott (ld. 2. t. $\gamma_1, \gamma_2, \gamma_3, \gamma_4, \gamma_5$): Ide tartozik talán még az *E* betűs sírhely három abban talált csontvázával.« — (ld. a 2. t. a délkeleti apsis toronytól északkeletre s_3 betűt) — »Róbert Károly megtartotta újraépítése alkalmával a régibb templomnak elrendezését és alakját, körülvette és erősítette a megmaradt pilléreket, melyekre aztán bolthajtását fektette. *E* templomhoz tartozik az η -betűs kettős sírbolt« — (ld. a 2. t. η -t — »mely körül még hét csontváz rendes fekvésben találtatott. A sírboltot Albert királyénak tartom, a csontvázakat udvaronczaiénak.¹⁾ Mátyás csak a templom nyugati részét végezte be, de a szentélyt kelet felé nem hosszabbította, legalább déli oldalán nem; mert Béla apsisán túl csak igen rosz alapzatot találtam, olyat, milyent ma is raknak rosz fehérvári kőből, s azt is csak igen csekély kiterjedésben, azért is az ásatást itt nem folytattam. Magában a templom négy szögében Mátyás Róbert Károly pilléreihez uj, a templom tengelye felé néző erősítést adott hozzá. A tornyokon úgy látszik, mitsem változtatott. Temetkezésre nézve ide tartoznak az η, θ és j betűs« — (ld. 2. t. s, θ, θ , és j betűket) — »kipusztított sírboltok és az 1839-ben a püspöki udvaron x táján talált — (l. 2. t. x) hármassír.« (ld. i. h. 1—2. l.).

Dr. Henszlmann ezek után egyenként terjedelmesen közli a bazilika történetére vonatkozó adatokat, a melyeket legalább részben már az előbb itt közlöttekben is ismerünk; minthogy ezúttal a

c) Történeti
adatok a ba-
zilikához.

¹⁾ Az 1874-iki ásatás alkalmával dr. Henszlmann Albert király sírboltját az északi mellékhajóban vélte biztosabban fölfedezhetni, miért is az 1862-ben Alberténak vélt sírboltot II. Ulászlóénak tulajdonította, erről ld. még az alább mondandókat.

bazilika története itt csak általában érdekel, azért én ez adatokat csak röviden fogom a következőkben felsorolni — különös súlyt fektetvén e régibb adatoknak *dr. Henszlmann*-tól eredő megigazításaira, illetőleg megjegyzéseire.

Hartwik-ról (*Cartuitius*) *dr. H.* fölemlíti: »Mint szent István életleírásának előbeszédében maga mondja, e biographia szerkesztésére Kálmán király szólítá fel, és igen valószínű, hogy munkáját nem Regensburgban, hol püspök volt, hanem Fehérvárott írta; hogy pedig a basilikát tulajdon szemével látta, Hartwiknak azon helyeiből fog feltűnni, melyeket, mennyire tárgyunkat illetik, szent István életleírásából idézendek Érdy által tett magyarításából« (ld. ezt i. h. 3—4. l.). — »*Hartwik* a fenmaradt régi írók közt egyetlen, kinek a szent István basilikájáról adott leírását mint szemtanuét tekinthetjük, a későbbiek között csak kettőt hozok fel, kinél oly adatot lelünk, mely vagy az előbbinél nem találtatott, vagy *Hartwik* rövid jegyzetét jobban magyarázza, és mely az ásatások alkalmával tett vizsgálat által igazoltatott, jelesen Bonfin, ki Sambucus által 1581-ki Frankfurtban eszközlött kiadása 179-ik lapjának 43-ik sorában és k. ezeket mondja: ... »*Találtak továbbá ott királyi kápolnák és emlékek mausoleumok alakjában, s ezeken kívül szobrok és néhány drágakövekkel kirakott (sír) táblák.*« — Ez utóbbiakra *dr. Henszlmann* megjegyzi: »Drágakövekkel kirakott sarkövek előfordúlnak a középkorban, ilyenek léteztek például a braini templomban Franciaországban« (ld. i. h. 4. l.). — Fontos továbbá *dr. H.* ama megjegyzése, mely szerint voltaképp csak Bonfin leírásából lehet megtudni, hogy a szent Istvántól épített templom bazilika volt (i. h. 5. l.). Végül Bonfinnal szemben, ki azt állítja szent Lászlóról: »*ex invento autem in tumulis eorum* (t. i. sz. István és sz. Imre) *thesauro divae virginis aram instauravit,*« t. i. hogy szent László, a szent István és szent Imre sírjában talált kincsből a b. szűznek oltárát felszerelte — azt jegyzi meg, hogy: »ez állítást túlságosnak kell tekinteni: mert, mint látandjuk, nálunk csak Róbert Károly óta szoktak a királyok sírjaiba értékes tárgyakat tenni« (i. h. 2. l.).

Dr. Henszlmann ásatásai alapján egy második templomot vesz föl, a mely a sz. Istváné és Róbert Károlyé közti időben épült, a mely második templom, szerinte a tatárjárás idejében nem pusztítottatott el (ld. i. h. 6. l.) A Thuróczy-tól és Bonfintól leírt templomot *dr. H.* a harmadik templomnak tekinti (ld. bővebben i. h. 6—14. l.) E templom negyedik oltáránál volt a Búzlay László és családjának sírhelye. *Dr. H.* szerint e sírhely x-nál volt (ld. a 2. t. x betűnél), melyről állítja: »Hihetőleg az itt érintett Búzlay család tagjainak három teste találtatott 1838-ban« — (i. h. 14. l. — megjegyzendő, hogy a 2. lapon *dr. H.* 1839-et mond). Ez után a negyedik vagyis Hunyady Mátyástól épített templomot sorolja fel s itt Tubero dalmáti apátnak Mátyás mausoleuma leírását közli, a mely minket is érdekelvén, azt a következőkben átveszem: »Ezen rendben mentek a szűz templomába, melyben megboldogúlt szt. István némely más királyokkal van eltemetve és hová 16 nappal azelőtt titkon éjjel oda vitt Mátyás testét is a pusztta föld alá beásták: mert neki emléke ez időre nem készülvén el, nem jutott királyi sír, ő ugyan azt még életében roppant költséggel nagyszerűen kezdte építeni, hozatván márványát a dunántúli Magyarországból (Erdélyből) melyet hajdan Dácziának neveztek, és a hol a római császároknak sok emlékei találtak. Mondják pedig, hogy Mátyás, mintha sírjának építése rossz előjelül szolgálta, annak bevégzésétől visszaretent volna, de mindazáltal és noha még a haláltól nem kellett volna félnie, mert alig volt 50 éves, mégis ki kelle mulnia, mert testének ereje az iszákosságtól és szerelmeskedéstől ki vala merítve — (crapula ac venere iam absumtis). — Miután tehát a gyászpadot a templomnak azon részébe elvitték, hol sírjának szánt helye felett a Mátyás költségén emelt kőboltozat (kúp) magasra száll és miután, szokás szerint, a királyi zászlókat felaggatták, a fehérvári prépost felment az ugyanezen boltozat alatt levő oltárhoz...« (i. h. 15—16. l.). — *Dr. H.* szerint Mátyás mausoleumának alapzatát nem szabad ott keresnünk, a hol azt Szvorényi véli, t. i. a püspöki lak déli határánál; »hanem azt egyedül a püspöki udvar délkeleti szög-

letében találhatjuk,« — (ld. 2. tábl. »Mátyás mauzoleuma«) — »miről is még élő szemtanúk szólanak, s azok között maga a fehérvári püspök, ki gyermek korában még ministrált Mátyás mausoleumában.« (i. h. 17. l. — *Dr. H.* itt Farakas Imre székesfehérvári püspököt érti). Legyen szabad Mátyás sírhelyére vonatkozólag *Tubero*-nak *Dr. H.*-tól közölt leírásából még a következőt átvenni: *Tubero* előrebocsátván, hogy Báthory és Kinizsy a magyarok vezérei Miksa császár túlereje elől Budára visszavonulván 1511 október 1-én: »Miksa győzedelmi menettel bejövén Fehérvárra, a szt. szűz templomát és szt. István sírját látogatván, megpillantá Corvin Mátyás czímerét, mely szokás szerint emléke« — (a melyet fia Corvin János emeltetett) — »felett volt felaggatva a falra.« Midőn a császár feliratát elolvasta, mely ekkép szólott: »E márvány alatt Corvin Mátyás fekszik, kinek élete isteni, halála emberi létét tanúsíták;« azt mondják, hogy sírva fakadt, vagy emlékezvén az emberi sors változékonyságáról, vagy pedig eltelve örömtől, midőn ellenségein győzedelmeskednie és a sorsot megváltoztatnia sikerült« (i. h. 20. l.). — Végül igen fontos *Tuberonak* amaz elbeszélése, a mely Fehérvárnak a Miksa császár által való megvételeire vonatkozik, mert *Dr. H.* szerint ez elbeszélésből kiderül: »hogy Mátyás a város bástyáit csakugyan szétbontatta azon helyen, hol a főtemplom szentélyét meg akará kelet felé hosszabbítani;¹⁾ noha a bástya e megnyitásából nem következtethetni, mintha az új szentélynek még a bástyán is túl kellett volna terjeszkednie; mert Mátyás kedvelvén a nagyszerű tervezeteket, hihetőleg nem tudott megbarátkozni azzal, hogy temploma szentélye és a bástya közt ne legyen elegendő tágas középtér. A magyar király eszközölte rés így szolgált rohamrésül a német császárnak. Miksa császár Fehérvárt nem bírta sokáig, mert a magyarok ezt már is 1512-ben foglalták vissza. A kár, melyet e két alkalommal e főtemplom szenvedett, igen nagy

¹⁾ *Dr. Henszlmann* a 2-ik munkájában: »A nagy-szebeni és székes-fehérvári régi templom« stb. 62. lapján e nézettől eltérőleg kimutatja, hogy: »Mátyás király magát a templomot kelet felé nem hosszabbította, hanem attól elkülönítve, kelet felé emelte sirkápolnáját.«

nem lehetett, mint ezt Velius »de bello pannonico« II. 34. után következtethetni. Velius t. i. jelen lévén első Ferdinánd király koronázásánál, mely alkalommal dicsérő beszédet tartott Ferdinándra, a templomról is teszen említést: »Ezen magasztos templomban voltak többi díszítményei közt — a régi királyok temetkezési helyei és márvány-emlékei, midőn e helynek az ország kezdetétől ez volt rendeltetése. A templomot Mátyás király még gazdagabbá tette basilikának« — (itt dr. H. kérdő jelet tesz) — »hozzá építésével, mely csudálatra méltó mű volt« (i. h. 20. l.).

Igen fontos dr. Henszlmann ama reámutatása, hogy a királyi síroknak a törököktől való kifosztogatását történeti adatokkal bebizonyítani nem lehet. Kovachich (»Scriptores rerum Hungaricarum minores. Budae 1798.«) Sz.-Fehérvárnak 1543-ban a törököktől való elfoglalásának leírásában a többi között Stella olasz katona leveleit említi fel, a melyekből a következő ránk nézve érdekes adatokat átveszem. Stella Fehérvárnak a törököktől való ostromára vonatkozólag azt jegyzé föl: »Volt a városban kolostor, melynek templomát és tornyát különös erődként használták a városban. A török mint mondám ezen kolostor-féle erőd ellenében nagy fa és földből készített magas tömeget felállított, átjárását a mocsáron csolnakokkal és más fakészületekkel eszközölvén.« — Dr. Henszlmann szerint: az ostromlottak egy kolostornak templomát és tornyát erődként használták az ostromlók ellen »de kolostornak régi íróink épen a főtemplomot nevezik, az ahoz tartozó építményekkel« (i. h. 22). Ezek szerint tehát a basilika az ostromnak egyik fő célpontja volt, s mint ilyen, sokat szenvedhetett az alkalommal. A török benyomulván a várba Stella írja: »A török nagyúr bevonulván Székes-Fehérvárra, mindenek előtt meg akarta látogatni a magyar királyok sírjait, melyek nagy számmal találtnak e városban, a nagyúr eleinte nagyon kegyesnek mutatkozott, értesítvén a lakosokat magánosan és nyilvános kiáltványban is, ne tartsanak további károsítástól mind maga mind katonái részéről, ő nem azért jött Magyarországra, hogy e vitéz nemzetet meghódítsa, hanem egyedül, hogy őt felszabadítsa a szolgaságtól, és a német

zsarnokság járma alól, hogy őt kibékítve és egész épségében visszaadhassa a boldogult János király fiának, igaz és törvényes örökösének amaz országnak, mely a nagyúr védelmébe és hitébe van ajánlva. — Harmad vagy negyed napon a törökök értesíték a bírót és tanácsot, hogy Szolimán a nagyúr saját javukra a hűség esküjét tőlük kívánja; s így a jámborok azon rendben, melyet nekik a basa előszabott, legdíszesebb ruháikba felöltözve, mintha ünnepélyre készültek volna, összegyűltek a város előtti ama nagy síkon, hova szokás szerint a kivégzett bűnösök testeit szokták kitenni, és ime a török elfelejtkezvén az adott hitről és az esküdött szerződésről, mindnyáját itt lekonczolta, kivéve a bírót és kik őt segítették a város átadásának szerződésében, ezek életben maradtak, mintha csak egyedül ezekkel és nem a lakosság mindnyájával történt volna az egyezkedés« (i. h. 21. és 22. l.) De *dr. Heuszlmann* kiemeli: »hogy a török által a lakosságon elkövetett árulás és kegyetlenség említetik ugyan« — (Stella szerint: »A zsákmányból (Soliman) maga számára csak az ágyúkat foglalta le« — ellenben »a legerősebb 500 embert kiheréltette«) — *de nincs szó a templom pusztításáról*« (i. h. 22. l.),

d) A bazilika
és sírhelyei
kifosztása.

Igaz ugyan, hogy Bethlen Farkas (Rer. Trans. C. III. cap. 11.) egészen határozottan állítja a templomnak és sírhelyeinek kirablását, midőn mondja, hogy: »következő évben (1544-ben) Solyman budai pénztárnoka, értesülvén, hogy Achmet fehérvári parancsnok, a mondott városnak szentegyházát fukarságból czudarúl megfosztotta és a szertartásra való szent edényeket (minők még a vész után is megmaradtak) elvitte, Soliman császárnak ezt jelenti, ki Achmet ellen haragra fellobbanván, parancsolta, hogy pénztárnoka Fehérvárra menjen, és Achmetet megbüntetése végett magához küldje, s így az utóbbi elmarasztaltván, elcsenése miatt, az elvitteket kénytelen volt megtéríteni. — Ezek után a császári pénztárnok szorgalmasan megvizsgálta a fehérvári szentegyháznak minden rejtekeit, a királyok sírhelyeitől sem tartózkodott, áthágván a nemzetközi jogot, mik szerint az elődek sírjai iránt mindig kegyelettel viseltettek. Elszedett tehát egyez-

sírokból és elvitt mindent, minek árát remélte kikapni. Találta pedig a királyok koronáit, kormánypálczáit, golyóit,¹⁾ melyeket kezökbe adni volt szokás, és melyek vagy tiszta aranyból vagy aranyozott ezüstből voltak készítve, azon kívül talált aranylánczokat, nagybecsű drágaköveket a gyűrűkön s mindent legnagyobb szorgalommal Szolimán számadásaiba betudott, Zápolya János testét pedig, melyet gúnyolva sirjából kidobott, átadta a város előljárójának, hozzá adván: *Ime istenötök egyike. A város előljárója a testet tisztelettel átvette és Mihály elővárosi templomában eltemettette.* — Dr. Henszlmann mindazáltal megjegyzi erre: »Noha Bethlen Farkas e szavaiban a királyi síroknak a török által végbevitt kifosztása a legrészletesebben van előadva, mégis kénytelen vagyok megjegyezni, hogy valamint az én felügyeletem alatt, úgy Érdy alatt 1848-ban véghezvitt ásatás alkalmával egyetlen egy sírra sem akadtunk, melyről biztosan lehetne mondani, hogy azt a török megfosztotta; ellenben akadtam számos sírra, melyek saját véreink által, még pedig csak a múlt század vége felé vagy épen a jelen században történt barbár kifosztása minden kétségen kívül van, mit a szoros igazság érdekében nem szabad elhallgatnom« (i. h. 23. l.).

A mi a bazilikának 1601-ben való rombadöntését illeti, *Istvánffy* (32. k. 477-ik lap) a dolgot következőleg adja elő: »Mialatt a magyarok a városba bevonulnának, azon puskaapor melyet a török titkosan« — (dr. H. ide kérdőjelet tesz) — »a templom előcsarnokába és a szomszéd házakba elrakott, rögtön meggyuladván, nagy robajjal szétrepesztette és meggyújtotta a házakat s az innen eredt lángok megemészték egyetlen pillanat alatt a világhírű templomot, mely az első magyar királyok jeles sírjaival dicsekedett.« *Bombardi* is (Topographiájának 3. k. 11. fej. 7. cikk) megemlékezik e szomorú eseményről: »Szerencsétlen sors által e dicső mű 1601-ben leégett, midőn Mercurianus vezérsége alatt Székes-Fehérvár a törököktől vétetett vissza.« *Ortelius* (Topographiájának 3. k. 11. fejez. 7. cikk) így adja elő a dolgot: »A török

e) A bazilika
rombadöntése
1601-ben.

¹⁾ T. i. ország-almája.

a házakba ide s tova elrakott puskaport és másféle repesztő szert meggyújtván, a templom, a palota és más a bástyafalhoz közel álló három torony, a mellett még sok szép építmény és lakház, az erős szél segedelmével szétrepítettett és halomra döntetett, mi keserves látványúl szolgált. Ez alkalommal a mieink közül 200-nál több, valamint sok török is a tűz által megsérült és keserves halált szenvedett. — E zavarban és szánakozásra méltó állapotban a vallonok felkeresték a gazdagabb lakosok házaikat, azokba mást nem eresztettek, s így a legértékesebb zsákmányt kezökre kerítették, miből a zsákmány aránytalansága következett: és noha a német katona is ide s tova ruhához és más szép tárgyhoz jutott, mégis a vallonok mindezt megint elvették tőle, és *ugyanis a nagy templomban levő régi királyok sírjait is felnyitották — átkutatták és pusztították.*» *Dr. Henszlmann* megjegyzi: »hogy ámbár Bethlen szerint a török mintegy rendszeresen minden (?) értékes tárgyat elvitt a templomból, mégis a vallonoknak is maradt még pusztítani való« (i. h. 24. l.). *Dr. Henszlmann* úgy véli, hogy jóllehet a bazilika utólszor 1601-ben égett le s építészeti pusztulása ezen évtől számítandó, s hogy jóllehet e pusztulást a bazilika egy részének puskaporral való légberöpitése okozta — ezt a légberöpitést nem csupán a törökök bosszújának kell betudni, mint inkább stratégiai oknak, mert az úgynevezett kolostori erőd már 1543-ban is sok kárt tett a török táborban. Szerinte továbbá: »Azonban Istvánffy-nak és Lombardinak más helyei után is világos, *hogy maga a templom nem annyira ezen szerencsétlen eset miatt, mint inkább azért pusztult el, mert azt nemcsak a török, hanem a keresztény is oly bányának tekinté, melynek köveivel az ismételt ostrom alkalmával a közel levő vár falait könnyen lehetett kiigazítani.* Nem lehet e helyen elhallgatnom egy adatot, mely *Ortelius* redivivus 314-ik lapján áll: ¹⁾ »1602-ben néhány katona Fehérvárott szent István

¹⁾ Ld.: *Ortelius Hieronymus (Martin Meyer) Ortelius redivivus et continuatus. Der Ungarischen Kriegs-Empörungen Historische Beschreibung. Darinnen enthalten Alles, was bey vorgenommenen Beläger- und Eroberungen der Städte, Vestungen und Schösser etc.*

temploma (azaz a bold. szüz. temploma) egyik kisebb kápolnácskájában, melyben *László (Lajos) királynak neje és leánya, Mária kisasszony* valának eltemetve, a törököktől eddig megkímélt kryptakövet éjjel felröpítette és a holt testeket megfosztotta ékeiktől és díszítményeiktől. Azonban minő katonák voltak, kik ily méltatlanságot elkövettek, mindeddig tudva nincsenek« (i. h. 24.).

Bizonyára nem magyar katonák lehettek, mert különben Ortelius ezt el nem hallgatta volna; a magyart a régi emlékek iránt való közönyösséggel tényleg kell vádolni — de ily barbársággal nem szabad, ez nem az ő jellemében van. Én is tehát *dr. Henszlmann* nézetéhez csatlakozom, hogy a bazilika sírhelyeinek a törököktől való kifosztogatását túlozták. — Egyszer romba dőlván a dicső építmény, a melyről *dr. Henszlmann* kimutatta, hogy »magyar nemzeti építészeti iskolát képezett« (ld. i. h. 131 és k. l.), emez a századok vérzivatarjaiból fenmaradt romok utóbb, a béke idejében is, a régi dicsőségünk szent emlékei iránt való érzéketlenségünk következtében rohamosan elpusztítottak a föld színéről. — E pusztítás itt minket különösen még a templom romjai között kiásott sírok testereklyéinek szempontjából érdekelvén, ezt a kérdést tehát a következő fejezetben még tüzetesebben kell tárgyalnom.

III. A székes-fehérvári bazilika romjai közt mostanáig fölfe-dezett sírok.

Mindenek előtt vegyük számba mindamaz adatokat, a melyekben a régi bazilika romjai között föllelt sírokról és bennök megtalált csontvázakról van szó.

Mínthogy, a mint tudjuk, a régi templomok körül temetők valának, föltehetjük, hogy a régi bazilika fölépítése óta egészen a rombadőlésig, tehát majdnem 6 egész évszázad lefolyása alatt nem egy, hanem több temető is keletkezett ott. E temetők könnyen hozzáférhetők lévén,

Frankfurt, 1665. és Ortelius continuatus (vagyis II-ik rész. Frankfurt, 1665.)

könnyen el is pusztíttathattak, részint a háborús időkben, részint pedig a város építkezései alkalmával. De mind ennek daczára a legnagyobb valószínűséggel lehet fölteni, hogy a föld alatt, a régibb korból még több ilyen temetőbeli, — még el nem pusztult — sírnak kell léteznie, miért is érdeklünkben áll arról gondoskodni, hogy a régi bazilika területén, valamint a közelben (a püspöki lak előtti téren és a szomszédos utcákban) alkalmilag fogamatba veendő földmunkálatoknál vagy építkezéseknél netán napvilágra kerülő csontvázak és koponyák lehetőleg megmentessenek a tudomány számára. Egy ilyen régi temetőre vonatkozhatik a »Hazai Tudósítások« 1806. évfolyama névtelen írója közleményének (ld. fentebb) ama helye, mely szerint: »Az új kút csináltatásakor több téglából épült temető-boltozatokra, de semmi emlékeztető táblákra nem akadtak.« Ez a, akkoron (1806) még új kút, mely a város terén állott (ld. a 2-dik táblán A betűt), de ma már nem létezik, mint *dr. Henszlmann* is hiszi, egy régi temető helyén ásatott (»Itt tehát régen temető volt, mi annál hihetőbb, mert a középkorban a templomok körüli helyet szokták temetőnek használni. De mivel a sírhelyek boltozva voltak, régiségük nem mehet fel szent István bazilikájának előudvara fennállásáig« (i. h. 26. l.). A névtelen írótól fölemlített e sírboltok *dr. Henszlmann* szerint a mostani Fazekas-téren (ld. a 2. tábla s betűt) feküdtek (a mint ez a következő soraiból kiderül: »A-ban kút volt, vizének lecsapolása végett A-tól C-ig vezettek csatornát a várfal előtti árokba. E csatorna még a múlt század vége felé ásatott, s okot szolgáltatott arra, hogy az s betűben« — (ld. a 2. t. s betűt) — »fekvő sírboltot, mire ásás alkalmával akadtak, kipurították« (i. h. 1—2. l.). — Ugyancsak a névtelen író még egy római feliratos kősírtábláról tesz említést, a mely a régi templom déli oldalán találtatott s a melyet az akkori csalai jószágbérelő újonnan épített házába befalaztatott (ld. fentebb a II. fejezetben). — A mint a 2. táblán *dr. Henszlmann*tól átvett tervrajzból kitűnik, ez az s betűs sírhely még a régi szent István-féle bazilika területén belül esik.

A múlt század végén kipurított sírboltok.

Ugyancsak megint kútigazításkor, t. i. 1839-ben akadtak a munkások sírokra és ezekről írja *dr. Henszlmann*: »Midőn 1839-ben viz-medenczét akartak építeni a lakosság számára a faze-kas utczában, s e medenczét vízzel ellátni a püspök udvarán levő gazdag kútból, e czélra csatornát huzván ezen udvarán keresztül, több rendbeli sírra akadtak, melyet miután azt kifosztották, újra behánytak. — E fölfödözésből tehát a tudományra semmi haszon nem hárult« (i. h. »Bevezetés« 1. l.); továbbá ugyan e sírokra vonatkozólag mondja *dr. Henszlmann*: »1839-ben e csatornába« — (t. i. a fentebb említett csatornába a várfal előtti árokban) — »más csatornát vezettek a püspök udvarán *N*-ben levő kúttól az *O* pontig, s ekkor akadtak az \times betűs három sírra és a ζ betűs kettős sírboltra« (i. h. 2. l. ld. e helyeket a 2. táblán *N*, *O*, \times , η betűket).

1839-ben ki-
pusztított há-
rom sír és ket-
tős sírbolt.

A mint már tudjuk, 1848-ban megint csak kútigazításkor jöttek sírokra a munkások, a melyeket azután *dr. Érdy* ásattott ki, és e kősírok kettejében feküdt III. Béla és első neje csontváza. — Ez öt sírnak helyét *dr. Henszlmann* a régi templom déli mellékhajójában — az első munkája tábláján δ betűvel, második munkája tábláján γ betűvel jelzi (ld. a 2. táblán γ_1 , γ_2 , γ_3 , γ_4 , γ_5 betűket).

Az 1848-ban
kíszott 5 sír
(*dr. Érdy* ása-
tása III. Béla
és első neje
testereklyéi).

Utóbb t. i. 1862. év tavaszán Sz.-Fehérvárott a faze-kas-téren új ház épülvén, Szász Ferencz e ház alapjának ásatása alkalmával (ld. a 2. t. *K* betűnél) nagy számú mozaik-elemekre, két faragott oszlopkőre stb. maradványokra talált, mint a melyek a hajdan e helyen emelkedő várkerítőfalba vagy bástyába voltak befalazva. *Pauer János* (akkoron sz.-fehérvári kanonok) e fölfedezést ugyanez év május havában a M. T. Akadémiának bejelentvén, Akadémiának az archaeol. bizottságot a hely színére küldötte. Ez alkalommal a helyszini szemle kideríté: »hogy a talált mozaik elemek és faragott kőmaradványok más helyről hozattak mostani lelhelyökre oly rendeltetéssel, hogy azokkal a vár bástyájában támadt réseket betöltsék. E maradványok a hajdani templomnak alkotó részei lévén, az utóbbit jeles épít-

ményként tüntették ki.« — Az archaeologiai bizottság e jelentésére felszólítás útján *dr. H.* szerint »meglehetősen pénzösszeg gyűlvén össze, a bazilika alapzatának kiderítése végett az ő igazgatása alatt Sz.-Fehérvárott rendszeres ásatás indult meg (1862. szept. 15-étől) — a mit azonban nov. 12-én be kellett szüntetni, mint-hogy az akkori püspök, néhai Farkas Imre, a további ásatás engedélyét megtagadta.« E tudományos eredményeire nézve oly nevezetes ásatás alkalmával *dr. Henszlmann* a következő sírokat találta meg s ásatta fel.

I. Dr. Henszlmann ásatása 1862-ben (a—k).

a) *Szt. István családjának sírjai (3 sír).*

1862. okt. 1-jén *dr. Henszlmann*: »III. Béla sírjától mintegy 50'-nyi távolságban a régi bazilika apsisának keleti tornya nyugati fala közelében levő családi sírhelyen (polysoma) 5'5" hosszú, felül 1'5", alul 15" széles fakoporsó maradványai közt, egy nőcsontvázat« — ásott ki — »mely bántatlan rendes fekvésében találtatott. A bal lábszárcsont« — (t. i. a sípcsont, tibia) — »és a lábfejek és ujjak kivételével — melyek valamennyien hiányoztak, s a melyek *dr. Henszlmann* véleménye szerint »már régente gyöngéd módon lettek kiszedve — ereklyeszedés czéljából — az egész csontváz teljes épségben maradt fent. A sírban: »Pár bronz apróságot is találtunk a hullával, úgymint övcsatot, horgocskát és karikácskát; az övcsaton, mely a medenczecsontok közelében találtatott, az ahhoz ragadó szövetből még annyi maradt, hogy azt selyemnek lehetett ismerni« (i. h. 198. l.). E csontváz, mint *dr. Henszlmann* említi, a fehérvári orvosok nov. 8-án kelt látmánya« szerint »legalább 50 éves« nőé (l. e sír helyét a 2. t. α_1 -nél).

E női csontváz sírjától 4'5"—6'5" távolságban október 11-én két más kőkoporsóra akadt *dr. Henszlmann*. — És pedig az imént említett női csontvázhhoz közelebb fekvő kőkoporsóban (ld. a 2. t. α_2 -nél), »a fehérvári orvosok látmánya« szerint »legfeljebb 26 éves férfiú« csontváza feküdt; a mellette fekvő kőkoporsóban (ld. a 3. t. α_3 -nál) egy »30 évnél nem idősebb férfi« csontváza találtatott. — *Dr. Henszlmann* nagy alaposággal és kimerítően adja elő (i. h. 186—123. l.) amaz érveket, a melyek szerint e három

sírnak területét a Szt. István családja temetkezési helyének kell tartanunk. Először is »e sírhely elrendezése egykorú a basilika alapzatának lerakásával; vagyis, hogy a sírhely az alapzattal együtt és egyszerre terveztetett«, s minthogy e sírhely külön volt választva: »a szántsándékkal rendesen körülirt, a többi alapzattól, de azzal egykorú sírhely, több test eltemetésére rendelt (polysoma) vagyis családi sírhely volt«. E sírhelynek a templom apsisához való közel, előkelő fekvése s a három koporsó nyugati oldalán levő két sor márványtábla — a milyen márványtáblákból Szt. István bazilikájának padlata nem mindenütt rakatott, hanem alkalmasint csak a legkitünőbb helyeken, ú. m.: a főoltár körül, az apsisban és saját családjának sírhelye felett — arról látszanak tanúskodni, hogy itt az alapítónak (Szt. Istvánnak) a családi sírhelye létezett.« — Az imént említett márványtáblákról kimutatja *dr. Henszlmann*: »hogy e táblák eredeti fekvésökben nem jutottak ránk, vagyis, hogy azok régi korban elszedettek az alattok levő cementtel együtt és miután a cement el lett távolítva, visszatétettek a cementet pótló földtöltésre.« Különösen két nagyobb fehér márványtábla vonta magára *dr. Henszlmann* figyelmét, ezeknek egyike 6' 8" hosszú, 2' 2" széles és 8" vastag volt, másika 5' 6" hosszú. 4' 6" széles és 9" vastag volt. »Ez utóbbi tábla egyik szélének koptatását térdelés által létre jött dörzsölésnek« tekinti *dr. H.*: »így csókolták le Rómában szt. Péter bronzszobráról a nagy lábujjhegyet is, és ha a koptatás nem a térdektől, hanem a lábak átjárásától származik, akkor a tábla fölepe nem maradhat sima. *Nem hiszem tehát, hogy tévedek, midőn ezen köben szt. István azon sírkövére ismerek, melyről Hartwik így szól: »azután elmozdították a padolatból kiálló márványtábla«*¹⁾ (itt Hartwik szt. István

¹⁾ Dr. Henszlmann szavai szerint: »E márványtábla eleinte egészen mutatkozott, csakhogy fölepe széntől feketítve volt és azon némi csekély repedések mutatkoztak, de mihelyt helyéből kimozdítottam, számtalan kisebb és kilencz nagyobb darabra tört, a közelében dühöngött tűz roppant erejének világos tanúságául.« — »E táblát azért mozdítottam el helyéről és tétettem az 1-ső és 2-dik pillér közt; mert a város és az archaeologiai bizottság egyértelmű rendelkezése

és szt. Imre tetemeinek 1093-ban szt. László király rendelete szerint való ünnepélyes felemeltetéséről szól, a mit a »Függelék« 3. száma alatt bővebben ismertetek (ld. ott). — »E tábla tehát szt. István sirja felett volt letéve, valamint az előbbit alkalmasint szt. Imre sirkövének kell tekintenünk. E két sirkövet aztán szt. László, midőn a szent testek felemelése után, hihetőleg a sir fölött ama nagyobb emléket emelte, melynek csekély, de biztos maradványairól fentebb szoltam, e két sirkövet, mondom, hihetőleg szt. László tétette át ama helyre, melyen azokat találtam« (i. h. 196—197. és 201—202. l.).

A mi a három koporsóban talált csontvázak személyiségét illeti, dr. Henszlmann a következő véleményt nyilváníta: »A nőnemű csontváza nézve két név közt választhatunk egyenlő joggal, azt vagy Szt. István anyjájának, Sároltájának, vagy testvérének Gizelának tarthatván. Ha pedig igaz, hogy Szt. Istvánnak volt mostoha-anyja, akkor a Sarolta nevét az utóbbinak nevével is lehetne fölcserélni. — A két férficsontváz számára Vazul és Zár — László névvel szolgál. Van egy igen apró, nem sokat ugyan, de mégis valamicskét nyomó körülmény, mely a nőnemű csontvázat az ahoz legközelebben fekvő férfiúval vérrokonságba hozhatja, a körülmény az, hogy mindkettejének rossz, odvas foga volt. Fontosnak, mondom, ezen érvet nem találtam; mert ámbár sokan hiszik, hogy hajdan az embernek jobb foga volt mint manap, mégis találtak még ős ember koponyáján is odvas fogat: »Vogt, Vorlesungen über den Menschen, Giessen 1863«, hol a II. köt. 168-ik lapján ezt találjuk: »Die Zähne zeigen, dass auch diese alten Menschen so gut an Zahn-

szerint az ásatási eredményeknek szabad ég alatt kellett volna maradniok, és hogy e szándékot el lehessen érní, a gödröt scarpírozni kellett volna, s ekkor a scarp, ha helyén marad, e nevezetes táblát elfedi. E miatt a táblát a gödörnek nyitva maradásra szánt helyére tétetem át; de ez, sajnálva írom! hiába való munka volt, mert azóta szt. István családjának egész sírhelyét és a feltakart pilléreket, sőt az egész ásatás eredményét — szeméttel kezdték betölteni (l. Jankovics szavait: Ó magyar, nem maradhatna akkor néked bizonyára — pírulás nélkül az idegen gunyolód, hogy vad, durva, tudatlan és a szép mesterségekből járatlan valál«) i. h. 201. és 202. l.

weh zu leiden hatten, wie, die heutige Generation. Denn zwei Backenzähne sind angefressen und ein dritter gänzlich verloren gegangen.« A fentebbi érv tehát magában véve nem fontos, de összeköttetésében a többi körülményekkel, mégis nyomhat valamit; és mivel sokszor tapasztaljuk, hogy szervi hibák és betegségek átugorván a legközelebbi nemzedéket, e nagyatyák és nagyanyáktól származnak át az unokára, a gondolatra is jöhetünk, miként szent István nőtestvérének Péteren kívül még más figyermeke is volt, s hogy így a nőcsontvázban Saroltát, a kérdéses férficsontvázban pedig unokáját kell keresnünk.« (ld. i. h. 200. l.)

A régi bazilika déli apsis-tornyának közepén (ld. 2. t. β -nál) dr. Henszlmann Oct. 23-án egy egész és egy fél koporsóra akadt. — Az ép koporsóban csekély mennyiségű összeégetett csontok egy ép koponya állkapcsával és teljes 32 ép fogával, s azon kívül harangfolyadék és vasszög találtatott. (Dr. Henszlmann szerint hajdan e kőkoporsóba más fakoporsó volt zárva.) Ez ép koporsó mellett még egy másiknak a maradványa látszik: »mely a szomszéd víz-csatorna húzásának alkalmával (1839-ben) kipurítottatott, ha csak a hajdani tűzvész és az ez által előidézett harangfolyadék már ezelőtt nem rontotta el ezt is« »A kettős koporsó rendszeren férfira és nejére vonatkozik, az épnek alakja középső kori, azaz szent István és III. Béla közti, mi mellett az is szól, hogy a két koporsó épen a basilika padlatának fölepe alatt feküdt, azon középkori szokás szerint, melylyel a koporsókat közvetlenül a padolat alá tették, sőt annak fölepe fölébe is felemelték, így idézvéen elő az egyháznak számos, a templombani eltemetésre vonatkozó tilalmát. De ezen koporsó nincsen magában a templomban, hanem annak egyik exaedrájában,¹⁾ minőnek minden torony tekintetett a

b) Kálmán király sírja.
(Kálmán király koporsójának.)

¹⁾ Dr. Henszlmann kimutatja (i. h. 169—179. l.), hogy az egész középkoron át, minden időről-időre megújított tilalom daczára, folytonos gyakorlatban maradt a templomban való temetkezés, és hogy e tilalom inkább csak az alsóbb rendűeket és szegényeket illette. Az előcsarnok a főurak és patriarkák temetkezési helye volt, s az ide való

középkorban. Ha ezen körülményeket megfontoljuk, mi sem áll ellent — hogy a két koporsót Kálmán királynak és első nejének Busillának, a normann Roger leányának tulajdonítsuk. Erre mutat az ép koporsónak alkotása, erre csekély hossza; mert a kő csak 6 lábat mérvén bensejében, ebből még az abban volt fa-tok számára több hüvelyeket kell levonnunk, úgy hogy a benső koporsóban csak alacsonyabb test férhetett el, minőt történetíróink Kálmánnak adnak, de erre mutat, mit legfontosabbnak tartok, azon körülmény, miszerint a két test nem feküdt magában a templomban. Kálmán királynak a templombani eltemetésre vonatkozó tilalma a legerősebb, mely tudunkra Magyarországon alkottatott és Kálmán jelleme nem olyan volt, hogy ő, mint mai napig történik nálunk, törvényét csak mások és nem maga számára is hozta volna. Talált ugyan Kálmán Thuróczipan lelkiismeretlen gáncsolót és rágalmazót, de talált Cornidesben, Katonában és újabb történetíróinkban védőket is és ezek közt nem hallgathatom el Szalay Lászlót, ki ezen korában ritka műveltségű jeles királyunkról így szól: »Kálmán, mióta első ízben egy pillanatot vetett a tengerre, haláláig azon volt, hogy a magyar birodalmat az Adriáig terjesztvén ki, népének a világkereskedelemben a délszaki polgárosodásnak népéhez nyithasson utat.« *Magy. tört.* I. 206. l. »Kálmán meghalálozott 1114. febr. 3-án, miután 18 évnél tovább, korát felülhaladó bölcsességgel kormányozta a birodalmat« 224. l. »Kálmán törvényei a XI-ik század évkönyveinek fényes lapját teszik« 215. l. »A boszorkányokról szóló, rövid és szabatos törvény méltó a koránál nagyobb fejedelembhez.« 221. l. stb. De Szalay a magáén kívül egykorú tanúságot is hoz fel Kálmán mellett Orbán pápa ama levelében, melyben a következőket olvassuk: »Retulit Odilo, s. Aegidii abbas strenuitatem tuam praeter secularem, qua praecellis, industriam, scripturis etiam ecclesiasticis eruditum et sanctorum canonum pollere scientia. — »Ily férfiu levén Kálmán, jog-

temetkezést még a legszigorúbb királyi rendelet, t. i. Kálmán rendelete is megengedte.

gal tehetjük fel róla, hogy saját törvényét maga sem hágtá át, életében rendelkezvén, hogy őt is az általa a basilika egyik exaadrájában eltemetett hitvese mellé takarják el, azon helyre, mely *szt. István családjának temetkezési helyéhez, minden eddig feltalált sírhelyek közt, legközelebb esik a nélkül, hogy helyet foglalna a templomban magában.* — Ez hypothesis, de úgy tetszik, oly benső erővel bíró hypothesis, hogy azt csak a folytatott ásatások ellentanúsága döntheti meg« (i. h. 204—205. l.).

Dr. Henszlmann 1862. oktob. 8-án — *ld 2. t. s₃ betűvel jelölt helyen* — t. i. a 2-ik templom vagyis III. Béla királytól épített templom apsisának ¹⁾ a mélységében három csontvázra akadt; a melyek egyikét azonban a kőfejtő munkások csákányokkal annyira összetörték, hogy fenmaradt részeiből semmiféle következtetést nem lehetett tenni. A másik csontvázat is a csákány, a lábtól a medenczéig teljesen összetördelte, de innét kezdve megkímélte. Koporsónak nyomát sem itt, sem az előbbi csontváznál nem lehetett kimutatni. E helyett azonban a második csontváznál egy kicsiny, gyenge aranyzású, szívalakú érclemez találtatott, mely hihetőleg a tetem mellén feküdt; de minthogy e lemezen sem betű sem rajz nem látszott, e melléklet az illető tetem kilétének a meghatározásához adatot nem nyújthatott. A harmadik csontvából csak a koponyának tetőrésze került napvilágra, mert a test már a püspöki udvar kerítő fala alatti részben feküdt, miért is a fal alá kellett volna tovább ásatni. Dr. Henszlmann szerint: »A hely, melyet e három csontváz elfoglal, úgyszintén hogy semmi járulék nem volt azokkal eltemetve, elenyészett fakoporsójukban, azokat igen régi korba, talán III. Béláéba, helyezi: közelebbi meghatározásukra pedig csak az ásatások folytatása adhat alkalmat, felelvén e kérdésre, vajjon a sor, mely itt megkezdve látszik, az apsisban tovább is van folytatva?« (i. h. 223. l.).

c) Három
csontváz a
templom ap-
sisa közelében.

¹⁾ Ezt az apsist *dr. H.* a második munkájában már nem rajzolja le, a melyet egyébiránt első munkájában is nem egész biztossággal tudott kimutatni.

dy II. Ulászló király kettős sírboltja kifosztva, körök körül 7 ép csontvázal és több elszórt csontokkal 7 koporsóban.

Dr. Henszmann 1862. okt. 28-án egy kettős sírbolt első nyomára akadt, a mely kettős sírboltot a következő két napon teljesen feltakart és kitisztított (ld. 2. t. 7 betűt): »Fájdalom! mindketteje ki volt rabolva úgy, hogy a boltozat alatt egyetlen egy koponyát sem, hanem csak egyes csontokat, szétszórt állapotban találtunk. E sírboltban voltak hajdan sarkophagok almási vörösmarványból művészetileg és nagy szorgalommal és pontossággal kidolgozva, de ámbár e sarkophagok száz meg száz darabját találtuk, egyetlen egy darab sem volt nagyobb ökölnél, úgy, hogy ily apró töredék után az egészet nem lehetett újra szerkeszteni. Ily vandalismus elkövetésére szükséges volt a sírok boltját nagyobb kiterjedésben betörni; s így történt, hogy a sírok fölött néha állott emlékek és később az omladékba eltemetett maradványai az omladékkal együtt, magába a sírboltba bele estek; ezek közt volt több csúcsíves stílusú puha homok kőből készült ugynevezett falatöredék, izlése a XV-ik századra mutatott. A sírboltnak téglával rakott padozata volt, melyre körös-körül lábnyi magas kövek rakattak, a négy fal megkezdéseül, a kőfalra aztán téglafal következett téglaboltozattal. A sír benseje tökéletes négyszöget képezett 6' 2" oldalmérettel, a kamra magassága 3'-nyi, úgy, hogy fél magasságban erős vasrostélyt azt két emeletre osztá, melynek mindegyikében három koporsó bőven fért el. A rostélynek északi és nyugati rúdját még megtaláltuk, keletie és délie a rablás alatt ki lett törve. A főrudakról 6, 8 és 10 hüvelyknyi távolságban más négyoldalú rudak nyultak a kamrán keresztül, de azoknak csak kikezdését láttuk, e rudak vastagsága fél hüvelyknyi. A kamara felett emelkedett a boltozat, legnagyobb középponti 1' 4"-nyi magassággal, tehát nem volt félkörű, hanem meglehetősen lapos, mi szinte későbbi korra mutat, mire a téglák minőségéből is következtethetni. Ilyen volt a déli kamara, a szomszéd északi kamrát csak részben takartam fel, míg t. i. annak szinte kifosztott állapotáról teljesen meggyőződtem; hasonlatossága az előbbivel bizonyítja, hogy mindketteje ugyanazon időben és ugyanazon terv szerint

készült. A déli sírbolt körül találtam azon rendben és fekvésben — (ld. a 2. t. az η betű mögött) — »két csontvázat rendes, bántatlan állapotban, csak egynél leltem fakoporsó jeleit, a többi koporsó tökéletesen elenyészett, más csontvázon leltem aranycsipkéknék némi nyomait. Ezen csontvázak fölött feküdtek rendetlen állapotban a két sírboltból kidobott csontok, melyek közt hét koponyát olvastam. E két sírboltot rendes és szorgalmas építése, márvány sarkophagjainak még legapróbb töredékeiből is kivilágó igen csinos munkája, és még az elválasztó vasrostélyzat szorgalmas kidolgozása miatt, végre azért is, mert itt a holt nagyúri családot udvaronczaik és híveivel látjuk körülvéve, csakis királyi sírboltoknak tarthatjuk, a fentebb építészeti anyagára tett észrevételek után pedig ezek a XV. századra utalván, másnak mint Albert királynak és családjának nem tulajdoníthatjuk,¹⁾ mert Zsigmond nejevel N.-Váradon temettetett el, Mátyásnak pedig külön sírkápolnája volt Fehérvárott. A kérdésre, mikor történt a sírbolt kifosztása? könnyen felelhetni; ugyanis mielőtt ásás közben még e helyig jutotunk, több fehérvári lakos figyelmeztetett, hogy tovább kelet felé a föld alatt rácsozat van, melyet saját szemükkel láttak; e kérdésre mikor? felelték, hogy akkor, mikor a püspöki udvar kútjából vezetendő vízcsatornát ásták, mi 1839-ben megtörtént: *tehát a vandalismus korunkban történt!* min legkevésbé sem lehetett kételkednem, miután, a rácsozatot csakugyan a kijelölt és a déli sírbolt észak-keleti szögében azon rést találtam, mely a csatornához legközelebb esvén, szükségkép annak ásása által töretett, miután a sírboltot fölfödötték. Ezen időben Barkóczy ült a fehérvári püspöki széken és, mint mondják, több itt talált tárgyat a bécsi kincstárba küldött, míg nemzeti múzeumunk ez alkalommal tőle a következő apróságokat vette: arany gyűrűt szétrepedt kővel, tiszta aranyból készített, 22 füllel ellátott aranygolyócskát, melyek zsinórra fűzve nyakdíszt képeztek haddan, egy nagyobb, szinte egy füllel ellátott aranygolyócskát filigrane munkával, végre még két filigrane művű ékszert,

¹⁾ Utóbb dr. H. e nézettől elállott s mint alább látni fogjuk, e sírhelyet II. Ulászló király sírboltjának nyilvánította.

melyek nagyobbika csatot képez lánczának maradékával« (i. h. 223—224. l., vesd össze még az 1839-iki kutatásról fentebb mondottakat). *Dr. Henszlmann* az 1874-ik és 1882-ik évi ásatása alkalmával — a miről még alább szó lesz — arról győződött meg, hogy a szóban forgó kettős sír II. Ulászlóénak tulajdonítandó: »Fel kell cserélnünk két sírhelynek nevét; t. i. Albert királyét a templom északi mellékhajójába kell helyeznünk és II. Ulászlóét a déli mellékhajóba, oda kell áttennünk, hol ezelőtt Albertéra gondoltunk ráismerni« (ld. »A Nagyszebeni és Székesfehérvári régi templom.« (Budapest, 1883. 68. l.)

e) *A Buzlay család három sírja.*

Minthogy a már fentebb említett hármas sír (ld. a 2. t. x *betűnél*) már 1839-ben dulatott szét és raboltatott ki, *dr. Henszlmann* csupán csak e sírboltnak a Buzlay családtól való eredetét bizonyítgatja: »Hogy Mátyás király a Buzlay családnak sírhelyet engedett a fehérvári templomban, tanuljuk I. fejez. 14. lapján idézett okmányából,¹⁾ melynek szavai után »e sírhely legyen a nyugati kapunál, vagyis következze arra azon oltár jobb oldala mellett, mely — prépost által mondatik alapítottnak;« igen hihető, hogy azon sírhely, melyre szintén a fent idézett vízcsatorna ásatása alkalmával akadtak, Buzlay családé volt. De itt már, a XV-ik század temetkezési fényüzése miatt, valóságos drágaságot leltek. Ugyanis fehérvári lakostól hallottam, hogy ő a sírok fölfödözése alkalmával közel lévén, és az arany zsinórokat levakarván a csontokról, mikhez tapasztva voltak, azokat megégette, és ennek bizonyosságul 17 arany sulyát nyomó aranydarabot mutatott elő; mint szinte egy medaillont és filigrane mun-

¹⁾ »eidem Ladislao Buzlay id annuimus, concessimusque, ut ipse in monasterio gloriose uirginis Marie, in civitate nostra Albensi fundato, pro se, ac nobili Domina eius consorte et liberis eorum, unum locum congruum, ut puta: in introitu magni ostii dicti monasterii, quod est ad occidentem, retro idem ostium ad dextram ante altare, quod alias per prepositum fundatum fore dicitur, pro sepultura perpetua eligere, ac iuxta suam devotionem quam ipse Ladislaus Buzlay ad praeferatam dei genitricem gerit, modo et ordine, quibus optat, et construi facere valeat« etc. Wagner in diplomatario Saronsiensi pag. 394.

kát. A három sírnak egyike vagy ketteje boltozva volt« (i. h. 224—215. l. és vesd össze az 1839-iki kutatásról fentebb mondottakat).

Dr. Henszlmann ezeken kívül még több sírboltról emlékezik meg, a melyeket részint már előtte felástak, részint maga ásott fel: »A fölhozottakon kívül találtam még négy boltozott sírt; mindnyáját építészeti szerkezetök után a XV. századba helyezem. Az első szt. István és III-ik Béla sírhelyei közt volt« — (2. t. s betűt) — »a mellékhajóban, de inkább dél felé, e sírra akadtak, midőn ama vízcsatornát húzták, mely a városi téren kezdődvén, végig fut a fazekas utczában. A csatorna a sírt épen keresztül metszé, s így amaz végképen kirabolgatott úgy, hogy abban csak pár csontdarabot találtam.« — (Ez tehát még a múlt században történt, vesd össze még a »Hazai Tud.« névtelen írójától fentebb idézetteket.) — »A második sírt leltem a 7-ik pillér tövében nyugat felé; — (ld. 2. t. 8, 8 betűket) — »ez akkor raboltatott ki, mikor a szomszédságában levő 6-ik pillér köveit egész az alapzatig elszedték. Néhány csonton kívül találtunk még igen kis aranylemezkét (nem volt gombostűfej fél vastagságú) bizonyítványúl annak, hogy itt is gazdag embernek teste nyugodott.« — »A harmadik és negyedik sírt találtam ugyane pillér tövében kelet felé egymás mellett« — (ld. 2. t. j. betűt). — »E sírokat alkalmasint akkor fosztották ki, mikor e pillérről is leszedték felsőbb köveit egész a párkányzatig. Természetes, hogy e négy sírban semmi ismertető jel, sőt alig találtatván pár oda visszadobott csont, hajdani lakosairól mitsem mondhatok. Úgy szinte hallgatnom kell azon csontvázakról is, melyeket ide s tova elszórva a templomban leltem. De lehet szólanom ama csontvázról, melyet szt. István sírhelyének két férfi csontváza fölött találtam«. — (ld. 2. t. α_2 , α_3 előtt) — »Ezen igen felületesen és megfordított fekvésben ásatott el úgy, hogy felső része keletre, lába pedig nyugatra nézett. A csontváznak koponyája hibázott, míg a többi csontok összefüggése és rendes fekvése arra mutatott, hogy a hullát elte-

f) Négy meghatározatlanul maradt sír és elszórtan talált csontvázak.

metése után nem érintették. Ha az állítólagos török sírpusztításnak valahol, itt kellett volna lenni nyoma. Koporsónak nyomát sem leltem, de igen is pár vasszőget, alkalmasint felületes, az eső beszivárgásnak kitett fekvése a koporsót gyorsabban emészté föl. A két czombcsont közt hét fekete üveg-gomb körvonalat képzett, melyen belül 38 vágott ólom darab (gehacktes Blei), minőt régenten puska-töltésnek használtak, és még három valószínű puska golyó feküdt. Mindez valószínűvé teszi, miként e csontváz XVI-ik századbeli katonáé volt. *Pauer János*, ki a felfödözésénél jelen volt, e hullában Varkocsét sejtí, azok után, miket Stella haláláról beszél.¹⁾ E személyre mutatva a koponya hiánya, melyet a török levágott és diadaljelként lándzsán hordott körül; azonban Stella mondja, hogy az ellenség karját is levágta; a csontváznak pedig meg volt mindkét karja és keze; Stella elbeszélésében túl mehetett a történeten: mert annyi bizonyos, hogy a hulla az utolsó volt, mely a templomban temettetett keresztyén módra, ámbár megfordított állásban, valamint bizonyos az is, a mellette talált járulék után, hogy katona testével van dolgunk, végre hogy a

¹⁾ Kovachich szerint, mikor 1545-ben a törökök Székes-Fehérvár alá jöttek, Ferdinánd király Varkoch György vezért 50 pánczélos lovaggal küldé Sz.-Fehérvárra. Ez a Varkoch a törökök ostroma alatt a várból a törökökre rohant, de a csatát a túlerő ellen elvesztvén, a polgárok a kirohantakra rácsukták a város kapuit, nehogy a törökök a menekvőkkel együtt benyomulhassanak. »Varkoch lóra felülvén, nem csekély bátorsággal mutatván, mit tehet vitéz férfiú egy maga is a sokaság ellen s egyedül maradván, miután a többi mind megfutamodott, az ellenség rohamát még mindig törekedett feltartani, nem mintha győzedelmet remélhetett volna, hanem hogy legalább dicsően elessék, miután menekülni nem tudott. Végre tehát a kapu csapóhidján megöletik.« — Stella (kiről már az előbbi fejezetben szóltam) azt jegyzé fel: »A keresztyén katonák, kik a kapuk előtt voltak, vagy megölettek a törökök által, vagy megfutamodtak a vízbe és részint úszva, részint bajtársaik holt testükön átjáván, menekültek a szerencsétlen városba.« Varkochról Stella még ezt említi fel: »A boldogult parancsnok Barchoth György felette derék férfiú volt és a királyi testőrséget sok esztendeig leghívebben vezette. Ennek holt teste ellen is még dühösködött a török, levágott fejét és jobbját diadalmilag körülhordozván.«

koponya a fölfedezés alatt nem tűnhetett el: más részt nem tudom, kit illethetett inkább ama korban és Fehérvárott ily megtiszteltetés, miszerint teste királyaik mellé temettesék; mint Varkocs fővezért, ki Stella tanúsága értelmében Leonidásként esett el »reménytelen védelmi harcban« (i. h. 225—226. l.).

1874-ben a püspöki szék megüresedésének idejét felhasználta a lelkes miniszter b. e. Tréfort s az akkori műemlékek bizottságát felhatalmazta a székesfehérvári ásatások folytatására, a melyeket ismét kitűnő *Henszlmannunk* vezetett (aug. 18-tól okt. elejéig). — Ez ásatásával *dr. H.* kiderítette a régi bazilika közép- és északi mellékhajójának mintegy két ötödét, a középhajó hatalmas félkörű apsisát, az északi mellékhajóhoz tartozó négy helyiséget, az apsis északkeleti tornyához csatlakozó erődtornyot (öreg torony = donjon = Burgfriet) a honnan mint Bonfin leírja, Domonkos, a város előljárója, Székesfehérvárt Miksa császár katonái ellen védelmezte s végre a nagy templomtól kelet felé s elkülönítve Korvin Mátyásnak »fájdalom, még alapzatában is csaknem egészen tönkre tett sírkápolnáját« (ld. *Dr. Henszlmann*: »A nagy-szebeni és székesfehérvári régi templom«. Budapest, 1883, 56. és k. l.).

II. Dr. Henszlmann ásatása 1874-ben és 1882-ben.

Végre 1882-ben, mikor t. i. a város, a Fazekas téren — már fentebb említett (ld. 2. t. J betűt) — a szabad közlekedést akadályozó, kiálló házat lerombolás végett kisajátította, Fehérvárnak érdemdús polgármestere *Havranek József* úr, a Nemzeti Múzeum igazgatója által *dr. Henszlmann*t a kedvező alkalom felhasználására s a régi ásatások folytatására felkérte. *Dr. Henszlmann* az ásatást ugyanaz év szept. 17-től okt. 8-áig végezte.

Ez ásatásokból *dr. Henszlmann* végleg megállapította a Szent Istvántól épített bazilika tervrajzát, valamint a templom későbbi átalakításait. Ez eredményeket a következőben foglalhatni össze:

a) »Szt. István temploma nagy részt a római oszlopos

basilica forensis mintájára tervezett bazilika volt; három hajós-hosszúkas négyszögéhez csatlakoznak a főhajó keleti végén, nagyszerű félkörű apsis és a két mellékhajó minden végén egy-egy, összesen négy torony, mely utóbbi körülmény a bazilikát erődtemplommá tette, így épületünk a római basilikától e tekintetben elütvén, a nálunk később épített négy tornyú templomoknak mintájául szolgált s ekként egy sajátos magyar építészeti iskolát alapított.«

b) E bazilika III. Béla uralkodása (1173 - 1196) alatt román stílusú templomra változtatott át (ezt az átalakítást nevezte *dr. H.* előbbi munkájában: második templomnak) a mely alkalommal a régi templom megkurtítottatott.

c) Róbert Károly alatt a templom két ízben (1318. és 1327-ben) leégvén, a román stílusú templom ó-csúcsíves stílusúvá változtatott át. (A két tűzvész alkalmával, ha ugyan nem az apsis félkúpja, de bizonyosan az itt levő mozaik képek tönkre mentek, a mi abból derül ki, hogy ilyen mozaikdarabok már abban a falragaszban fordulnak elő, a mely falragaszt a Róbert Károlytól eredő átalakításkor a templom északi falához épített helyiségeknél alkalmaztak.) Ezt az átalakítást nevezte *dr. H.* az előbbi munkájában: harmadik templomnak. Szerinte ez átalakításkor: egy vagy két sekrestyét, egy kincstárnak, egy könyvtárnak és levéltárnak szolgáló helyiséget csatoltak a templom épületéhez. Megjegyzendő, hogy akkoron a templom »locus credibilis« volt, a hol nemcsak az ország, hanem magánosok leveleit is őrizték; itt őrizték továbbá az ország zászlaját, az ország cledodiumait, nevezetesen a királyi koronát.

d) Végre harmadszor átalakítottatott a bazilika Corvin Mátyás idejében, ez átalakítást nevezte *dr. H.* a negyedik templomnak. (Ez átalakítás tervrajzának a kimutatása a legnehezebb volt s *dr. H.* bevallja, hogy 1862-ben hibásan állapította meg a Mátyás templomának keleti részét, a mire csak az 1874-iki ásatás alkalmával jött rá. Ugyanis ekkor kiderült, hogy: »Mátyás magát a templomot kelet felé nem hosszabbította, hanem attól elkülönítve kelet felé emelte sirkápolnáját, és mivel a városfalak ennek keleti kiterjedését akadályozták, itt törette át; későbbben ide nevezetesen

kiszökő bástya (bastion) jutott, melynek fele még ma is meg van a püspöki kertben. Mátyás sírkápolnája századunk elején még állott, mert 1862-ben még három ember élt,« — (ezek közt Farkas Imre, akkori székes-fehérvári püspök) — »ki gyermekkorában abban ministrált (ld. *dr. H.* »A nagyszebeni és székesfehérvári régi templom« stb. 64. l.).

Ugyancsak az 1874. és 1882-iki ásatások alkalmával *dr. Henszlmann* újabb sírokat és csontvázakat talált, a melyekről itt még tüzetesebben kell szólni.

g) A bazilika északi mellékhajójában (1874-ben) talált négy vörös márvány koporsó, és csontvázak (II. Béla és IV. István közti időből).

Ugyanis *dr. Henszlmann* 1874-ben az északi mellékhajóban négy vörös márványkoporsóra akadt (a melyek nem egy tömör kődaraból kivájtak, hanem több táblából összerakott koporsók voltak): »A négy koporsó az északi hajó oltára lábánál rendes sorban fekszik, úgy hogy ezen körülményből, valamint az anyag ugyanazonosságából legnagyobb valószínűséggel következtethetjük, miszerint a testek nem nagy időközben temetettek ide. Hogy a koporsókat épségben és az azokban fekvő testeket rendesen kiterjesztve, azaz nem bántalmazva találtuk, annak tulajdoníthatni, hogy folytonos falösszekötés hiányában itt építési követ nem kerestek. Csak a *h* betűs koporsó hullája volt bántalmazva felső részén« — (ld. 2. t. *h* betűt) — »mig az alsó rendesen fekvőnek találtatott. A négy koporsónak ide helyezése világosan mutatja azon kegyeletet, mely szerint óvakodtak Sz. István sírhelye közelében temetkezni. De a magyar szokás ellen nem akarván vétetni, a főhajót sem választották, hanem választották az éjszaki melléket, még pedig az általános keresztyén szokás értelmében az oltár lábánál fekvő helyét« (ld. a temetkezés szokásaira vonatkozó részleteket a *Függelék 4. sz. a.*)¹⁾ — »Tekintsük

¹⁾ Minthogy még mai napig is — dicséret a néhány kivételnek — legtöbbször a legkisebb elővigyázat, valamint a legelemibb előismeretek nélkül fognak a régi csontvázak kiásásához, s ilyen módon valóságos vandál pusztításokat végeznek és pedig nem ritkán éppen a legbecsesebb, legritkább típusú testereklyéken, a mely pusztítások helyrehozhatatlan kárt okoznak a tudományra nézve; tankönyv hiányá-

most az itt talált tárgyakat: »A legéjszakibb koporsó lehetőleg legujabb, mert alakja nem egyszerű, mint a többié, hanem mesterkéléssel a keresztidomot utánozva, ez nincsen tömör kőből kivésve. Fejrészen négyegkövel záródik, melyen a négyszirmú alak aligha régibb kapitaelből való származását nem sejteti velünk. Ezen sarkophagban a csontváz elég rendesen kiterjesztve találtatott bronz gyűrűvel együtt, melyet durva művelésénél fogva a XII. századnál alig vihetünk feljebb. A csontváz kinőtt férfi volt. — A legközelebbi *g* koporsóban« — (ld. 2. t. δ *g*) — »ugyanis érettkorú férfi-csontváz, hanem minden melléktárgy nélkül találtatott. — Az *f* betűs« — (ld. 2. t. δ *f*) — »azért felette érdekes, mert abban egy rendesen kiterjesztett férficsontváz lábánál más férfi csontváz feküdt, melyet ezen alakban, csak miután húsrészei elenyésztek és csontjai szétoszlottak, tehettek ide; mert egész összefüggő állapotban el se férhetett volna. — Az *e* betűs koporsóban« — (ld. 2. t. δ *e*) — »női hulla feküdt, mely mellett sárga réz keresztet (apátkeresztet?) találtunk. Ámbár a 15. számú feszület« — (i. h. 67. l.) — »nem a négy sarkophag környékén, hanem távol innen nyugat felé, nem hulla járulékaként, hanem mintegy elszórva találtatott, legyen mégis szabad azt a négy sarkophaggal viszonyba hozni, mert a XII. században alig birhatott más, mint igen előkelő személy, ily, bár durva, hanem a román styl egész technikai ügyességével és eréllyével készített művet. Hogy pedig e sárgaréz feszület a XII. századból származik, styljétől egészen eltekintve, már a felfeszítettnek egymástól elkülönített és zsámolyra tett lábának állása is bizonyítja.¹⁾ Ily sarkophagokban, ily melléklettel és ily közel az oltárhoz, csakis a XII. században elhunyt királyi családi személyek temetkeztek; mihez hozzájárul, hogy e század dereka körül és második felében (III. Béla koráig) okiratilag bizonyítva, több igen gyorsan egymás után elhunyt magyar

ban, megragadom a jelen alkalmat s a »Függelék« 4. száma alatt, néhány utasítást közlök a csontvázaknak lehető ép állapotban való kiásására nézve.

¹⁾ Vesd össze e feszület jellegét a III. Béla király koporsójában talált feszületével, és ld. még az 1. t. 3. ábr.

király Sz. István bazilikájában temettetett el, úgymint: II. (vak) Béla 1141-ben, II. Geiza 1161-ben, II. László 1162-ben, IV. István 1173-ban. Közülök melyik, mely sarkophagban fekszik, nem merem állítani, egyedül azon véle-
 ményt koczkázatom, mely szerint az I. koporsóban« — (*ld. 2. t. 8 f*) — »II. (vak) Béla fekszik, Álmos herczeg apjával, kinek hulláját, miután ez régen átvitele előtt meghalt, fia áthozatta Konstantinápolyból, még pedig csak a csontokat, és hihetőleg meghagyta, hogy apja csontjait maga testével együtt temessék el; minő eljárás a középkorban kivált házaspárnál gyakran fordult elő. Egyébiránt, ha feltevésemben nem csalatkozom, még a negyedik e sorba tartozó királynak teste keresendő; mert mint mondva volt, az e betűs koporsó teste nőé volt, és a mellette talált egyszerű kereszt (*crux pura*) őt, a királyi családból származó, valamely női zárda főnökének jelezné. (Talán a veszprémi görög, sz. István által alapított zárda főnökasszonyának?)« — *Dr. Henszlmann* ez alkalommal ujra kiemeli a temetkezési hely megválasztásában nyilvánuló ama kegyeletet, a mellyel a későbbi királyok Sz. István — mint alapító — iránt viseltettek, miért is tiszteletteljes távolságban kívántak maguknak sirhelyet választani a templomban. Így III. Béla is. *Dr. H.* erre vonatkozólag mondja: »itt csak azt teszem hozzá, hogy sz. István és III. Béla sirhelye közt 35 lábnyi tér létezik, mely távolság III. Bélának kegyeletes tiszteletéből szent előde irányában magyarázható; de hogy mégis itt rendezte el sirhelyét, ezt tenni mint második alapító jogosítva volt. *Bélával kezdődik a szokás a királyok és királynékkal értékesebb tárgyakat eltemetni.* III. Béla után árpádházi királyaink Székesfehérvárott nem temetkeztek« (i. h. 66—67. l.)¹⁾

Ugyancsak 1874-ben *dr. H.* a bazilika középhajójában öt sírra akadtt, a melyekre vonatkozólag a következőket emeli ki: »Róbert királyt, mint harmadik alapítót, legelőször külföldi szokás értelmében, a fő oltár lábánál temették el;

^{h)} *A bazilika középhajójában (1874-ben) fölfedezett öt kifaltzott sír (közülük II. Lajos király sirja).*

¹⁾ Voltaképen az utolsó Árpád-vérbeli király, kit ide temettek, a 4 éves korában (1205.) elhalt III-ik László vala.

azonban, miután sirja kiraboltatott, testét hihetőleg fia, újonnan épült sirkápolnájába vitette át. Talán már Róbert előtt maga Mária nejét és Károly kiskorú fiát ide temetetté; legalább a kirablott sirokban szétszórva ifjunak tulajdonítható csontokat is találtunk. A helyválasztáson kívül megfigyelendő a most szokásba jövő sirok téglakifalazása, melynek közepére a kőkoporsó tétetett. E helyütt öt eképen kifalazott sirt takartunk fel; egyikébe ideiglenesen Mátyást, másodikába maradandóan II. Lajos királyt tették le« (i. h. 67. l. és ld. a 2. t. ξ betűt).

i) *Albert király sirja.*
A bazilika északi hajójában (1874-ben) fölfedezett kifosztott sír t. i. Albert király sirja.

Hasonlólag 1874-ben *dr. Henszlmann* a bazilika északi mellékhajójában egy sirra akadt, a melyet ő Albertének vél: »ε betűben Albert király sirját sejtem« — (ld. 2. t. ε). — »A sir kifosztva volt ugyan, alig találtunk a koporsóban pár csontot; de találtunk több építészeti részletet, melyek díszes emlékből származtak. Stylök jó kora-csúcsives volt, anyaguk fehér márvány, mely azonban tűz által mészkővé változtatottát. Itt tehát nagy tűznek kellett dühöngnie, s ebből magyarázható a templomnak Mátyás király alatt történt ujjáépítése, a pillérek megerősítése és uj boltozása. Megjegyzem, hogy többször idézett munkámban e sirt még nem ismervén, Albert királynak az η betű alatti kettős boltozott sirt tulajdonítottam« — (ld. 2. t. η) — »melyet most, miután az ε betűt ismerem, II. Ulászlónak kell tulajdonítanom — η betűben tehát találom most II. Ulászlónak kettős boltozott sirját és körülötte hét udvaroncáét. Nem megvetendő azon észrevétel, miszerint Ulászló még a gyöngösen is túlmenő jószívűsége udvaronczeit annyira magához vont, hogy még haláluk után is a király teste közelében nyugodni óhajtottak. Egyébiránt is a teljesen kifosztott sirban részleteket találtunk, melyek hajdan díszesebb emlékhöz tartoztak, hanem későbbi stylűek mint az ε betűs sirjáéi, és nem is márványból, hanem hihetőleg a király ismeretes szegénysége miatt csak mészkőből voltak faragva« (i. h. 67. és 68. l. és ld. a fentebb *d* alatt mondottakat).

Végre még a következő sírokat fedezte fel j) Zápolya János király sírhelye.
dr. H. Úgymint a déli mellékhajójában: » θ betű alatt« — (ld. 2. t. θ , θ) — »van három sír, melynek egyike Zápolya János királyé lehetett. Mindhármat kifosztott állapotban találtuk: Egyébiránt Zápolya csontjait amúgy sem lehetett volna megtalálni, mert, mint Bethlen Farkas írja, a török Zápolya testét koporsójából kivétetvén, ezt a város előjárójának átadta, hogy ezt máshova temesse el. Az előjáró Zápolyát Sz. Mihály külvárosi templomába temette el« (Bethlen Fark. Rer. Trans. C. III. 1., i. h. 68. l. vesd össze még az *f* pont alatt említetteket) — *dr. H.* 1882-ik év ásatásakor Nagy Lajos király sírkápolnáját fedezte fel k) Nagy Lajos király sírkápolnája. (ld. 2. t. Nagy Lajos mauzoleuma), a melyet ő annak előtte — mint a II. fejezetben erről bővebben szó volt — a bazilikán kívül az északi oldalon keresett. A tévedés onnan származott: »hogyrólunk leírásukban nem követték az egyházi szabályt és a templom jobb és bal oldalát nem háttal a főoltárnak, hanem azzal szemközt állván, elnevezték, s így az északi hosszoldalt balnak, a délit jobbnak tartották. E szerint tehát a kérdéses kápolnát a templom déli oldalán kell keresnünk« — (ld. i. h. »Nagy Lajos király sírkápolnája« fejezetet i. h. 70—85. l.). *Dr. H.* ugyanitt kiemeli, hogy Jankovich, a kinek adatairól a II. fejezetben volt szó — helyesen írta le Nagy Lajos sírkápolnája helyét, midőn mondja: »Láttam annak túlsó oldalán« — (t. i. a déli oldalán) — »még harmad részben fedél alatt, első Lajos királytól felségesen épített kápolnáját.« E kápolna III. Béla és Sz. István sírhelye közt, de az előbbihez közelebb feküdt (ld. 2. t. Nagy Lajos mauzoleuma). E kápolnától keletre feküdt ama téglából rakott boltozott nagy sír (ld. 2. t. *s*), a melyet még a múlt században a város terén állott kútból húzott csatorna ásásakor kipuhtítottak volt; a melyről már e fejezet elején szó volt. *Dr. H.* most e kipuhtított sírboltot egy királynénk sírjának véli lenni: »Ez talán valamely királynénk sírja, lehetőleg Nagy Lajos anyja, Erzsébeté, ki 1380-ban halt el« (i. h. 80. l.).

IV. A székesfehérvári bazilika romjai közt talált osonterek- lyékről egyenként.

Az előbbi fejezetben említett sírokból valamint egy-
bütt a romok közt talált csontvázakkal, az ereklyéknek felette
nagy becsénél fogva, még külön kell foglalkoznunk, hogy
számot adhassunk egyrészt arról: mi fedeztetett fel eddigelé
és másrészt arról is: hogy jövő időkben mit kelljen még
keresnünk a székesfehérvári bazilika romjai között. — Mert,
hogy a hazai tudományosságnak a székesfehérvári bazilika
földalatti romjaival szemben még kötelessége maradt fenn,
legyen elég *dr. Henszlmannra* hivatkoznom, ki e romokról
írt legutolsó munkáját e szavakkal végzi: »*Nem veszünk
búcsut a székes-fehérvári régi templomtól. Hátra van még
a basilika negyedik tornyának megismerése, mely épen a
püspöki lak szökélese előtt van eltemetve. A városi tér elren-
dezésének küszöbén állva, midőn ezt foganatosításba veszik,
alkalom lesz a kövezet fölszedése után, e negyedik tor-
nyot is feltakarni. Második kérdés az: vajjon III. Béla
erősebb déli tornyának más hasonló a templom északi olda-
lán felel-e meg? Ez utóbbi, ha ilyen van, egészen a püs-
pöki udvaron fekszik; azonban elég volna itt csakis sarkait
feltakarni. A basilika negyedik tornyának kiásása egy-
szersmind meg fogja ismertetni sz. István templomának
nyugati hamlokzatát és hihetőleg felvilágosítást szolgáltatni
a harmadik torony szokatlan alakzása iránt is. Gazdagabb
és érintetlen sírokat, mint ilyeneket 1839-ben találtak,
közvetlen a püspöki lak mögötti udvaron sejthetni; ide
temetkeztek kiváló gazdag magányosok oly korban, melyben
a halottakkal ékszereket és drága ruhákat eltemetni mind-
inkább szokássá vált.*« (i. h. 85. l.).

Tehát úgy a műépítész, mint pedig a régész és
az emberbúvárlat számára még fontos feladat vár Székes-
Fehérvárott.¹⁾

¹⁾ A nemzetnek joga van, sőt kötelessége, az említett területen
netán teendő földmunkálatok, építkezések stb. műveleteknél a legszor-

Mindenek előtt soroljuk fel a sírokban talált csontvázakat:

A) Az Árpádok nemzetségéből:

a) *Szt. István és családja temetkezési helyén*, (a bazilika déli mellékhajója elején s a délkeleti apsis-tornya közelében ld. t. α_1 , α_2 , α_3), három sírban fekvő csontváz találtatott, úgymint:

1. Egy nőcsontváz (ld. 2. t. α 1.) »A fehérvári orvosok (1862 évi) nov. 8-án kelt lelete ekként szól a csontvázról: »A főn a varrányok még láthatók ugyan, de nem tisztán. A felső állcsontokon, a jobbon a három utolsó, a balon pedig két utolsó zápfog-meder betömülve, az állkapcsón balról három zápfog- és a bölcseségi, jobbról pedig a három utolsó zápfog-meder betömülve, maga az állkapocs keskeny, a fogak, kivált a szélsők, nagyon lekopvák. A kulcsont alig van görbülve. A medenczecsontok gyengék (subtil), széleik és érdességeik nincsenek erősen jelezve. A keresztcsont 6" széles. A csípőcsontok kifelé irányozvák, az izvápa nem mély, a czombcsont nyaka hosszú, az izvápába illesztvén, majdnem egyenes szöget képez. A fancsontnak lehágó és az ülcsont felhágó ága mintegy tengelye körül fordulva, mi által belső széle metszőnek tetszik. Összeállítván a medenczét, annak átmérője a bemenetnél 4" 5", a haránt átmérő 4" 9", a ferde 5". A névtelen vonal terjedelme 16" 5". A kimenetnél az egyenes átmérő 4" 1", a haránt 3" 10". A kis medence mélysége 3" 9". A fan- és ülcsontokból képzett szög 95°. — Az előadottakat összevetvén a csontok finomságát, a keresztcsont szélességét és egyenességét, a medence átmérőinek hosszát, mely által egy bő és rövid medence levén előttünk, tekintvén a csípőcsontok állását, mely inkább kifelé szélesedik mint felfelé emelkedik, az ül- és fancsontok által képzett háromszögnek széles alapját, és a czombcsontnak egyenes szögbeni állását, el

gosabb ellenőrzést gyakorolni — nehogy még több is pusztítottak el — mint a mennyi eddigelé már elpusztítottatott hazánk fénykorának emlékeiből!

nem feledvén a kulcsfontnak majdnem egyenességét; *lehetően e csontvázat másnak, mint nőneműnek határozni.* — Mi a csontváznak korát illeti, tekintvén, hogy a varrányok nem tisztán látszanak, hogy a fogak mind ki voltak növe és hogy nagyon el vannak kopva, továbbá a fogmedrek betömülését és az állkapocs keskenyedését, *e csontvázat legalább 50 évesnek kell nyilvánítanunk.* («A sz.-fehérv. ásat. s. t. 198. l.)

Dr. Henszlmann szerint e női csontváz: vagy Szt. István anyjáié: Saroltáié (vagy ha csakugyan Szt. Istvánnak mostoha-anyja volt — ezé) vagy pedig nővéreé: Gizeláié.

2. *Egy férficsontváz (ld. a 2. t. a₂), melyről a fehérvári orvosok lelete ekként szól: »A főn a varrányok láthatók, a fogak keveset kopvák, három zápfog odvas, mindkét felső és alsó bölcseségi fog még nem jött ki. A kulcsfont erősen görbült. A mi a medenczecsontokat illeti, átmérői a következők. A nagy medencze átmérője 9" 5"', a kis medenczéé a bemenetnél az egyenes 4", a haránt 4" 5"' mindkét ferde 4". A névtelen vonal terjedelme 15". A kimenetnél az egyenes átmérő 3" 5"', a haránt 3" 1"'; a medencze mélysége 4", a fan és ülőcsontok által képezett szög 70°. A csontok mind porhanyók. E csontvázat férfiénak nyilvánítjuk: a korra nézve pedig, tekintvén, hogy három bölcseségi foga hiányzik, a fogak még keveset vannak kopva, az illetőt legfeljebb 26 évesnek mondhatjuk.*«

3. *Egy férficsontváz (ld. a 2. t. a₃), melyről a fehérvári orvosok lelete ekként szól: »A főn a varrányok még mind láthatók, a fogak épek, keveset kopva, a felső jobb bölcseségi fog hiányzik, azaz még nem jött ki. A medencze csontjai erősek (massiv), széleik és érdeksegeik erősen jelzetek. A keresztcsont keskeny, 4", erősen mell felé görbülve, úgy hogy hossz tengelye inkább mell-, mint hátfelé esik. A csípőcsont mereven felfelé irányozva. Az izvápa mély és kifelé néz. A czomb nyaka rövid és izvápába illesztve, tompa szögletet képez. Összeállítván a medenczét, annak átmérői a következők: a nagy medencze a csípőcsont egyik taréjától a másikig mér 9" 3"', a névtelen vonal terjedelme 16" 1". A kimenetnél az egyenes átmérő 3" 10"', a haránt 3" 2"'.*

A kis medence mélysége 3" 9". A szöglet, mely a fan- és ülcsontokból képződik 75°. Tekintvén azt, hogy a medencecsontok erősek, a keresztcsont keskeny, hosszú és befelé van hajolva, továbbá az átmérők rövidségét, valamint a czombcsontok állását és a kulcsont nagy görbülését, *lehetetlen a csontvázra egész bizonyossággal rá nem ismerni és azt férfinemű csontváznak nem mondani.* Tekintvén továbbá, hogy a varrányok még mind láthatók és hogy a jobb bölcseségi fog még hiányzik, és hogy a fogak épek és keveset kopvák: *az illető 30 évnél idősebb nem volt.* (U. o. 199. l.)

Dr. Henszlmann e két csontvázat Sz. István fivérének, Mihálynak fiaiól Vazultól és Zár — (t. i. Szár vagy kopasz) — Lászlótól eredőnek tartja. Szerinte még: van jogunk keresni Szt. István fiatal korukban elhalt fiainak csontvázait.

Magának Sz. Istvánnak és Imre fiának tetemeire vonatkozólag ld. a »Függelék« 3. sz. alatt).

A Sz. István és családja temetkezése helyén talált, valamint a többi általa kiásott csontvázak, mint nekem *dr. Henszlmann* 1883-ban maga mondá, faládákba tétettek s a város hatóságának adattak át. Én e tudósítás vétele után legott (1883 decz. 12-én kelt levélben) irtam Székes-Fehérvár derék polgármesterének ez ügyben, ki csakugyan igazolta e tényt. Mostani jelentésem megírásának alkalmával ujólag fölkerestem *Havranek* urat, a ki ezuttal (1893 junius 6-án kelt levelében) az Árpádok faji bűvárlatára nézve reményt keltő következő választ volt szíves adni: »Tegnapról kelt becses soraira van szerencsém tisztelettel értesíteni, miszerint *dr. Henszlmann* által 1862-ik évben itt folytatott ásatások alkalmával a Basilika romjai alól kivett csontvázak általam az előtt több évvel az itteni Székes-egyház kriptájába helyeztetek el s azok ma is sértetlenül 6 ládába zárva ott őriztetnek. Illőnek tartanám, ha ezen maig rendszeresen elkülönített s jegyzetekkel ellátott csontok ismét a földbe helyeztetnének, de mert lehetséges, hogy talán még ezek tudományos kutatás okából megtekintendők lesznek, kérem nagybecsű válaszát, ha vajjon azokat eltemettessem-e, vagy még várjak eltemetésükkel?« — Ter-

mészetesen én, a körülmények ily állása mellett a hat ládában elzárt csontvázak és csontoknak a faji vizsgálat czéljából való ideiglenes átengedéseért folyamodtam; a mely folyamodványomnak, ha a hazai tudományosság érdekét szívéen hordó derék polgármester úr és nemkülönben az érdemes fehérvári városi hatóság hazafias pártfogásával csakugyan sikere leszen, e drága ereklyék családi vonásait III-ik Béla királyunkéival tüzetesen össze fogom hasonlíthatni.

b) *Kálmán király temetkezési helyén* (a bazilika délkeleti apsis-tornyának területén belül, ld. a 2. t. β betűjénél) találtatott két sírban és pedig:

az ép koporsóban összeégetett csontvázmaradványok között egy teljes és ép koponya, a melyről egyebet sem jegyzett fel dr. H., mint azt, hogy a fogazata (32 foggal) teljes volt. — E koponyát dr. H. — mint az előbbi fejezetben tárgyaltatott — *Kálmán király koponyájának tekinti.* (Az 1839-ik csatornaásáskor kipu sztitott másik sírt első nevének Busillának, normann Roger leányának tulajdonítja dr. H.)

c) *II. (vak) Béla és családja temetkezési helyén* (a bazilika északi mellékhajójában, ld. 2. t. δ , (h, g, f, e, betűinél) találtatott:

1. Egy felnőtt («kinőtt») férfi csontváza, melynek felső része bántalmazva, utolsó része rendesen fekvőnek találtatott (h koporsóban).

2. Egy érett koru férficsontváz (g koporsóban).

3. (f koporsó) Egy rendesen kiterjesztett férficsontváz s lábánál egy más férfi csontváz («melyet ezen alakban, csak miután husrészei elenyésztek és csontjai szétomlottak, tétettek ide; mert egész összefüggő állapotban e helyen el se férhetett volna»).

Dr. Henszmann e koporsóban II. (vak) Béla és atyjának Álmos herczegnek csontvázait sejtí. («Álmos herczeg, kinek hulláját miután ez régen átvitele előtt meghalt, fia áthozatta Konstantinápolyból, még pedig csak a csontokat

és hihetőleg végrendeletében meghagyta, hogy apja csontjait maga testével együtt temessék el« (ld. »A nagyszzebeni és székesfehérvári régi templom« 67. l.).

5. (e koporsó). Egy nőcsontváz, (»a királyi családból származó, valamely női zárda főnökének« teteme).

Dr. Henszlmann e csontvázak személyiségeit illetőleg tüzetesen így nyilatkozik: »Ily sarkophagokban, ily melléklettel« — (t. i. egy XII. századbéli sárgaréz feszület) — »és ily közel az oltárhoz, csakis a XII. században elhunyt királycsaládi személyek temetkezhettek; mihez hozzájárul, hogy e század dereka körül és második felében (III. Béla koráig) okiratilag bizonyítva, több igen gyorsan egymásután elhunyt magyar király sz. István bazilikájában temettetett el, úgymint: II. (vak) Béla † 1141-ben, II. Geiza † 1161-ben, II. László † 1162-ben. IV. István † 1173-ban.¹⁾ Közülök melyik, mely sarkophagban fekszik, nem merem állítani, egyedül azt a véleményt kockáztatom, mely szerint az f koporsóban II. (vak) Béla fekszik, Álmos herczeg apjával.« (u. o. 67. l.)

d) III-ik Béla és családja temetkezési helyén (a bazilika déli mellékhajójában, ld. 2. t. γ₁, γ₂, γ₃, γ₄, γ₅).

1. *Egy nőcsontváz (ld. 2. t. γ₁), melyről mint már fentebb (I. fejezetben) előadatott, a pesti legjelesebb orvosok e végre megkért vizsgáló küldöttsége következő boncztni véleményt adott: »Ez a kulcsontok, mellkas, medenczecsonatok alkotása és a czombkonczok iránya után ítélve, nőcsontváz. És mivel a koponya varrányai mind tisztán láthatók, a fogak teljes számúak, épek és kevésse kopottak: e nő korára nézve 30—40 éves lehetett.*

Hogy e nőcsontváz III-ik Béla király első nejéé (antiochiai Annáé), ezt mint tudjuk Pauer és dr. Érdy kimutatták; dr. Henszlmann is, az alább fölemlítendő archaeologiai bizottság jelentésében teljesen csatlakozik e megállapításhoz.

2. *Egy férjcsontváz (ld. 2. t. γ₂), melyről dr. Érdy*

¹⁾ Dr. Henszlmann is, úgy mint Pauer, l. fentebb 1163. helyett hibásan 1173-ra teszi IV. István elhalálozását.

(I. fejezetben) állítja, hogy »6 lábnyi s 2 hüvelyknyi hosszú erős férfi« s az említett pesti orvosok vizsgáló küldöttsége következő boncztani véleményt adott: »A jobboldali bordák domborodottabbak, a gerinczcsontok baloldala valamivel keskenyebb levén, a jobboldal erősebb kifejlésre és a testnek bal oldal felé hajlására mutatnak. A koponya varratai, a lambdavarratot kivéve, mely már össze kezdett forni, tisztán láthatók; a fogak teljes számuak, de koronájuk metsző felületéről az üvegmáz le levén kopva, az életkor mintegy 50-ik évére mutatnak.«

Hogy e férficsontváz III. Béla királyé, azt Pauer és dr. Érdy kimutatták, dr. Henszlmann is teljesen osztozott e felfogásban az alább említendő bizottsági jelentés szerint, ő azonban a dr. Érdytől despota jelvénynek tekintett mell-díszet (a mely a csontvázon találtatott) nem tekinti annak mint ezt már az I. fejezetben megjegyeztem volt.

3. *Egy férficsontváz (ld. 2. t. 78), a melyről a pesti orvosok véleménye (I. fejezetben) ekként szól: »Ezen 5 és 1/2 lábnyi hosszú csontváz férfiváz, a fentebbi jelek után ítélve a 30-ik évet már túlhaladta.«*

Szükségesnek tartom már itt fölemlíteni, hogy e csontváz, mely teljes állapotunak említették dr. Érdy értekezésében (i. h. III. t. 44. l.) s bizonyára teljes állapotában is vizsgáltatott meg — az egész koponya hiányával temetett el 1862-ben III-ik Béla király koporsójában s a király csontvázával összekeverten, úgy hogy mint alább még látni fogjuk, ily csonkított állapotban vétetett ki a király koporsójából. — E csontvázat dr. Henszlmann III. Béla harmadik — »a történelemben névtelenül maradt« — fiának véli: »Érdy, Pauer és az archaeologiai bizottság tehát helyesen határozták VII-ik tábl. B és A sírjait, amazt III. Bélának, ezt első hitvese Annának állítván; de volt e két síron kívül még három más ugyanazon temetési helyen, melyről nem tétetik említés. Felette valószínű, hogy eme három sír is Bélának családtagjaié volt. Szalay László »M. tört.« I. köt. 270-ik lapján ezeket olvassuk: »Imrén és Endrén kívül még egy harmadik fiút is hagyott maga után, (III. Béla) kinek neve nem jött az utókorra.« Ennek bizo-

nyitványául Szalay III. Inczének 1198-ban Endréhez irt levelét idézi, melyben a pápa a herczegnek írja, induljon a szent földre, különben »tudd meg anathematis te vinculo subiacere, et jure, quod tibi, si dictus rex (Imre) sine prole decederet, in regno Ungariae competebat ordine geniturae, privandum, et regnum ipsum ad minorem fratrem tuum devolvendum.« Itt tehát Incze Andrást ifjabb testvére jogaival fenyegetvén, ha nem indul a keresztes háborúba; világos, hogy ujjabb testvér létezett, melynek tetemét tehát mi is apja oldalán VII. táblánk C koporsójában kereshetjük, annál inkább, mert így a halottak haldíok időbeni sorban következnének egymásra; Anna, ki 1183-ban Béla, ki 1196-ban és névtelen fia, ki utána halt meg« (ld. »A sz. fehérvári ásatások eredménye« s. t. 222. l.)¹⁾

4. Egy nő csontváz (ld. 2. t. 74), a melyről dr. Érdy szerint a pesti orvosi vélemény (I. fejezetben) ekként szól: »A fakoporsóban talált váz nő; életkorát 20—30 év közé tehetni; a medence baloldalán talált magzatsontváz, a részek végei kifejeletlen állapota után ítélve, a 7—8 hónap közötti éretlen magzat maradványai. Helyzete, melyben találtatott, mutatja, hogy a nő várandó állapotban volt.«

Szükségesnek találok megjegyezni, hogy ez a nöcsontváz, kivéve az éretlen magzatsontokat, teljesen elkallódott. Az 1862-iki eltemetés alkalmával ugyanis a krypta- és a koporsók felirata szerint csak a király és a királyné csontváza tétetett koporsóba, azonban ez utóbbiában egy skatulyában magzatsontok is találtatván, így tehát mind a király mind a királyné csontváza idegen csontokkal keverten temettetett el. A királyné koporsójában talált magzatsontok nyilván az említett nöcsontváz sírjában találtakkal azonosak. — Dr. Henszlmann e nöcsontváz személyiségére vonatkozólag így nyilatkozik: »Pray (Ann. I. 136. l.) mondja, hogy III. István, III-ik Béla bátyja, midőn meghalt, várandó állapotban hagyá maga után Ágnes özvegyét s

¹⁾ III. Bélának. Imrén és Endrén kívül még másik két fia, ú. m. Salamon és István is maradt hátra, úgy hogy az e csontváz személyét illető kérdés bonyolultabb, mint dr. H. hitte.

hogy e miatt is azon országnagyok, kik Béla, mint a byzanti udvar növendéke iránt bizodalommal nem viseltettek, inkább az özvegy királynénak lebetegedését vélték bevárandonak, mielőtt Bélát uralkodónak ismerjék. »*Quum Stephanus, ut ex Arnolde Lubucensi constat, uxorem gravidam reliquisset; magna procerum pars, praesertim, quae Graecis infensior erat, expectandum rati, quam prolem vidua enixura esset, magnum momentum ad interregnum adjecere.*« Midőn későbbi történetünkben sem ezen özvegyről, sem az általa szült gyarmekről nem tétetik említés: szabad feltenni, hogy a születési idő előtt elhalván, idétlen gyermekével együtt lett eltemetve a D betűs koporsóban. S így csak az ötödik csontváz volna névtelen, csonka állapotú, melyben találtatott, kizárván minden conjecturát« (l. »A székesfehérvári ásat.« s. t. 222. l.)

B. Nem királyoktól eredő csontvázak.¹⁾

e) III. Béla temploma apsisában talált három csontváz részei (l. 2. t. s₃). Ezek egyikét a kőfejtők teljesen szétzúzták, másikat alulról a medenczéig zúzták szét, a felső részét megkímélték — a harmadikból csak a fejtető részéig jutott az ásatás. E csontvázak valószínűleg III. Béla idejéből valók.

f) II. Ulászló sírboltja körül a déli mellékhajóban (ld. 2. t. η) hét csontváz, és több koponya. — *Dr Henszlmann* e csontvázakat II. Ulászló udvaronczeitnek tekinti.

g) *Sz. István családi temetkezési helyén* (ld. 3. t. α₂ és α₃ előtt) egy fej nélküli csontváz, melyet *dr. Henszlmann, Pauer* véleménye nyomán, a hősiesség halált szenvedett Varkocs vezérének tekint (Varkocs fejét a törökök levágták).

h) *Elszörtan talált csontvázak:*

α) *A déli oldalon* (ld. 2. t. θ, θ): egy külön csontváz, továbbá két csontváz az egyik X alatt, a másik X előtt (ld. 2. t. X 2.) β) *Az északi oldalon:* az északkeleti apsis-toronyhoz

¹⁾ Az előbbi fejezetben felsorolt idegen nemzetségekből választott királyaink sírjai, mint tudjuk, kifosztott állapotban találtattak, miért is e sírokból talált egyes csontok eredete semmikép sem bizonyos; ez okból e sírokról itt többé szó sem lesz.

hozzaépített részben két csontváz; γ) az északi mellékhajó feltárt részeinek elején két csontváz; δ) az északi mellékhajóhoz épített részben összesen hét csontváz, melyek közül négy koporsóban találtatott — Emez összesen 14 csontváz *dr. Henszlmann* utolsó művének csak a térképén van jelezve.

Ime ennyi testereklye ásatott ki eddigelé a régi sz.-fehérvári bazilika romjai alól. Vajha legalább a nagyobb részük meg is őriztetett volna!

V. III. Béla és neje testereklyéinek további története és ez ereklyék ismertetése.

Minek utána az I. fejezetben a királyi testereklyék fölfedezésének történetét már előadtam, hadd ismertessem meg most a fölfedeztetésük után való sorsukat is.

A mint már *dr. Érdynek* az I. fejezetben idézett szavaiból tudjuk, az 1848-ik évben kiásott ékszerek és testereklyék a Nemzeti Múzeum régiségtárába kerültek, mint a hol az ékszerek mai napig őriztetnek. Ellenben a testereklyék, t. i. a csontok, csak 1862. júliusig őriztettek a régiségtárnak egyik üvegfallal ellátott szekrényében, mint a hol én azokat az ötvenes években tanuló koromban több ízben láttam s az akkori szolga Moser, ki néhány hatosért a tárgyakat a közönségnek magyarázgatni szokta, kérészemre egy ízben kezembe is adta a király koponyáját (akkoron természetesen nem sejtettem vala, hogy e drága ereklyét még valamikor tanulmányozni is szerencsés leszek). — Ugyanis 1862-nek nyár elején Magyarország akkori királyi helytartója *gr. Pálffy Móricz* egy ízben a régiségtárt meglátogatván, mikor az akkori igazgató *Kubinyi Ágoston* és az akkori őr *dr. Érdy* ez ereklyékre jóhiszeműleg a figyelmét felhívták volt, iziben felháborodott a királyi testereklyéknek — mint magát kifejezte — »ilyen blasphemiáján«. — Eme látogatás után a királyi csontereklyék rögtön eltávolítottak a régiségtár szekrényéből s Budára szállítottak át. Ez ügyben a helytartó úr erélyes hangu levelet

is intézett Akadémiánk b. e. elnökéhez *gr. Dessewffy Emil*-hez, a mely levél az 1862. évi július 28-án tartott »Harminczadik (math. és természett., összes) ülésen« felolvastatott (ld. a »*Függelék*« 5. száma alatt).

E levél, melyet egy nevezetes passusáért kell ide igtatnom, így hangzik: »1848-ban Székésfehérvárt az egykori kir. vártemplomi sirbolt romjaiban két csontváz fedeztetett fel, melyek kiásatván, akkoron a m. nemzeti muzeumba szállítottak, s ott a legközelebbi időig közszemlére kitéve valának. Ezen tetemek állítólag III. Béla Magyarország egykori királya és első neje *Kommen Anna* tetemei, mely nézetnek alapcosságát a mellettök talált jelvények is igazolni látszanak. Ugyanezért is, mivel a hazafias és vallásos érületre nyomasztólag kelle hatnia annak, hogy egy fölszentelt király földi maradványai, megfosztva a kegyelet minden jelétől, közönséges régiség gyanánt, egy, bár hazai és tudományos intézet csarnokaiban közszemlére kitéve hagyassanak, szükségesnek s illőnek láttam Magyarország hercegprimása Ö Eminentijával, ugy m. kir. udvari kancellár ö Nagyméltóságával egyetértőleg intézkedni az iránt, hogy a kérdéses tetemek a múzeumból elszállítatván, addig is, míg azok azonossága mind tudományos mind *egyházi* tekintetben igazoltatnék, a budavári főtemplom sirboltjában ugyan, de illő módon elhelyeztessenek s. t.«

E levélnek minket érdeklő része az, hogy a helytartó már csak »két csontváz«-ról tesz említést, a mi biztos jele annak, hogy hivatalosan nem *négy* (az ötödik sír csontváza már a kiásatáskor szét volt roncsolva), hanem csak *két* csontváz adatott át a n. múzeumból — s így eme bizonyára kegyeletet érdemlő ereklyék nem gondosan őriztettek a múzeumban. Még e kérdésre alább vissza fogok térni.

És csakugyan 1862. július 10-én a két királyi csontváz két faladában s az ezeket betakaró két horgany-koporsóban a szokásos beszentelés után a Mátyás temploma (vagyis a budavári főtemplom) ú. n. Zichy-féle kryptájának¹⁾ egyik fülkéjébe falaztatott be. A fülke falán három

¹⁾ E krypta alapítójától kapta elnevezését: »1780-ban, midőn legfelsőbb rendelet folytán a kripták szabályoztattak és csak olyanok

sárgaréz lemez feliratai hirdették a benrejlő ereklyéket. A középső (0.252 m. széles és 0.42 m. magas) lemezen a következő felirat volt:

VENERANDI. CINERES.
 BELAE. TERTII. MAGNI. VNGARORVM. REGIS.
 EIVSQUE. CONIUGIS. ANNAE. ANTIOCHENÆ.
 E RVINIS. BASILICÆ. S. MARLÆ. VIRGINIS.
 IN. ALBA. REGALI.
 DIEBVS. V. ET VII. DECEMBRIS. ANNI. MDCCCXLVIII.
 OVANTE. POPVLO. ELEVATI.
 POST. SÆCVLA. SEX. ET. DIMIDIVM.
 PERSOLVTIS. IVSTIS. FVNERIBVS.
 HVC. RVRSV. SEPVLCHRO. CONDITI.
 ANNO. CHRISTI. MDCCCLXII.

E középső lemeztől délre (vagyis balra) befalazott (0.307 m. magas és széles) sárgaréz lemez felirata a következő volt:

ITT NYUGSZANAK
 AZ ÁRPÁDHÁZ EGYIK DICSŐ IVADÉKA
 1196-BAN MEGHALT III. BÉLA KIRÁLYNAK
 1848-BAN SZÉKES-FEHÉRVÁROTT MEGTALÁLT,
 ONNAN A PESTI NEMZETI MŰZEVMBE ÁTHELYEZETT
 INNEN PEDIG A FŐMAGASSÁGV BIBORNOK-ÉRSEK MAGYARORSZÁG
 HERCZEG-PRIMÁSA
 NAGYKÉRI SCITOVSZKY K. JÁNOS
 VALAMINT
 MAGYARORSZÁG KIR. HELYTARTÓJA S CS. KIR. TÁBORNOK
 NAGYMÉLTÓSÁGV ERDŐDI PÁLFFY MÓR GRÓF
 KEGYELMESEN EGYBEVÁGÓ RENDELETEIK KÖVETKEZTÉBEN
 1862-IK ÉVI JVLIVS 10-IK NAPJÁN
 EGYHÁZI MEGÁLDÁS VTÁN
 E FÖLSZENTELT HELYRE ÁTTÉTETETT CSONTJAL.

engedtetek meg, melyekbe a bejáró a szabadból történhetik, Nagyboldogasszony templomának» — (t. i. Mátyás templomának) — »három kriptája, a három mellékkápolna alatt szintén használaton kívülé tetetett, hogy azonban e főtemplom a szabályszerű kriptával birjon, annak készítésére a többször dícsérettel említett grófné» — (t. i. özv. Zichy Miklósné szül. Berényi Erzsébet grófné) — »1000 frtot tett le a tanács előtt, csupán azon föltétel mellett: hogy halála után a tanács által egy gyászmise mondassék. E kripta a halászbástyáról bir bejáráttal és északról délfelé a templom szentélyei alatt nyúl el« (ld. Némethi Némethy Lajos: »Nagyboldogasszonyról nevezett budapestvári főtemploma történelme« Esztergom, 1876. 195. l.).

A középső lemeztől északra (vagyis jobbra) eső (0.31 méter magas és 0.312. m. széles) lemez felirata :

ITT NYVGSZANAK
 ÁGNES — MÁSKÉP ANNÁNAK, III. BÉLA KIRÁLY
 1183-BAN MEGHALT ELSŐ NEJÉNEK
 1848-BAN SZÉKES-FEHÉRVÁROTT MEGTALÁLT
 ONNAN A PFSTI NEMZETI MŰZEVMBÁ ÁTHELYEZETT
 INNEN PEDIG A FÖMAGASSÁGV BIBORNOK-ÉRSEK MAGYARORSZÁG
 HERCZEG PRIMÁSA
 NAGYKÉRI SCITOVSZKY K. JÁNOS
 VALAMINT stb. (mint a másik részlemezén).

A Mátyás temploma,¹⁾ melyet a törökök 1526. szept. 14. felgyújtottak s ezen időtől kezdve a szenvedt rongálásból egészen soha ki nem épült (»Nyolcz századoknak vérvizatarjai közt Rongált Budának tornyai állanak«) a szabadságharcunk alatti várostrom alkalmával (1849. május 4–21-éig) a szomszédságában levő löporraktárnak légberöpitése által falaiban ujólag megrendült. Még alkotmányunk visszaállítása előtt fogamzott meg az eszme, hogy a csonkán maradt »Mátyás tornyát« ki kell építeni, miért is több ízben e czélra pénz gyűjtetett, sőt társulat is alakult e czélból — de eredmény nélkül. Végre 1873. jul. 10-én néhai *Szalay Ágoston* a műemlékek bizottságának elnöke indítványára a kormány kéretett fel az ügy nyélbeütésére. A tudományért és művészetért egyaránt lelkesülő *Tréfort Ágoston* miniszterben ez ügy a leghathatós pártfogóra talált, s az ő előterjesztésére dicső királyunk *Ő Felsége* uralkodásának negyedszázados évfordulója emlékeül az intercalaris jövedelmeket a Mátyás tornya fölépítésére fordítatni rendelé. A kivitellel megbizott hirneves építészünk: *Schulek Frigyes*, a templomot megvizsgálván, kimutatta

¹⁾ E név történetileg nem egészen helyes, mert e templomot a német lakosok (»Quod dicta Ecclesia B. M. Virg. in sui origine et principio per solos Theutonicos fundata, erecta constructa etc.«) építették, a melyet IV. Béla ujjaalakított, Hunyady Mátyás pedig annak csupáncsak a 8 szögü tornyát építé — miért is helyesen csak Mátyás tornyáról lehet szó (ld. Némethy L.: Nagybold, stb. i. munkájának 10–11. l.).

ennek felette rongált és roskadozó állapotát, minek következtében az egész templomnak ujjaépítése szükségszerűnek bizonyult, a mely ujjaépítést *Ő Felsőge* még ugyanazon év november 25-én volt kegyes elrendelni: »Uralkodásom megkezdésének negyed százados évfordulója emlékeül vallás- és közoktatásügyi magyar miniszterem előterjesztésére megengedem, hogy Isten és Magyarország Védasszonyának tiszteletére emelt budavári plébánia templom stylszerű restauratiója a Mátyás-torony helyreállításával megkezdessék, s e célra a legközelebbi három év alatt lehetőleg egyenlő részletekben, a megürült vagy megürülendő főpapi javadalmak időközi jövedelmeiből egyszázezer (100,000) o. é. ft. kirendeltessek. Jelen elhatározásom foganatosításával előterjesztő miniszteremet bízom meg. Kelt Gödöllőn, 1873. évi nov. hó 24-én. Ferencz József s. k., Trefort Ágoston s. k.«

Mint már értekezésem elején fölemlítém, a Mátyás temploma kryptájának tervbe vett kiürítése alkalmából a királyi ereklyéknek tanulmány céljából való átengedéseért folyamodtam, a mely folyamodványom következtében a két koporsó tartalmát, t. i. csepű közt papírba takart csontcsomagokat, 1883. év nov. 19-én egy bizottság jelenlétében (ld. a »Függelék« 6. számát) átvettem s intézetembe szállíttattam. Már az átvételkor t. i. az egyes csomagoknak szétbontásakor megállapítottam: *hogy a király csontjai egy más férfi csontváz részeivel valamint a királgné csontjai egy éretlen magzat csontjaival együtt tétettek a koporsóba.* (A király csontjai közt egy állati bordadarab is feküdt.) Hogy eme dicső emlékü királyi ereklyék minden kegyelet nélkül hanyagsággal tétettek a koporsókba, e ránk nézve megszégyenítő tény részleteinek leírásába nem bocsátkozom, s csupán csak *Szvorényink*-nek az I. fejezetben idézett szavait ismétlem: »Mi bizony csak megint arra adtunk példát, mint nem kell az illy tudományos« — s hozzá teszem: a nemzeti kegyeletet teljes mérvben megkövetelő — kincsek körül jövőre eljárni.«

A csontoknak tudományos és nevezetesen az összehasonlító fajbuvárlat szempontjából való tüzetes leírásába

a melyet itt ugyanis csak igen csonkán adhatnék, ezuttal nem bocsátkozhatván, továbbá a koponya, valamint a többi csontok rendszeres méréseinek több nyomtatott ivre terjedő részét és a számos táblát igénylő rajzokat is mellőzvé, a következőkben csupáncsak III. Béla koponyájának a tüzetesebb leírását adom, a többi csontokat pedig csak egyszerűen felsorolom.¹⁾

VI. A két királyi koporsóban talált csontok.

A) III. Béla csontváza.

A csontváz hiányos s a meglévő csontok tulnyomó része is töredezett állapotban van, a csontok kéregállománya sok helyütt megsérült, megrepedezett vagy lepattant.

1. A koponya.

A koponyán elpusztult majdnem az egész nyakszirti rész, valamint teljesen a rostacsont, s a homlokcsont szemgödörpadlási részei; hiányzik továbbá még a baloldali járomhid középső része. A baloldali halántékárokban betörött a csontfal több helyütt, nevezetesen pedig a *pterion* (ékcsontrész nagy szárnyának végén) egy 18 mm. magas és felül 12 mm. széles, alul 3 mm-nyi részbe menő területen. A felső fogsorból hiányzik (t. i. a hanyag gondozás közben kihullott és elveszett) mind a négy metszőfog, a két szemfog, mind a két 3 nagy zápfog (bölcsefőfog) s baloldalt még a két kicsiny zápfog — ezeknek valamint a szemfog mederfala az arczy felületen kitörött. (A jobboldali két kicsiny zápfog koronája letörött s a többi fogak koronáinak zománcrészete is repedezett). — Az állkapocs, kivéven a baloldali hollóorr kinyuj-

¹⁾ Jelen alkalommal a csontváz minden egyes csontjainak tüzetes leírásáról le kellett mondanom, minthogy ábrák nélkül az ily leírás felette fárasztó az olvasóra nézve — a mint ezt a koponyának a következő pontban előadandó bonczy jellemzésénél is tapasztalni fogja az olvasó; de minthogy a koponya az emberi test legfontosabb s legjellemzőbb része, ennek előzetes leírását már itt adom.

tásának (proc. coron.) letörött csucsat, teljesen ép a fogazattal együtt, a fogak zománcza azonban itt is több helyütt vagy repedezett vagy szilánkként lepattogzott. — A sérteségek és törések, a rostacsontét s az orrcsontok repedését kivéve, mind újabb keletű, azaz az 1848-ik év utáni időből való; mivel eme helyek töréseinek szélei világosabb színűek, mint a többi helyeken! (Az orrcsontokon valamint a szemgödrök belső falromjain a törések szélei sötétebbek, illetőleg a korhadáskor keletkezett sötétszínű lepedék — patina — színével bírnak, tehát régi keletűek.)

Nevezetes — a mint ez a koporsókban feküdt régi időkből fönmaradt koponyákra, valamint a többi csontokra nézve is általában véve áll, — hogy a koponya súlya aránylag csekély és pedig még az elpusztult és letörött csontrészek tekintetbevételével szemben is; a mi a csontok szerves vegyületű alkatrészeinek elpusztulásától ered. A koponya súlya ugyanis állkapocsostul (kereskedő mérlegen) csak = 579·5, az állkapocs magában pedig = 95·7 grammot nyomott (1893. jun. 11-én 21·5° C. hőmérsék mellett). — Ilyen nagyságu 12 év előtt kiáztatott boncztani koponyák egész számban 700—750 grammot nyomtak; ha a hiányzó részeket 20·5 grammnak vesszük, úgy a király koponyája 100—150 grammal könnyebb mint a próbául vett mostankorú — körülbelül egyazon nagyságu koponyák. (Megjegyzendő, hogy a csontok nagy nedvfelszívó képességgel bírnak, miért is súlyuk még a levegő páratartalma szerint is könnyen változik.)

A koponya színe. — A koponyacsontok alapszíne sárgásbarna, a melyet kisebb-nagyobb területeken sötét barnás vagy feketés foltok fődnek. Legsötétebb az arc (orrhát, pofatáj, szemgödrök feneke) s a koponya alapja, kivéven a kemény szájpapot — a mely világos sárgabarna színű. Az állkapcson legsötétebb t. i. sötét barna színű, az állcsúcs és környéke valamint a szárazon a hollóorrkinyújtásoknak a fogmeder felé leereszkedő kívájt felülete.

Elülről vagyis szembe nézve (Norma frontalis) — ld. a 3 t. — feltűnik a homlok alacsonysága, a szemgödrök nyílásainak nagysága, az orrnyílás keskeny körteképjű alakja, a pofák haránt kiállása s az állkapocs előre való megkes-

kenyedése. — *Ha a csontokra a lágy képleteket oda képzeljük, III. Béla hosszú, illetőleg hosszúkás tojásdad alakú és szabályos körvonalu arczzal birt.*

Oldalról nézve (N. temporalis sinistra) — Id. a 4. t. — feltűnik az arcz magassága, a homlok alacsonysága, a fejtetőnek mérsékelt emelkedése, de körvonalának egyenletes görbülése; az egész agy (t. i. a fejnek agyvelőt tartalmazó része) körvonala egymásba mintegy folytonosan átmenő ívet ír le, a kisebb nyílú, t. i. laposabb ív a homlokudortól a fejtetőn át a nyakszirt kezdetéig s a valamivel nagyobb nyílú vagyis görbültebb ív innét a tarkópontig (inion) halad. Az agy körvonalának eme szabályossága egy szépen görbített agyvelőtokot mutat fel. — *Ha a csontokra a lágyképleteket oda képzeljük, egy szép és szabályos alakú koponyát kapunk.*

Egybeállítván a homloki- és oldali nézetet, egy oly fejnek az idomát kapjuk: *mely hosszúkás tojásdad alakú arczból és egy szélesebb tojásdad alakú agyból áll. III. Béla tehát hosszúkás arczu és mérsékelt gömbölyű koponyájú (agyú) vala. Arczát a feltűnő nagy szemüregnyílások, kiálló hosszúkás keskenyebb orr, alacsonyabb homlok, agyát pedig egy szabályosan görbült tojásdad alak jellemzi.* Ilyen fejalkotás a mai emberek között nemcsak hazánkban, hanem külföldön is a ritkaságok közé tartozik, a gyűjteményemben levő 7000 koponya között egyetlen egyet sem találtam, a melyet az arcznak és az agynak ilyen sajátos kombinációjánál fogva a III. Béla koponyájához alaki rokonságba hozhatam volna. S ha átnézzük a *Quatrefages* és *Hamy* nagy atlaszát («*Crania ethnica. Les crânes des races humaines,*» Paris, 1882.), a melyben a földkerekség minden eddig ismert emberfajtajából a koponyatypusok ábráit látjuk s ezeket a III. Bélával egybevetjük, nem fogunk egyetlen egyet is fölfedezhetni, a mely ezt a sajátos bélyeget felmutatná. Hiába kerestem a finn-ugorok és ú. n. török-tatárok koponyatypusai között; én ezt a typust föltalálni nem birtam. Hogy itt egy előttünk teljesen ismeretlen typussal van dolgunk, nyilvánvaló. Nevezetes azonban a hasonlatosság III. Béla és a sz. László hermáján (a győri székesegyház-

ban) előtüntetett typus közt, a mi tehát családi bélyegre mutat. (Felette fontos és érdekes volna tehát az Árpádok uralkodó házából netán még fenmaradt többi koponyákat is megvizsgálni, hogy e problémába egy kissé mélyebben bepillantassunk).

A mi e koponya alakját oly ritkává teszi, az, hogy noha az arca valamivel előbbre fekszik, az állcsontok (felső és alsó állcsont) majdnem meredeken irányulnak a csontos orr erősen kinyúló csúcsa alatt; mert míg rendszerint az alacsony homlokkal az arcz orralatti részének előrenyulása (prognathia) szokott társulni, itt ezt nem látjuk. De éppen e miatt ez az arcz annál imponálóbb hatást gyakorol. S ilyen imponáló hatást kellett az életben is gyakorolnia. Az erőteljes arczkifejezésben, s a bár alacsony homlokkal kezdődő, de szabályos görbületű agyban kell III. Béla király fejének sajátos bélyegét keresnünk, a melyet, legalább az arczot illetőleg, a Sz. László hermáján is felismerünk — minek következtében ezt a bélyeget az Árpádok családi bélyegének szabad tekintenünk. — Én még nem láttam több Árpád-családbeli koponyát, de ha sikerül megkapni a *dr. Henszmann*tól kiásott Szt. István családi sírhelyén talált csontvázak koponyáit, valamint Kálmán király koponyáját, legott ki fog derülni e kérdés mibenléte.

Felülről nézve (N. verticalis) a koponyát, egy széles tojásdad alakot látunk, mely elől a kilátszó szemöldíveknek két oldalról a közép vonal irányában rézsutosan előre haladó szélétől, valamint a közepett loborként kiálló orrháttól, kétfelől pedig a homlokcsont kétoldali járomkinyújtása (proc. zygomat. ossis frontis) alatt kiinduló járomhidaktól bekerítettetik (kilátszó járomhiduság = phaenozygia).

Hátulról nézve (N. occipitalis) egy széles bolthajtás alakját látjuk, a mely az erőteljes csecskinyújtásokban (proc. mastoidei) végződik. — A koponyakeret alsó, t. i. a két csecskinyújtás közti határvonala, a nyakszirtecsont tarkópont alatti részének megsérülése következtében, a törés rendetlen szélének felel meg.

Alulról nézve (N. basilaris) egy kettős görbületű szé-

les, nyolczas alakot látunk, a mennyiben az állkapocs izülő gödrei hátsó végén a körvonal görbülete befűződést szenved. Innét a járomhidaktól előre, hátra pedig a csecski-nyujtásokból indul ki a koponyaalap körvonala. Elül és a középrészben a fogmederív egy külön kivágást képez a koponyaalap körvonalában.

Minthogy itt a csontváznak csak tájékoztató leírásáról van a szó — s a mint említém, az összehasonlító boncz-tani leírást itt nem czélzom — a következőkben az egyes részletes alaki sajátságoknak tisztán csak a leírására szorítkozom.

A homlokesonton három helyütt a külső csontkéreg (tabula ossea) lepattogzott, a hol egyszersmind a bélállomány (subst. spongiosa = diploë) is repedést mutat; a baloldali falcsont hátul a faldudortól lefelé a lambdavarrásig 42 mm.-nyi széles területen a kérgétől (s. ossea) nagyjában le van meztelenítve, minthogy e területen belül megmaradt kéregállomány csak egyes szigeteket és félszigeteket képez. Az agy falának föntebb már említett betörésén (a baloldali szárny-pont — pterion — táján) kívül, még jobb oldalt is három betörés mutatkozik, még pedig mindnyája a falcsont területén. Az első a koponyatetőn a koszorúvarrás (sut. coronalis) mögött 16 mm. távolságban, s a két félkörös halántéki vonaltól (lin. semic. tempor.) képzett sarlóban van, a mely elülről hátfelé 19.5 mm. hosszú és harántul 9 mm. széles rendetlen szélű árkot mutat, a melynek fenekét még a csontbélállomány megmaradt vékony része képezi; a másik ettől lefelé és oldalt a faldudor (tuber parietale) táján van, a mely azonban az egész csontot átjárta, miért is e helyen egy elülről hátfelé 5.5 mm. hosszú és felülről lefelé 2.5 mm. széles lik látszik, a melynek kerületéből sugaras irányban 4 repedés indul ki a szomszédságba; végre ettől egyenesen lefelé közvetlenül a lambda (sut. lambdoidea) varrás előtt egy felülről lefelé 19 mm. hosszú és harántul 15 mm. hiány mutatkozik, a mely a koponya középvonalától oldalirányban mindinkább mélyebben pusztította el a csontállományt, úgy hogy végre a külső vagyis oldalsó széle felé az egész csonton keresztül ható likat képez. — A koponya

felismerésére jellemző a két halántékpikkely felső szélének a koponya körvonalából való kiállása, a mi a fényképen is (ld. 3. t.) látszik.

A koponyavarrások közül a nyilvarrás (s. sagittalis) beforradt, úgy hogy csak éppen az elején (koszorú-nyilpont = bregma) táján és még egy helyen, a nyilvarrás elülső harmadának határán látszik egy kis nyoma. De egy helyen, t. i. a nyilvarrás tájának középső harmadában egy kétoldalt felhányt széltől határolt (harántul 15 mm. széles és elülről hátfelé 36 mm. hosszú) bemélyedés látszik — a mely nyilván a csontfalnak vénségokozta felszivódásából (atrophia) ered. Ez a sorvadás, az imént említett helynek két felhányt szélétől jobbra és balra, de kisebb mérvben ismétlődik. Az előbbi sorvadásos hely éppen a két fallik (for. parietalia) felett végződik. Nevezetességet képez a koponyafalnak az említett nyílkoszorúponton való gödörszerű bemélyedése is, mely elülről hátfelé 9 mm. hosszú és harántul 7.5 mm. széles, s a mely a középpontja felé mindinkább kivájtabb, tehát tölcészerűvé lesz. Én e bemélyedés vagyis csontfelszivódás okát vagy valamely régen végbement felületes sérülésből, vagy pedig valamely a bőrben fészkelő kicsiny daganat nyomásából eredettnek tekintem, mert határozottabban körülírt szélekkel bír, s mert a szomszéd csontrészek semmiféle kóros elváltozást nem mutatnak. (Ugyan habár csak curiosumként, de mindenesetre fel kell említenem, hogy az imént leírt gödröcskétől hátfelé — 12.6 mm. távolságban baloldaltól a középvonal felé s ezen alig áthaladva, már elfakult tintairás: »III. Béla« látszik — mely nyilván dr. Érdy kezeirása). Ugyancsak a középvonal mentén, de már egészen hátul a falcsontok nyakszirti szögletei (angulus occipitalis) és a nyakszirtipikkely lambdacsucsi részét bekerítve, egy felülről lefelé 45 mm. hosszú és harántul 54 mm. széles átmérőjű korongalakú világos terület látszik, a mely élesen körülírt s a ráakódott sötétebb színű lepedéktől felhányt szegélylyel van bekerítve.

Minthogy a dr. Érdy »pesti orvosok vizsgáló bizottsága« megemlíti, hogy: »A koponya varratai a lambdavarratot kivéve, mely már össze kezdett forni, tisztán látha-

tók» — ezzel szemben ki kell emelnem: hogy a mint csak az imént mondtam, a nyílvarrás két kicsiny nyomot kivéve, már teljesen eltűnt; hogy a koszorúvarrás kezdődő beforradásban van (a Broca szerinti N° 3 állapotban); hogy a lambdavarrásnak középső kétharmada ugyan már teljesen beforradt, de a két oldali csillagpont (asterion) felé eső részében, e varrás baloldalt habár csak egyes nyomai szerint (Broca szerint N° 3 és 2 közt) azonban jobboldalt elég határozottan (Broca szerint N° 3) kivehető még. A nyakszirtsecsvarrás (sut. occipito-mastoidea) valamint a halántékfali varrás és fali-csecsvarrás (s. parieto-squamosa s. spuria et sut. parieto-mastoidea) még teljesen nyílt. (Az előbbi pláne a halánték-pikkelyek széleinek (a kiásatás után szabad levegőn való kiszáradás okozta) elválása következtében egy, a falcsontok és halántékpikkelyek közé bemélyedő rést képez.)

A kétoldali félkörös halántékvonalak csak a koszorúpont (stephanion) előtti részükben vannak erőteljesebben kifejlődve, a hol jobboldalt hármast vonalban, baloldalt két vonalban (lin. semic. suprema, superior et inferior dextra, lin. semic. superior et inf. sinistra) futnak. A koronaponton túli részükben gyengébben kifejezettek és pedig baloldalt még kevésbé mint jobboldalt. Érdekes a baloldali alsó félkörös halántékvonalnak a csecsrész feletti előrekanyarodása helyén t. i. a falcsontok csecsszegletén való megduzzadása és léczes kiállása (csecsfeletti lécz = crista supramastoidea), a mely előre és a külső hallójárat nyílása felett már gyengébben kiemelkedve folytatódik a halántékcsonthoz járomkinnyujtásának (proc. zygom. oss. temp.) úgynevezett hátsó, helyesebben oldalsó gyökerébe (radix posterior s. lateralis proc. zygom. oss. temp.); e duzzadás pedig éppen a fal-csecsvarráson (s. parieto-mastoidea) egy árokszerű bemélyedést határol, mint a hol a mindjárt megemlíthető nyakszirti párkány (torus occipitalis) a végét éri. Jobboldalt mindez gyengébben látszik.

A külső nyakszirti dudor (protuberantia occ. externa) erőteljesen kifejlett s egy háromszögnek alakját utánozza, mint a melyből kiindulólág kétoldalt a falcsecsvarrás említett helye felé ívben fut az erőteljesen kifejlett ú. n. nyak-

szirti párkány (torus occip.). A nyakszirt pikkelynek tarkópont (a külső nyakszirti dudor középpontja = tarkópont = inion) alatti része baloldalt már nem messzire a párkánytól, jobboldalt valamivel alább, mint már fentebb említém, kitörött és hiányzik, még pedig egészen az izülő bütykökig (proc. condyloidei), a melyeknek hátsó részei is és pedig jobboldalt erősebben eltöröttek. Eme törés következtében a koponya-alap hátsó részében középtűt az alapi ponttól (az öreglik kerületének elülső középpontja = alapi pont = basion) egészen a külső nyakszirt-dudor aljáig s kétfelől a nyakszirtcsont bütyökrészéből (pars condyloidea) kiindulólág egy nagyjában harántúl fekvő tojásdad nyílás van, a mely elül és középtűt az öreglikba (foramen magnum) folytatódik. Emez a törés szerint rendetlen szélű nyílás hosszátmérője (elülről hátfelé az alapi ponttól a tarkópont alatti helyig) 84 mm., szélességi átmérője (harántirányban) 90 mm.

E törés következtében az agyüreg (cavum cranii) legnagyobb része láthatóvá lett, és pedig egészen a szemgödörök padlásáig, mint a hol a csontok szintén hiányzanak. Ekként az agyüregbe elülről (a szemgödörökön keresztül) és hátulról is a világosság bejutván, az majdnem egész terjedelmében (a középső alapi részét kivéve) látható.

Ha az agyüregbe benézünk, az agyboltozat belfalának hátsó felét egy sötét hamúszinű lepedékkel látjuk bevonva; ugyanis ez a lepedék maradéka az ideszáradt korhadéknak, mely eltávolítottván, 2.25 gramm súlyú fekete-barna törmeléket adott, a melynek górcsói és vegyi elemzését egy későbbi munkámban tüzetesen smertetni fogom. — (E törmelék nagyrészt az agyvelő korhadéka.) Az agyboltozat belfalának külső fele majdnem egészen tiszta (nem lett megmosva) és világos sárgás-barna szattyanbórszinű.

Ha a nyakszirti résztől előfelé, a középvonalban vizsgáljuk az agyboltozat belfalát, mindenekelőtt a belső nyakszirti dudor (protub. occ. int.) elülső részéből kiálló léczet látjuk, a melytől jobbra és balra a harántöbölnek (sinus transversus) éppen a kezdete mutatkozik; még inkább tapintással, mint látással lehet arról meggyőződni, hogy a jobboldali öböl szélesebb, de sekélyebb, a baloldali pedig

keskenyebb, de mélyebb medrű. Érdekes, hogy a hosszanti öböl (sinus longit.) a lécz baloldalán fut a harántöbölbe. A lécz előfelé csakhamar eltűnik, s a hosszanti öböl további előrefutása oly sekély medrű, hogy biztosan még kitapintani sem lehet, sőt e tájon a falzat az üregbe némileg ki is domborodik. Ez a hely a koponya külső falán a föntebb említett korongalakú világos színű terület alsó felét foglalja el. Ettől kezdve a hosszanti öböl előfelé egy szélesebb és vajt mederrel bír, de csak addig a pontig, a mely a külső falon leirt középső felszivódási árok (atrophia senilis) elülső határának irányában van s a mely pont a koponyahajlat tetőpontjának (vertex) táján van. Itt t. i. az agybolt belső falán a hosszanti öböltől jobbra-balra több nagy és mély Pacchioni-féle gödör van (foveae granulationum Pacchionii), de a melyek csupán két kicsiny ponton emésztették meg átlátszóságig a csontfalat; mely két pont a baloldalon van. (Megjegyzendő, hogy a koponyafal vastagsága e boltozaton 4—7 mm. között váltakozik.) A bolthajlás elülső részében (t. i. a tetőpont előtt) a hosszanti öböl keskenyebb és szomszédságában a Pacchioni-gödrök is hiányzanak; csupán két helyütt vannak még és pedig nagyobb terjedelmű és mélyebb ilyen gödrök. Egy, jobboldalt, még a boltozat tetőrészén és kettő egymással szemben ott, hol a boltozat a homloki hajlásba megy át, és itt a hosszanti öböl megint léczesén határolt; de míg a baloldali lécz eléggé látható, addig a jobboldali csak éppen hogy látszik. A koponyaboltozat belsejének oldalain az agyvelőburok középső verőérének (art. meningea media) faszzerű elágazása látszik. A főágak erősek, melyek kevés mellékágakat hajtanak. A baloldali ágazat dúsabb mint a jobboldali. Ezenkívül kétoldalt az üregbe kiálló sziklacsontok hátsó lapja látszik, mely előfelé egy éles lézczzel végződik; a lécz alján fut a jól kitapintható felső sziklabarázda (sulcus petrosus superior); a baloldali erőteljesebben kifejtett mint a jobboldali. A lécz hátsó végén a harántul kezdődő és lefelé kanyarodó S alakú árok (fossa sigmoidea) fut, a baloldali szélesebb és mélyebb mint a jobboldali. Ugyancsak e tájon látni a koponya külső falán a két csecslikat (for. mastoideam), a mely jobboldalt sokkal

nagyobb mint baloldalt. Érdekes, hogy a csecskinyujtások hátsó alsó részén ilyen Santorin-küldönczök nyílásai (likai) láthatók és pedig egy jobboldalt, kettő pedig baloldalt.

Mindkét csecskinyujtás (proc. mast.) erőteljesen kifejtett, irányuk kissé rézsutosan halad előre; hátfelé a fentebb említett nyakszirti párkányba (torus occip.) folytatódnak vagyis jobban mondva a nyakszirti párkány egészen a csecskinyujtások gyökéig ér. A kéthasú izomnak bevágása (incisura digastrica) mindkét oldalt erősen kifejezett. E kivágás felül s alul (azaz oldalvást a csecskinyujtás külső lapjának határán és befelé a koponya alapi felülete felé) léczesen határolt; a belső lécz ismét egy (de kisebb) bevágásnak, azaz csorgának a partjául szolgál, melyben a nyakszirti verőér (a. occipitalis) futott. A kéthasú izom bevágása előtt nyílik a karcz-csecslik (foramen stylo mastoid.), a baloldali valamivel nagyobb mint a jobb oldali. A karcz kinyujtások (proc. styloidei) mindkét oldalt erőteljesek, végök letörött; a jobb oldali vaskosabb mint a baloldali, és hosszabb is lehetett, jőllehet a baloldalinak megmaradt darabja hosszabb (de a karczú végéből csak alig törhetett le hosszabb darab s így eredetileg valamivel kurtább volt mint a jobboldali). Baloldalt megmaradt belőle 26 mm.-nyi, jobboldalt 23 mm.-nyi darab, a baloldalinak vastagsága a gyökén = 4.4 mm.; a jobboldalié = 4.7 mm., de további folytatásában a megmaradt darabnak mintegy a felerészén = 5.7 mm. Érdekes, hogy mindketteje a koponya-alap középvonala felé összehajlik, de nem egészen részarányosan, s e mellett a baloldali egyszersmind valamivel elébbre hajlik mint a jobb oldali. Baloldalt a csecskinyujtás hüvelylemeze (lamina vaginalis proc. styloid.) a dobgyűrű lemezével egyesülten a karczkinyujtás és csecskinyujtás közé ékszerűen huzódik és lefelé álló csücsköt képez, jobboldalt ez nincs meg; de mindkét oldalt a dobcsecsrés vagy varrás (fissura tympanico-mastoidea) bár keskeny vonalban, de jól látszik. Baloldalt a nyakszirtcsont torkolati kinyujtásának (proc. jugularis) alapi (exocranialis) része is megvan még (jobboldalt letörött), mely a fej hátsó oldalsó egyenes izma (m. rectus capitis postic. lateralis) számára dudoros tapadási felületet mutat. A torkolati lik (for. jugulare) jobb

oldalt sokkal kisebb és keskenyebb nyílású mint baloldalt. Ez utóbbi harántul = 13·6 mm. széles, elülről hátfelé = 16·3 mm. hosszú tojásdad alakú; az utóbbi harántul = 7·7 mm. széles, elülről hátfelé = 8 mm. hosszú kerekded alakú. Még igen fontos ama különbség köztük, hogy a baloldali önállóan nyílik a koponya alapján, ellenben a jobboldali a főverőér külső likával (for. caroticum externum) egy közös medenczében fekszik, a melynek csak a mélyében látszik a két csatorna külön nyílása. A bütyök-csatorna elülső v. külső nyílása (foramen anter. canalis condyloidei) mindkét oldalt tojásdad alakú s hátulról előre részsutosan, de egymással nem részarányosan irányúl; a jobboldali elülről hátfelé = 8·4 mm., harántul = 5·6 mm., a baloldali elülről hátfelé = 10·5 mm., harántul = 7·4 mm., tehát nagyobb mint a jobboldali. E csatorna belső nyílása (f. posterius canalis condyloidei) is különböző két oldalt, mert míg jobboldalt e lik vese alakú (elülről hátfelé = 9, harántul 4·5 mm.), addig baloldalt egyszerűen tojásalaku (elülről hátfelé = 9·2 mm., harántul 4 mm.). A névtelen gumó (tuberculum anonymum) baloldalt domborodottabb mint jobboldalt. Rendkívüli ritkaságszámba megy egy csatorna, a mely a nyakszirtecsont belső (endocranialis) és külső (exocranialis) lapja közt a csonton keresztül részsutosan fut hátulról előre; e csatorna hátsó agyüregbeli lika (2·5 mm. átmérőjű) az alapi ponttól (basion) 8·9 mm.-nyire fekszik a Blumenbach lejtőjének középvonalában. A csatorna a csonton keresztül haladván, éppen a garatdudor (tuberculum pharyngeum) előtt nyílik, a mely nyílás előre felé egy hosszanti árokba folytatódik az egykori ékalapiporcösszenövés (synchondrosis sphenobasilaris) helyéig, a hol ismét a középvonalban egy a csontba vakon végződő finomabb gombostüfej nagyságú lik van. A garatdudortól jobbra balra harántul finom léczektől kerített felület mutatkozik, mely a középponttól (a garatdudortól = tub. pharyngeum) oldalt felé kiszélesedik; e felület az elülső egyenes fejizmok tapadási helye és pedig az elülső nagy egyenes fejizom (m. rectus cap. ant. major) e felület elülső léczén, az elülső kicsiny egyenes fejizom (m. r. c. a. minor) e felület hátsó léczén tapadtott.

Szintén mint nevezetes jelenség említendő föl, hogy a koponya alapján a sziklarészek egyfelől a nyakszirt-ékcsonatok alapi része (basioccipito-sphenoidale) és másfelől a karczkinyujtás lemeze, valamint az ékcsont szöglet-tővisének (spina angularis) kiálló lemeze (alae parvae Ingrassiae) közt besülyedve mutatkoznak, a mely besüppedés hátul a torkolati lik táján legmélyebb s előre mindinkább sekélyebb lesz; úgyhogy a sziklaesont csúcsa mindkét oldalt az éknyakszirt-csont alapi részének szintáját nemcsak eléri hanem valamelyest már ki is emelkedik (ha a koponyát a tetejére fektetjük s az alapi részre felülről tekintünk). Az elülső rongyos lik (foram. lacerum) mindkét oldalt feltűnően nagy, különösen a jobboldali, mely még nagyobb mint a baloldali; a jobboldali ugyanis elülről hátfelé = 18 mm. hosszú és harántul = 7.6 mm. széles, a baloldali pedig = 17 mm. hosszú és 6.2 mm. széles. A fej verőereinek csatornái (canales carotici) kettős kanyarulatúak, minthogy egyfelől hátulról előre egymásfelé, t. i. a középvonal felé közelednek, másfelől pedig ezalatt egyszersmind alulról fölfelé kanyarodnak. A hátulsó nyílásuk (for. caroticum externum s. laterale) egymástól 57.4 mm.-nyire, elülső nyílásuk (for. car. internum s. medicale) pedig 32.4 mm.-nyire fekszik egymástól; a hátsó nyílás jobboldalt 6.6 mm. hosszú és 6.4 mm. széles, baloldalt pedig 8.8 mm. hosszú és 7.1 mm. széles, így tehát az utóbbi nagyobb mint az előbbi.

A koponyaalap domborzatát (relief) a középső résznek kiemelkedése s az oldalsó részeknek bemélyedése jellemzi, a mivel egyszersmind a középső részek erősebb meghajlása s ennek kapcsában járó meredekebb irányú Blumenbach-lejtő (clivus Blumenbachii) van összekötve. Eme sajátos domborzat következtében egyfelől a nyakszirtcsont izülő bütkei jobban kiállanak, mint a különben elég tekintélyes csecskinyujtások, és másfelől a garatárok (a garatgumó és hortyok közti bemélyedés) kurtább és mélyebb — mint rendszeren lenni szokott. Ugyanis az alapi pont (basion) és nyelvcsappont (staphylion = spina masalis posterior csúcspontja) közti távolság csak = 38.5 mm., a nyelvcsappont és a hortyok bolt-hajtása közti távolság, vagyis a garatárok mélysége pedig

= 28 mm. A koponya alapi tengelyének emez erős meghajlása (angulus clivi et angulus sphenoidalis) azért oly nevezetes, mert ilyesféle erős meghajlás a homloki résznek előre és fölfelé való domborodásával szokott egybekapcsolva lenni; miért is, ha a homlok alacsony és hátfelé hajlik, az alapi tengely is rendszerint sokkal nyújtottabb szokott lenni. Az egész koponyának ritkaság számba menő sajátserűsége tehát nem csak elül a homloki síkban, hanem a koponya alapján is mutatkozik — a mint én ezt későbbi munkámban még egészen tüzetesen fogom taglalni. Ezeket előrebocsátván, most már a csecskinyújtásoknak kissé rézsutos előreállítását is érthetjük.

A koponyaalapról még a következőket jegyezzük fel. Először is mindkét oldalt egymás felett kettős tövislik (for. spinosum) fordul elő, a mennyiben az agyvelő burok középső verőere (art. meningea) (media) mielőtt a tulajdonképi tövislikba bejutott, itt az Ingrassias-féle szárny egy likán keresztül ment. Jobboldalt ez a lik teljes csontfallal van körülvéve, baloldalt e lik csontos fala csak félig van kifejlődve, és az elülső fala bizonyosan szalagos vala. Jobboldalt még egy Civinnini kinyújtás is van a külső röplemezen (lam. externa proc. pterygoidei), a mely baloldalt hiányzik. A tojásdad lik (foramen ovale) jobboldalt = 9 mm. hosszú és 4·3 mm. széles, baloldalt = 8·4 mm. hosszú és 3·8 mm. széles, a jobboldali tehát nagyobb. Mindkét tojásdad lik hossz tengelye hátulról előre a középvonal felé összehajló irányu. A tövis- és tojásdadlikak tőszomszédságában, t. i. befelé a koponyaalap középvonala felé látjuk a hátulról előre rézsutosan haladó izom-kürtcsatornát (canalis musculotubarius); mely az ékcsont nagy szárnyának szélétől bekerítve, a sziklacsont csúcsán túl egy szélesebb vájt felületen nyílik a hortyokba — eme vájt felület a röpkinnyújtások (proc. pterygoidei) két lemezének a gyökét rézsutosan metszi át. A jobboldali Eustachio-árok nagyobb mint a baloldali, az előbbinek hossza (a sziklacsonttól kezdve előre) = 11·8 mm., szélessége = 6·9 mm.; a baloldali hossza = 11 mm., szélessége = 5·7 mm. Ez árok mindkét oldalt léczesén határt, a belső (medialis) lécz az árok elülső végén egy hátra

kanyarodó tövissel van ellátva; a jobboldali tövis hosszabb és erősebben görbült, mint a baloldali. Az állkapocs számára szolgáló izülrő gödröket (fossae gleniodales) az ékcsontok nagy szárnyainak a tövisei, a karczkinyujtások hüvelylemezei és a dobgyűrű (annulus tympanicus) elülső lemeze határolják befelé. E gödrök nagyok és mélyek. Hossztengelyük belülről kifelé t. i. oldalvást (lateraliter) huzódik, még pedig a jobboldalié inkább — a baloldalié pedig kevésbé rézsutosan; a mi nyilván a két oldalon való rágás különbségétől eredt. (Rendszerint az ember nem egyformán veszi igénybe a jobb és baloldali fogazatát.) Az izülrő gödrök alakzatának tüzetesebb ismerete felette fontos a koponyabuvárlatban, a mennyiben tömeges sirokban különböző koponyák találhatnak, a melyeknek állkapcsai szanaszét hevervén, nagyon kívánatos, hogy mindenik koponyához éppen a saját állkapcsát biztosan kitálaljuk, a mi a legtöbb esetben nehézségekkel jár. Maga *Broca* is, az esetek nagyobb számában bizonytalanannak tekintette emez egymáshoz való tartozásnak a fölismerését. Az állkapcsok mérésével huzamosabban foglalkozván, reájöttem, miként lehessen a legbonyolultabb esetekben is lehetőleg biztosan eljárni, a minterről későbbi munkámban még bővebben lesz a szó. Itt csak a következőkre szoritkozom. Mint-hogy az izülrő gödör az állkapocs izülrőbütykével szemben a tartónak szerepével bír s a tartó mindig nagyobb lévén mint a tartalmazott, tehát az izülrő gödörnek is tágasabbnak kell lennie a bütyöknél. És ime mindjárt ebben rejlik a hozzátartozóság kérdésének eldöntésében a nehézség. Vegyünk elő több állkapocsos csontkoponyát, s illeszszük emez állkapcsokat az izülrő gödrökbe s azt fogjuk tapasztalni, hogy mindenik lötyög vagy előre vagy hátra. Vegyünk próba kedvéért egy koponyát s illeszszünk hozzá különböző állkapcsokat s észreveendjük, hogy nem csak a sajátja, hanem több idegen is úgy a hogy beilleszthető; s így könnyen megesik, ha már elejétől fogva nem tudjuk, kinek melyik az állkapcsa, hogy zavarba jöhetünk — a mint csakugyan tényleg elég koponyát láthatunk idegen állkapocscsal egybeillesztve a koponyagyüjteményekben. Általában véve két nagy csoportba osztályozhatjuk e tekintetben a koponyákat.

Ugyanis előrelötyögő és hátfelé lötyögő állkapcsu koponyákat különböztethetünk meg; a mi onnét van, hogy az állkapocs izülő feje vagy hátul vagy elül tölti ki jobban az izülő gödört. Ha egész fogazatu koponyákkal van dolgunk, a kérdés eldöntése felette könnyű, t. i. mikor a két fogsor rágó felületére ügyelünk, de akkor is észreveszszük az imént említett kétféle csoportot. Azonban legott bajba keveredünk, ha az egyik vagy másik fogsor hiányzik, a mint ez sajnos igen gyakran előfordul a kiásott koponyáknál. Itt csak a tengelyek szögahajlásának meghatározása igazíthat útba. Ugyanis nyilvánvaló, hogy az izülő bütykök és izülő gödrök tengelyei egymástól függő irányuak. Mi itt két tengelyt mérünk, u. m. a hosszabbik vagyis a többé-kevésbé rézsutos haránt tengelyt és a rövidebb, vagyis az elülről hátfelé többé-kevésbé rézsutos tengelyt. Sem az egyik, sem a másik nem teljesen azonos irányu s úgyszintén nem is azonos méretű jobb és baloldalt. Tehát itt mindig kisebb-nagyobb fokú részaránytalanságokkal állunk szemben. — Egybefoglalván az imént említetteket, a koponya és állkapocs egymáshoz való összetartozását tehát az izülő gödrök és izülő bütykök felelkező sajátságaiból állapíthatjuk meg).

Itt e koponyán az állkapocs előre lötyögős, a mi onnét van, hogy az izülő gödrök hátsó fala sokkal jobban kifejlett, azaz jobban kiemelkedik a koponyaalap domborzatából. Ez pedig a karczkinyulás hüvelylemezőnek és a dobgyűrű elülső lemezőnek hosszabb kinövésének eredménye. A mi pedig az izülő gödrök tengelyének irányát illeti, vegyük a következőket tekintetbe. Nyilvánvaló, hogy ha kétoldalt az izülő gödör említett hosszabbik tengelye egészen harántul állana és teljesen részarányosan feküdnék, a kétoldali tengely a befelé való meghosszabbításában egymásba átmenne, azaz egy egyenes vonalt képezne; vagy, hogy ha a két tengely nem éppen teljesen harántul, hanem rézsutosan — de részarányosan — irányulna, a két tengely befelé való meghosszabbításában éppen a koponyaalap középvonalába esnék szögük sarokpontja. De sem az előbbi, sem az utóbbi eset nem szokott előfordulni; mert a rágás kétoldalt sem a kifejtett működés nagyságára, sem pedig a minőségére nem egé-

szen azonos. Az előbbi mozzanaton alapul az izülő büttyök és ezek gödreinek különböző nagysága, az utóbbi mozzanaton pedig az izülő büttyök és gödrök tengelyeinek iránykülönbsége. — Én már fentebb említém, hogy itt a jobboldali izülgödör hossz tengelye sokkal rézsutosabb mint a baloldali; miért is, ha e két tengelyt befelé meghosszabbítjuk, akkor azok egymást nem a koponya alap középvonalában, hanem ettől jóval balra és pedig előre nyíló tompaszögben metszik, a mint ez a két izülgödörnek fentebb említett különböző irányából most már könnyen érthető. De a két oldali izülő gödör nem csak irányára, hanem még nagyságára is különbözik egymástól. A jobboldalinak hosszabbik tengelye = 29 mm., kisebbik tengelye = 18'6 mm., a baloldalinak hosszabbik tengelye = 27 mm., kisebbik tengelye = 18'6 mm. A jobboldalinak szélessége = 18'1 mm., a baloldalié = 18 mm. — A mi az állkapocsnak a koponyához való összetartozását illeti, arról még alább az állkapocs leírásánál fogok szólni, s így tehát most az izülgödörök további sajátosságaira térhetek át. — Az ízgumó (*tuberculum articulare*) mindkét oldalt erősen kifejtett. A Glaser-féle rés (*fissura Glaseri*) jobboldalt hosszabb mint baloldalt s mindkét oldalt csak a gödör közepéig ér. Nevezetes az izülgödör külső (*lateralis*) fala, mely a gödör bolthajtását párkánnyal veszi körül és hátul egy lefelé csüngő csücskében végződik, a mely az összehasonlító boncztanban mint izülgödör mögötti kinyújtás (*processus s. apophysis retro-glenoidalis*) ismeretes. Ez is a ritkaságok közé tartozik. Ez a csücske mindkét oldalt majdnem egyaránt erősen van kifejlődve (ld. a 4-ik táblán a koponya fényképét). Az izülgödörök hátsó falának lefelé való meghosszabbodásával, a mint látszik, a külső hallójáratnak (*porus acusticus externus*) szintén ily irányban való meghosszabbodása is összefüggésben áll. A külső hallójárat nyílását eredetileg (t. i. a fejlődéskor) a halántékcsont dobrésze vagyis a hajdani dobgyűrű (*pars tympanica s. annulus tympanicus*) képezi. Ez a dobrész utóbb annyira összeforrad a szomszédrészekkel, hogy a határait éppen csak az elülső részben ismerhetni föl pontosabban. — Itt is a dobgyűrűtől eredő hátsó falnak alsó fele már csak papiros

vastagságu, de mégis mint önálló lemez megkülönböztethető, a mely finom lemez a sziklacsont alapjától (basis) eredő hallójárat padlásába bemélyedve folytatódik. — A hajdani dobgyűrű hátsó fala és a csecskinyújtás között a már fentebb megemlített dob-csecsrés (fissura tympanico-mastoidea) huzódik, a mely rész előtt a külső hallójárat nyílásának hátsó fala lefelé szabadon álló csücskét képezi. Ez a csücske a koponyaalap domborzatában egy hegygerinczet utánzó kiálló falzatnak a végsúcstát képezi, a mely gerinczfalzat innét rézsutosan előre és befelé a karczkinyújtást elülről bekerítve, ennek hüvelylemezt (vagina proc. styl.) képezi és a további folytatásában a torkolati likat még a fej verőérének hátsó v. külső nyílását oldalt bekerítvén, mint a szikla taraja (crista petrosa) egészen a Glaser-résig (f. Glaseri s. fissura petro-tympanica) ér, a hol a dobkürt-izomcsatorna (canalis-musculo-tubarius) nyílása mögött egy kiálló csücskében végződik. Innét bemélyed a hajdani dobgyűrű lemeze az izülő árokba és az előbb említett Glaser-rés hátsó falát, illetőleg szélét képezi; de még mielőtt ideér, egy valamivel szélesebb részt határol, t. i. a szikla-pikkely-rést (fissura-petro-squamosa) mely rész közepéből egy vékony csontlemez áll ki szabadon, t. i. a dobüregtető alsó kinyújtása (proc. inferior tegminis tympani), a mely csontlemezke csupán az izülő gödörnek elejéig ér s itt végződik. Mint-hogy pedig maga a rész mint Glaser-rés az izülőgödör középig folytatódik, tehát az egész rész a mondott helyen az imént említett csontlemezke által kettős réssé változik át.¹⁾

¹⁾ A szervi alakok részleteinek felette sok változatossága a látó-érzékkel szemben époly viszonyban van, mint a zenében a számtalan hanghullámoknak a változata a hallószervvel szemben. A mit mi azonban a bonczani alakokon szóval leírunk, annak hasonlíthatatlanul sokkal gyarlóbban fejezi ki a lényegét, mint a zenében a kóta. A zenei érzékkel bíró, ha a kóta olvasásában járatos, hangszer-segélye nélkül is tudja magában a legutolsó részletekig érzékíteni az illető zenét. Bizonyára szintén nagy gyakoriság, valamint alaki-érzék szükséges arra, hogy valaki pusztán csak a szóval leírt bonczani részeket az illető bonczani tárgy szemlélete nélkül is el bírja képzelni s megértheti; miért is nem eléggé ajánlhatni mindazoknak, a kik az ily leírásból egyáltalán valamit tanulni is akarnak (mint p. e leírásból), hogy a meg-

Én már fentebb tettem említést arról, hogy az alsó félkörös halántékvonalak (lin. semicirc. temp. inf.) a hátsó nyakszirttáji végéről előre kanyarodván, a falcsont csecszegletén (ang. mastoideo-pariet.) egy feltűnő duzzanatot mutatnak a csecskinyujtás gyöke felett, illetőleg a csecsrészfelső határán; innét elő felé az alsó halántékvonalak csak gyengén kifejezett vonalban futnak a külső hallójárat nyílása felett, hogy a halántékcsontról járomkinyujtásának hátsó vagyis helyesebben oldalsó gyökének (radix posterior melius lateralis proc. zygom.) a felső részébe folytatódjanak. Eme hátsó gyök az izülő gumó (tuberculum artic.) táján egyesülvén az elülső vagyis helyesebben belső gyökkel (r. ant. sive melius medialis proc. zygom.) a kifelé kanyarodó járomhid hátsó ívrészét képezi, a melynek elülső ívrésze a járomv. pofacsontból indul ki. A halánték- és járomcsontnak eme két kinyujtása rézsutos, de előfelé szögletesen megtört vonalban egyesül, a mely az ú. n. járom-halánték-csont varrását (sut. synom. temporalis) képezi. A jobboldali varrásnak (a baloldalon a járomhid e része letörött, elpusztult) imént említett szögletes kiugrásában előfelé (az arcz felé) egy 2·7 mm. hosszú és harántul futó vonalszerűen karczolt rész (Ritze) látszik, a mely nem egyéb, mint a magzatkorbeli haránt járomvarrás (sut. zygom. transversa) maradványa (ld. a 4-ik táblán). Ha úgy fordítjuk a koponyát, hogy a járomhid belső vagy halántékárok felé néző oldalát lássuk, akkor a varrás említett szögletes kiugrásától előre haladólag egy finom barázdát látunk, a mely barázda szintén

felelő boncztani tárgyat, itt tehát egy koponyát a kezükbe vegyenek, s hogy így olvassák egyenként alakirészeiről alaki részre az előadottakat. Ily módon az ember — mert megértheti a dolgot — élvez is valamit, minden megértés bizonyos szellemi élvezettel járván; különben az ily leírás a lehető legélvezetlenebb, s így tehát a leguntatóbb valami. Én már fentebb említém, hogy jelen értekezésemben csupán előzetesen ismertetem az ereklyéket; míg tüzetes szakszerű, összehasonlító leírásukat s az ezzel kapcsolatban járó méreti tanulmányukat későbbi munkámban fogom előadni, a hol egyszersmind az egyes alaki részeket előtüntető rajzokat is közölni fogom, — a melyeket ide egyfelől helyszűke és másfelől a számos rajz- és méreti-tábla költségei miatt, nem mellékelhettem.

a hajdani varrás nyomán jár. Mint már fentebb említém, a járomhidak oldalvást annyira kihajlók, hogy a koponyán, felülről nézve is kilátszanak (phaenozygia) s a koponyát kiálló fazék-fülek módjára körülfogják.

Vizsgáljuk most a járomhidaktól körülfogott halánték-árkot (fossa temporalis). Hogy ezt jól megtehesük, a koponyát részint felülről, részint oldalról, de még alulról és elülről is kell nézegetnünk. A járomhídtól körülfogott árok felülről a koponya oldalán, az ú. n. félkörös halántékizombeli felülettel (planum semicirculare temporale) kezdődik, a mely félkörös felület lefelé mindinkább kimélyedve, folytatódik a koponya alapja felé. Minthogy emez árok a leg-hatalmasabb rágóizom, a halántékizom (m. temporalis) számára szolgál, nyilvánvaló, hogy mivel ez izom a koponya falán a félkörös halántékfelületen eredve, lefelé mindinkább vaskosabb tömeget képez, e tömeg vaskosságának megfelelően a járomhidnak is, (mint a mely őt körülfogja) többé-kevésbé kifelé kell hajlania. De éppen e mozzanatnál fogva a halántékizom a legnagyobb tömegességét ott éri el, mikor a járomhidhoz ér, mert most ettől bekerítettvén, a halánték árkába beszorul, mint a hol ujfent megcsökken, míg végre a halántékárok mélyében az állkapocs holló-orr kinyújtásán végződik. Hogy az izmok működése rendben és szabatosan végbemehessen, a felületükön a szomszéd képletektől való elkülönítésre póllyakkal (fasciae) takartatnak be; a melyek szintén az illető csontoz vagy csontokhoz tapadnak. A halántékizmok póllyáinak tapadási körvonalait az ú. n. felső félkörös halántékvonalak képezik. A homlokcsont kétfelől a szegödrök külső szöglete felett egy lefelé álló kinyújtást az ú. n. járomkinyújtást (proc. zygom. o. front.) képezi, ez a kinyújtás fölfelé léczben (crista) folytatódik, a melyből a már többször említett félkörös halántékvonalak indulnak ki. Kezdjük tehát itt a dolgot. — Az említett lécz mindkét oldalon villaszerűleg ketté ágazván, két félkörös halántékvonalnak adja a származását; e két vonal egymással majdnem párhuzamos ívben fut s eleinte egymáshoz igen közel halad. A felső félkörös vonal (l. semicirc. t. sup.) csupán a póllya odatapadására — ellenben az alsó félkörös

vonala magának a halántékizomnak odatapadására szolgál. A pólya és az izom félkörös vonala eleinte majdnem egyenlően kiemelkedő vonalat képez, de csakhamar a felső gyengül, még pedig jobboldalt erősebben mint baloldalt; e mellett a felső simább, az alsó érdesebb tapintatu. Már fentebb említém, hogy baloldalt még egy harmadik ilyen vonal is van még pedig a felső felett; ez a tőlem ú. n. harmadik félkörös halántékvonal (l. *semic. temp. tertia*) szintén pólyavonal. Ez utóbbi azonban nem a lécz villaszerű elágazásából indul ki, hanem egészen külön és sokkal később veszi eredetét, körülbelül a homlokduddor szintáján. Innét tehát három vonal egymással párhuzamosan halad a homlokcsont varrása felé, és a mi sajátos, e varráshoz közel a harmadik vonal sokkal erősebb lesz, mint a 2-ik t. i. úgynevezett felső vonal, a mely itt, felületes nézéskor nem is látszik, de pontosabb megfigyelésre a nyomai még kivehetők. Ujfent mondom, hogy ez csak a baloldalon van, mert jobb oldalt előtől végig csak két vonal van. A félkörös vonalak azután áthágják a koszorú varrást. A hágópont igen nevezetes, miért is saját elnevezést nyert; mi koszorú-pontnak (*stephanion*, *Broca* szerint) nevezzük azt. E pont azért nevezetes, mert e helyütt a koszorúvarrás alaki jellege megváltozik, minthogy e ponton alul elveszti fogazatát és varrásöltéseit, úgy hogy az egész további lefutásában a varrás egyszerű vonal alakjában mutatkozik, mint pl. a csontváz egyéb helyein, az arczon, a végtagokon stb. (A csontvarrások fogazatlúsága, öltéskacsái csakis az agyvelőtok csontjain mutatkozik.) Kár, hogy jobboldalt a csont külső kérge (*lamina ossea*) részint repedezett, részint szilánkosan lepattozott, minek következtében itt misem látszik. Baloldalt még eléggé kivehető, hogy a koszorúvarrás eme ponton alul is mintegy 26 mm. távolságig még megtartja fogazatosságát, bár a fogak egyszerűbbek és nagyobb közökben ismétlődnek, tehát az öltések ritkébbak. (Ez is eltérésszámba megyen.) Innét még tovább lefelé minden fogazat megszűnik s a varrás vonalszerű lesz. Egy további nevezetessége a koszorú-pontnak abban áll, hogy ez a félkörös vonalakra nézve cso-

mópontot képez, mint a melyen a félkörös vonalak iránya hirtelen megváltozik. Ugyanis e ponton túl ők ugrásszerűleg feljebb nyomódnak; hiába keresnők a folytatásukat a koszorúpont előtti irányban. Én eme nevezetesség miatt a félkörös vonalak ívében két részt különböztetek meg, ú. m. a koszorúpont előtti és mögötti részt (*pars praecoronalis* et *pars postcoronalis*). — Jó lesz hozzászoknunk a szervezetek alakjának ama lényeges mozzanatához, hogy nekünk kivétel nélkül minden egyes észlelési esetben mindig változásokkal (*variatio*) van dolgunk; miért is azt, a mit egy esetről leírunk, szorosán véve, soha többé szakasztott azon módon ismétlődni nem látjuk a többiekben. Éppen e mozzanatban rejlik a szervezetek alakjának a nagyszerűsége, de természetesen egyszersmind a nehézsége a buvárral szemben. A szervezetek alaki sajátosságai a változások (*variatio*) végtelen sorozatát teszik, a melyben az egymáshoz legközelebbi tagok infinitesimalis különbségeket (*differentiale*) mutatnak fel. — Tehát most megérthetjük ama számtalan átmeneti eltérést, a mikor a félkörös vonalak a koszorúponttól néha igen gyengén, néha megint igen erősen térnek ki eredeti irányukból. — Meg kívánom jegyezni, hogy a legfeltűnőbb eltéréseket én csakis az emberek koponyáin észleltem. Itt az eltérés feltűnő, a mely eltérést a kétoldali felső félkörös halántékvonalak egymástól való távolságának a nagy különbségéből láthatunk. Ugyanis a koszorúponton ez a közti távolság = 109'2, a koszorúponton túl mintegy az agyboltozat csúcspontja (*vertex*) irányában már csak = 54'4 mm. Eme legnagyobb közeledésük vagyis az agyboltozatra való legmagasabb felcsuszásuk után, a félkörös halántékvonalak megint lejjebb ereszkednek vagyis egymástól megint eltérnek; úgy hogy a közti távolság a lambdavarrás táján megint = 99'1 mm.-nyire növekszik. Innét azután előre kanyarodnak a most már egyesült félkörös vonalak, mert a pólya- és izom tapadása ezentúl egybeesik s az egyszerűvé vált vonal jobb- és baloldalt ama fentebb említett csecskinyújtás feletti duzzanat felé siet, s ezen áthaladván, vékony vonal alakjában (számos koponyán léczként emelkedik ki e vonal) a járomhid hátsó gyökének felső szélét (léczét) éri

el, a melyen tovább futva, a járomhid felső szélének mentében előre halad, hogy azután a járomponttól kezdve (zygion = a pofacsont járom- és homlokkinyujtása közös kiindulási pontja) a járomcsont halántéki szélén (margo temporalis) hirtelen ismét fölfelé szökjön a homlokcsont járomkinyujtása felé, mint a hol a végét éri. A járomhidnak eme hirtelen (94° szögben való) átmenete a járomcsont homlokkinyujtásába nagyon nevezetes, mert ez utóbbinak iránya $18^{\circ}2$ mm.-nyi magasságban ujlag szögletesen megváltozik, a mely szögletes kinyujtás, mint az ú. n. halántékszéli v. Soemmering-féle kinyujtás (proc. marginalis s. Soemmeringii) ismeretes. (Baloldalt a járomcsont homlokkinyujtása erősebb megsérülése következtében e részek hiányzanak).

Most nézzünk be egy kissé a halántékárokba. — A halántékárok, mint már tudjuk, nem egyéb, mint a félkörös halántéksík (planum semicirculare temporale) bemélyedése a koponya alapja felé. A félkörös halántéksík alapját hátul a falcsont és halántéksont pikkelye képezi. — Mint-hogy pedig mindkét csontot a halántékizom fedi, ez izom a halántékpikkelyt a falcsont-hoz szorítja; ennek következtében a halántékpikkely felső széle a falcsontot fedvén, itt a két csont közt csak ú. n. álvarrás (sutura spuria) jöhet létre, a mely a pikkely körzetének alakját utánozza. Mint-hogy pedig a halántékpikkely elül az ékcsont nagy szárnyával (ala magna oss. sphenoidae = alisphenoidale) és felül a falcsonttal érintkezik, kétféle varrást kell itt megkülönböztetni, ú. m. a pikkely-ékszárnyvarrást (sutura squamoso-alisphenoidalis) és a szorosabb értelemben vett álvarrást (s. squamoso-parietalis). Az előbbi fogazat nélküli és nagyjában merőleges irányú, az utóbbi fogazatos és nagyjában félkörös irányu. Igen érdekes és jellemző a hely, a hol a fogazatos varrás a fogazatnélkülibe átmegy; e hely a nagy szárny felső végén van, mint a hol felülről a falcsontnak elülső és oldalsó vége, vagyis ú. n. ékcsonti szöglete (ang. sphaenoidalis) és alulról az ékcsont nagy szárnyának felső vége, a halántéksont és homlokcsont közé beékelődik. Az ékcsont nagy szárnyának vége és a falcsont ékcsont szöglete elülről hátfelé, hol egyenes, hol rézsutos vonalban találko-

zik; e vonal a koponyabuvárlatban külön nevet kapott és ékszárnnyvonálnak (pterion) neveztetik. Ez a vonal harántul köti össze a homlokcsont — valamint a falcsont- és ékszárnny közti varrást — (s. fronto-parietalis s. coronalis, s. fronto-alisphenoidalis), — a falcsont-halántékpikkelyvarrással (s. squamoso-parietalis). E varrások összesen egy oly alakot irnak körül, a mely hol a nyomtatott *H*-, hol pedig a *K* betű alakjára hasonlít. — Itt, még pedig a jobboldalon egy széles *H* betű jelentkezik, baloldalt a koponyafal e helyén, mint fentebb említém, be van törve s az ékszárnny felső része elpusztult. — Megjegyzem azonban, hogy jobboldalt az ékszárnnyvonal vagyis varrás csak nyomaiban ismerhető fel, mert a falcsont és ékszárnny egymással már összeforradt. Hogy bevégezzem a félkörös halántéksíkot, ide teszem még, hogy a felületes halántéki verőér (a. tempor. superficialis) barázdája a külső hallójárat nyílása feletti pikkelyrészen nagyon gyengén van kifejezve.

A félkörös halántéksík, a mint előre és lefelé a koponya alapja felé siet, mindinkább összeszorul, de egyszersmind annál inkább határoltabb üreggé is változik át; az üreg felső határa a homlokcsont járom kinyujtásának, a járomcsont homlok-kinyujtásának és a halántéksont járom kinyujtásának a szabad szélén fut. Így tehát a halántékárok: a homlokcsont, járomcsont és halántéksont éppen imént említett részei közt kezdődik és lefelé a koponya alapja felé húzódik. Ez árok alul egy nyílással bír, a melynek körvonala — hátulról követve — ekként fut: először is a halántéksont járomkinyujtásának elülső v. belső gyökének alsó szélén, továbbá kifelé oldalvást a járomhid alsó szélén s azután ismét visszakanyarodva a koponya falához, az alsó szemüreg-rés (fissura orbitalis inf.) felső szélén és erre az éksont nagy szárnyára átkanyarodván, egy léczet (crista alae magnae s. infratemporalis) képez, a mely lécz elül egy tövis kinyujtást (spina s. tuberculum spinosum) mutat. Ez utóbbi jobboldalt igen erősen, baloldalt gyengén van kifejlődve (ld. az előbbit a 4. t. fényképén). E nyílás alakja szintén jellemző, a mennyiben a fejtűz eme részletének alkotásától függ; a mi ismét szoros kapcsolatban áll az arc-rész s agy-rész

egymáshoz való viszonyával. Ha felülről nézzük e nyílás alakját, egy göth-ívet látunk, a melynek csúcsa hát felé — alapja (húrja) előre néz; ha pedig alulról nézzük e nyílást, egy majdnem egyenoldalú háromszöget látunk, de a mely ellenkező irányban fekszik; minthogy a csúcsa elül, az alapja pedig hátul van. (A hány koponya van, mind megannyin kisebb-nagyobb eltérés mutatkozik itt, miért is ezt a jellemző s az illető koponyának azonossági kérdésére nézve igen fontos vonást — a melyet tudtommal eddigelé még senki sem vizsgált, itt kiemelni szükségesnek tartottam).

A halántékárok, e nyílástól lefelé az arc- és agycsonatok közé két résen át huzódik és ekként közlekedésbe jut, még pedig a szemüreggel az alsó szemgödri résen (fiss. orb. inf.) keresztül, valamint lefelé a röpállárokkal (fossa pterygo-maxillaris). Megjegyzendő, hogy a szemüreg alsó rése a halántékárok oldalán minden megszakítás nélkül folytatódik a röp-áll árokba, és így egyfelől az állcsont és járomcsont, másfelől pedig az ékcsont nagy szárnya röpkinnyujtása között egy nagyjában *C* alakú rés képződik, a mely a koponya eme helyén a közlekedést a külső oldalrészek és a belső elrejtett részek közt fentartja. Nevezetes itt, hogy mindkét oldalt ez a *C* alakú rés felül és alul, t. i. az alsó szemgödri rés végén szélesen ki van kanyarítva s azután megszűkül, és pedig baloldalt erősebben mint jobboldalt. Még meg akarom jegyezni, hogy a rés előtt a felső állcsont hátsó vagy halántéki felülete (superficies infratemporalis Henleii) erősen kidomborodott s mindkét oldalt mintegy a közepe táján egy nagyobb likkal bir (for. alveol. posterius), valamint hogy e felületen az itt futó idegek és véredények számára kifejezett barázdák mutatkoznak.

Nézzük most a szemüregeket. Én már fentebb kiemeltem volt a szemüregnyílások óriási nagyságát. A legnagyobb szélességi átmérő jobboldalt = 45.8 mm., baloldalt = 47.2 mm., a legnagyobb magassági átmérő jobboldalt = 46.2 mm., baloldalt = 47 mm. A magasság és szélesség eme közeli egyenlősége következtében a szemüreg-nyílások is egy négy-szögnek alakjával birnak, a melynek oldalai azonban nem egyenesek és szögletesen egymásba át nem mennek, hanem

görbültek és ívesen mennek egymásba át. Kár, hogy mindkét oldalon a szemüregek padlása és belső faluk felső része (rostacsont) valamint fenekök hátsó része teljesen hiányzik. Baloldalt a külső fal is erősen megrepedezett és töredezett. — Ha most a szemüreg-nyílások széleit nézzük, mindenek előtt feltűnik mindkét oldalt a nagy kivájás a felső szemgödri szélen (*incisura supraorbitalis*), — ld. a 4. tábla fényképén. A belső szél mögött a szemüreg feneké felé a nagy orr-könyvezeték (*ductus naso-lacrymalis*) tűnik fel; a baloldali orr-könyvezeték még arról is nevezetes, hogy alsó nyílása felett mintegy 4 mm. magasságban ez a vezeték elülről hátfelé, t. i. az elülső és hátulsó köny-lécz (*frista lacrymalis ant. et post.*) között egy 2·5 mm. széles csontlemeztől áthidaltatik, a mely lemezke elül egy varrással bír, a mennyiben e csontos áthidalás voltaképp két egymással találkozó s varrás által egyesült lemezkéből van összetéve; ezeknek hosszabbik darabja a hátsó könyléczből indul ki s az orrkönyvezeték fölé s előre hajolván, találkozik az elülső könyléczből kiszökő lemezkével. Emez áthidalás következtében az orr-könyvezeték alul egy oldalsó, t. i. a szemüreg felé néző melléknyílást nyer. A jobb oldalon is mutatkozik ilyesféle csontos áthidalás kezdete, a mennyiben az elülső könylécz alsó részében egy csekély kinyújtás mutatkozik, a mely azonban igen kurta. A jobboldali és baloldali orrkönyvezeték legnagyobb haránt átmérője (elülről hátfelé) = 7·8 mm. A szemüregek feneké (padolata) hátulról előre és belülről kifelé rézsutos irányban ereszkedik lefelé és pedig hátulról előre domború, belülről-kifelé pedig homorú hajlásban; a szemüreg padolata hátsó szélének oldalsó (*lateralis*) harmadából huzódik előre és lefelé az eleinte sekély, de mindinkább mélyedő alsó szemgödri félcsatorna (*semicanalis infraorbitalis*), a mely az alsó szemgödri szél-től jobboldalt 9, baloldalt 8 m.-nyi távolságban egy valódi csatornába (*canalis infraorbitalis*) megy át; mely az alsó szemgödri szél (*margo infraorbitalis*) alatt 8 mm.-nyi távolságban az arczi felületre nyílik (*foramen infraorbitale*). A félcsatorna legnagyobb szélessége jobb és bal oldalt = 6 mm., a szemgödör alatti likak tojásdad alakúak, a legna-

gyobb harántátmérőjük = 4.1 mm. A szegödör alatti likat átboltozó csontlemez, mely a felső állcsont járomkinyújtásától eredve, a szemüreg fenekén futó félcsatornát befödi és ekként teljes csatornává alakítja (lamina orbitalis proc. zygom. os. supramaxill. Henleii) már teljesen egybeforradt az illető állcsont szegödri szélével; így tehát az u. n. alsó szegödörszél varrása (sut. infraorbitalis) hiányzik még pedig mindkét oldalt a mint nemkülönben a járom- és felső állcsont közti varrás (s. zygo-maxillaris) is mindkét oldalt már teljesen egybeforradt. Nevezetes, hogy az egész alsó, valamint oldalsó (külső) szegödri szélnek az arczy felületén egy a szemrés záróizmától (m. sphincter s. orbicularis oculi) eredő pereme van, a mely főleg a mindenik oldalon kettős számban levő járom-arczcsatornák likai felett (canalis zygom. facialis) egy kiemelkedő szegélyt mutat. Ezen likak közül az első (mediális fekvésű) nagyobb mint a második (laterális fekvésű); az előbbi alatt van a pofadudor (tuber zygomaticum s. tuberositas malaris), mely jobboldalt erősebben van kifejlődve mint baloldalt, de mindkét oldalt érdes tapintatú. A homlok-járomvarrásról (sutura fronto-zygomatica) az a nevezetes, hogy a szegödri szélen alulról fölfelé rézsutosan halad ki és hátfelé, de itt már görbült vonalban halad. A felső szegödri szélen a már említett bevágástól az arcz középvonala felé a félkörös hajlásu szemöldivek tolakodnak előre a homlokcsont orri része (pars nasalis o. front.) felé, a hol egymás felé annyira közelednek, hogy a tarhely alsó részében csak egy 3.6 mm.-nyi köz választja el őket egymástól, a mely közt a hajdani középső homlok varrásnak (sutura mediofrontalis s. metopica) itt fenmaradt zegzúgosan futó öltései töltik ki. A tarhely (glabella) a kétoldali szemöldivek elődomborodása következtében maga is előre domborodik, és pedig akként, hogy tőle fölfelé a homlok felülete egy bemélyedést mutat, amint ez oldalt a szemöldivek fölött is úgy van. Ezután a homlok felülete előredomborodik a dudorok szintáján bekövetkező hátra felé való hajlásig. Megjegyzendő, hogy a homlokdudorok v. bérczek (tubera frontalia) gyengék, de mindazáltal még kitapinthatók, a faldudorok (tubera parietalia) valamivel kifejezettebbek.

Ugy hiszem általános érdekű az a kérdés, hogy vajjon a csontos koponyán is meglehet-e állapítani a hajzatnak az elülső határvonalát? Ez a kérdés annival fontosabb, mert az élőn, mi a homlokcsontnak csak ama részét vonjuk be a homlokba, amely a hajzattól csupaszon maradt. Szabályul lehet kimondani, hogy a hajzat csak a homlok-bérczek felett kezdődik kisebb-nagyobb távolságban. Egyiknél közelebb, másiknál távolabb. De vajjon van-e ennek nyoma a csontos koponyán? Nem mindeniken, de sokkal többnél mint az ember gondolná. Én már régóta figyelmessé lettem ama számos pontszerű bemélyedésekre, a melyeket a csontos koponyán — de csakis a boltozat középső (a két felső félkörös halántékvonal közti) táján láthatni. Első ízben a csontbélállomány finom nyílásait véltem bennök fölfedezni, de nagyító üvegen nézve, meggyőződtem, hogy e pontszerű gödröcskék mindig csak a csontos lemezeknek (tabula ossea) a bemélyedései; s a hol ez tönkre ment, lehorzsolódott, ezek a pontok is eltűntek. Egy ízben azonban egy véletlenség világosított fel a dolog mibenlétéről. Ugyanis egy alkalommal egy e század első feléből, az ú. n. régi vácsi temetőben eltemetett nő csontvázának a koponyáját kaptam, a melyen a haj mint valami paróka a koponyához volt tapadva. E parókat mint valami skalpot gondosan lehúván, észrevettem, hogy a paróka alsó felületén az egyes hajszálak hagymái és gyökei mennyire kiállanak, s hogy egy-egy ilyen hajhagyma és hajgyök a lehúzásnál odatorlott s a koponya felületén maradt; ezeknek a csonthoz tapadt hajhagymáknak és gyököknek a letisztítása után láttam, hogy helyükön egy-egy kis finom gödröcske maradt vissza a csontos felületen; erre figyelmessé lévén, csakhamar észrevettem e gödröcskéket mindenütt a koponya-boltozat említett középső övében (zona). Meg is számláltam s egy-egy esetben négyzetcentiméterenkint átlag 120—140 kisebb-nagyobb gödröt találtam, a mely szám némileg megközelíti a hajszálnak ily nagyságu területen való számát — a fejtetőn. És ma már a legeslegtöbb koponya tetején ki bírom mutatni emez a hajzattól eredő sajtyszerű gödröcskéket. Vannak azonban koponyák, a melyeken majdnem a koszorú varrás tájáig kell

menni, míg ilyen gödröcskékek láthatunk; de még olyanok is vannak, melyeken a nyakszirti részig kell mennünk. Ezek nyilván még a halál előtt jóval kopaszodtak meg.

Vajjon lehet-e a király koponyáján a hajszálak sűrűségét meghatározni? Minthogy sok helyütt a csontlemez megsérült és pedig különösen a homlokcsont tetőbeli hajlása helyén, tehát más tájakra kell mennünk. De még a homlokcsonton is, a hol t. i. a felület még sértetlen, a homlokbérczeken túl lehet ilyen gödröcskéket találni. A koponya-tetőre papírt téve, melyen egy négyzet cm. nyílást kivágtam, 85 tisztán kivehető gödröcskét számláltam meg. Távol áll tőlem azt mondani, hogy a csontos koponyán megszámlálható gödröcskék hiven adnák vissza az élőnek hajszálszámát, mert, a mint hiszem, nem szükséges bővebben fejtegetni, hogy nem mindenik hajgyökér nyomódik be egyszersmind a csont felületén. De hogy e gödrök csakugyan a hajszálak hagymáitól és gyökeiktől erednek, ma már egészen határozottan merem állítani. Ugyanis az első eset óta ily halál utáni hajparókat már többet kaptam a temetőbeli koponyákon s több ilyenem nemcsak a hajszálak helyét, de még az irányát is láttam bevésve a koponya felületén; legbiztosabb ellenpróba ilyenkor a hajparókéknak ama része, a mely már a félkörös halántéksíkjára esik. Itt ugyanis már nem kapjuk a hajgyökeret és hagymákat, hanem csak a fejtetőről lecsüngő fürtöket, a melyekben a halántékbőrtől levált hajszálak vannak összetapadva.

Térjünk most ismét az arczhoz vissza és vizsgáljuk az orr alaki sajátosságait. A homlokcsont orri része (pars nasalis) vagy helyesebben szemgödrök közti kinyújtása (proc. interorbitalis) a tarhelytől s a középvonalba 15 mm.-nyire ereszkedik lefelé; kétoldalt a szemgödrök belső szélén még lejjebb, t. i. 21 mm.-nyire ér. Az itt egymáshoz közeledett szemöldíveknek alsó vége, mint már említém, ezt az orrirészt is kidülleszti, úgy hogy az orrgyök csak éppen az itt levő varrás részében mutat egy vonalszerű bemélyedést. Egészen véve az orrgyök ugyanazon síkban folytatódik a homlokcsont orri részével. Ez is tehát egyik nevezetesege e koponyának. A homlokcsont orri részének szabad széle egyen-

letesen görbült ívben huzódik a két szemüreg közt, miért is az itt létre jövő varrás — a szögdrök közti varrás (sut. interorbitalis) ilyen ívelt vonalban fut. E varrás két részletből áll, egy belső (medialis) és egy oldalsó (lateralis) részletből. Amaz a homlokcsont és a két orrcsont összeköttetéséből származván — homlok-orrvarrásnak (sutura frontonasalis) nevezhető. Emez pedig a homlokcsont és felső állcsont összeköttetéséből eredvén, homlok-állcsonti varrásnak (s. fronto-maxillaris) nevezhető. Mindkét varrásrészlet mind irányára mind pedig alaki sajátosságaira nézve egymástól különbözően eltérhet. Rendszerint a homlok-orri részlet magasabban hajlik fölfelé, mint a homlok-állcsonti részlet; s a kettejük közti találkozó ponton a két varrásrészlet szögletesen benyomott. Itt ily szögletes benyomottság nincs s a két varrásrészlet ugyanegy ívhajlásban fut. Az orrhát alakulása is igen érdekes. Mint már említém, az orrgyök nem lévén bemélyedve, az orrhát gerincze is minden szögletes megtörés nélkül folytatódik a homlokcsont orri részének élvonalában — még pedig rézsutosan lefelé, mintegy az orrhát közepéig; csak itt mutatkozik szögletes meghajlás, mert e ponton az orrhát gerincze hirtelen fölemelkedik, hogy ismét, de sokkal gyengébb hajlásban előre és lefelé a körteképi orrnyílás csucspontjáig ereszkedjék, a honnét az életben az orrhát porczos részlete kiindult volt. Nyilvánvaló, hogy az életben egy erősen kiemelkedő vagy horgas vagy pedig sasorrlétezett. Emez orrnak éles metszésünek kell lenni, a mit az orrhát gerinczének imént említett alakulása, valamint az orrhát oldalainak határozott hajlása bizonyít. Ugyanis az orrhát a két szögdrök nyílásainak síkjából jól megkülönböztethető határvonal szerint emelkedik ki. Így látjuk, hogy felülről lefelé az orrgyök két oldalán egy szabályosan kivájt barázda kezdődik, a mely az orrhátat a szögdrök belső szélétől éles vonalban elkülöníti; e barázda lefelé mindinkább mélyebb lesz s körülbelül a szögdrök belső alsó szöglete táján éri el a mélyedés maximumát. E szerint tehát az arcz síkjából meredek gerinczként kiálló orrhát kétfelől egy kivájt barázdától volt határolva. De époly nevezetes magának az orrhátnak haránt irányban, t. i. az orr-

gerincz életől jobbra és balra való görbülete, a mely görbület jobboldalt erősebben, baloldalt gyengébben van kifejezve. Ezzel összefüggésben van magának a körteképi orrnyílás jobb felének hajlottabb körvonala is. Az orrhát e nyílás felett erősen előre álló ereszt képez, minek következtében az egész egy goth stylusu háztetőablaknak a képét mutatja. A hatalmasan kifejlett alsó orrtövis (spina nasalis ant. inf.) hajóorr módjára áll ki az arcz síkjából, a melynek csak a tövéből indul ki jobbra és balra az orrnyílás léczze (crista nasalis medio-lateralis). Eme léczről már a koponya jellemzése elején említém fel amaz éles szögletet, a mely az orrnyílás alapjának két szélső pontján van s a honnét az oldalszélek rézsutosan fölfelé és előre való irányban emelkednek. Az orrváznak emez alkata adja meg az arcz domborzatának (relief) a jellemző bélyegét.

Ha az úgynevezett pofatájat nézzük, mely a szemüregek és az állcsontok fogmedri része közt a körteképi orrnyílás oldalszéleitől jobbra és balra harántul huzódó párkányt képez, akkor az arczfelületnek kettős irányu hajlását vehetjük észre. Még pedig harántul hullámvonalu hajlást, a mely a körteképi orrnyílás oldalszélén domboruan kezdődvén, az orrfal oldalának gyökén bemélyed; hogy azután ismét előredomborodjék a szemfog árkáig (fossa canina), a melynek mérsékelt kivájásán át a járomcsont domborulatában végződik. Felülről lefelé pedig a szegődrök alsó szélének közepétől kiindulólág először egy rövid, de erősen kiszökő domborulatot, azután a szemfog árkán végig homorulatot, s a fogmedrészben ismét domborulatot találunk; az oldalsó részen, a szorosabb értelemben vett pofatájon, csak egyszerű domborulatot látunk, mely a szegődrök külső alsó szögletéből kiindulva, lefelé a járomcsont arczi felületén huzódik s itt a járomcsont arczi kinyújtásának (proc. facialis oss. zyg.) végződik. Ez a szél le- és befelé, t. i. az arcz középvonala felé az ú. n. járom-állcsontvarrás (sut. zygomaxillaris) alsó végpontján át egy szélesen ívelt vonalban megyen az állcsont fogmedri részébe át, a mely utóbbi mintegy határvonalat képez az állcsont elülső v. arczi és hátsó felülete között. A felső állcsontok fogmedri része

(pars alveolaris) a középső, t. i. a két szemfog közötti darabban (az os intermaxillare kiterjedésében) a két oldalsó és hátsó rész ívéből szögletes kiemelkedést mutat, s ezt a szögletet mindkét oldalt a szemfogak kiálló medrei okozzák. A fogmedri résznek eme középső darabja sokkal nyújtottabb, laposabb körvonallal bír, mint az oldalsó és hátsó fogmedri rész, mely domborodottabb körvonalú. A fogmedreknek a foggyökereket körülfogó szabad szélei, mint már fentebb említém, párkányos duzzadt szegélyűek s a csont-rátrakodás (exostosis) jeleit mutatják. A fogmedrek alsó részükön érdes és finom likacsokkal ellátott felületűek, a mi nyilván a foghúsnak (gingiva) s a vele összefüggő csonthártyának erőteljesebb kifejlődésére mutat. A fogmedrek gyökérrészein a csontfelület (juga alveolaria) előredomborodó oszlopokat mutat, a melyek a két szemfog gyökerének irányában legmagasabbra nyulnak; erre következnek a két elülső vagy kicsiny zápfogak és az első nagy zápfog gyökereinek kidomborodó oszlopai, a melyek elülről hátfelé való rendben mindinkább erősebbek, de majdnem ugyanegy magassággal bírnak. A négy metszőfog közül csakis a jobboldali belső metszőfog (incisivus medialis s. proximalis) gyökéroszlópa mutatkozik, míg valamennyi egyéb eddig fel nem sorolt fognak ilyen gyökéroszlópa nincsen. A fogmedrek egymáshoz szorosan sorakoznak, fogmederköz (diastema) tehát nincsen. Ha a kihullott (t. i. 48-iki ásatás után való) anyag gondozás következtében elveszett) fogaknak a medreibe benézünk (ezek mintmá r fentebb említém: a 4 metsző, a két szem- s baloldalt a két elülső zápfog — valamint a két utolsó záp- v. bölcsességfog), ekkor a következőket vehetjük észre. A négy metsző- és a két szemfog medrei kissé rézsutosan előre és lefelé nyílnak (ú. n. prognathia dentalis). A jobboldali belső metsző- és szemfog medre nagyobb mint a baloldali azonos fogakéi; ellenben a baloldali külső metszőfog (incis. lateralis s. distalis) medre nagyobb, mint a jobboldalié. A baloldali bölcsességfog medre valamivel nagyobb mint a jobboldalié. De sokkal fontosabb az a különbség köztük, hogy míg a jobboldalinak medre egy egységes csatornát képez, addig a baloldalié egy elülről hátfelé húzódó

csontsovány által kettéosztott csatornát képez. Így tehát a jobboldali bölcsességfog egy- a baloldali pedig kétgyökerű vala. (Egy ilyen magában véve kicsiny dolog igen fontos valamely koponya azonosságának a bebizonyítására). Még megjegyzendő, hogy a baloldalinak a falazata, valamint a fogmederív baloldali hátsó részének a fala lehorzsolódott, valamint hogy, mint már fentebb említém, baloldalon a szemfog és két elülső v. kicsiny zápfog fogmeder-falazata is letörött.

— A még meglévő fogak alaki sajátságait majd utóbb, az alsó fogsoréival együttesen, szándékozáván leírni, nézzük most közelebbről a kemény szájpád főbb alaki sajátságait.

A görög ypsilon (»υ«) körvonalú szájpád kettős t. i. egy elülről hátfelé irányuló vagyis hosszanti és egy haránt irányuló homorulatot mutat. Az előbbi csak a szájpádnak mintegy az első harmada végéig kifejezett s azután a göröngyösségét nem tekintve, egyenes felületbe megy át; az utóbbi megint csakis az oldalfalak vagyis a fogmedri rész lejtőjén kifejezett s mindjárt befelé, a szorosabb értelemben vett szájpadi részen, egyenes felületbe megy át. De míg az előbbi homorulatnak ez az átmenete fokozatosan történt, addig itt az átmenet hirtelen, vagyis a felső állcsontok fogmedri kinyujtása a szájúregben meredek oldalfallal keríti be az ú. n. szájpadi kinyujtást (proc. palatinus), a mely oldalfal elülről t. i. a szemfog és az elülső kicsiny zápfog közti ponttól kezdve hátfelé mindinkább magasabb lesz. Az oldalfalak magassága a szemfog és elülső kicsiny zápfog közti ponton 8 mm., hátul t. i. a röpszájpadi csatorna nyílásánál (canalis pterygopalatin.) pedig = 15.3 mm. Az egész szájpád felülete göröngyös s egész állcsonti részében számos likaccsal ellátott; azonban a szájpadcsontról eredő része kevésbé göröngyös és nem likacsos felületű. — A szájpádnak a további nevezetességei a következők. — Először is az orrszájpadi csatorna (canalis incis.] s. nasopalatinus) nyílását hátulról a központi hosszanti lécznek (crista palatina mediana) egy csap alakú kiemelkedése keríti be, a mely csaptól előfelé a csatorna egy tölcsérszerűleg kitáguló árokban huzódik a két belső metszőfog medrei felé. Ha magába a nyílásba betekintünk, a mennyire csak láthatunk, csupán

egyresnek (tehát nem ketté-osztottnak) mutatkozik az említett csatorna, a melynek szabad nyílása szűk t. i. csak 2 mm. átmérőjű; a tőle kiinduló tölcésérialakú árok szélessége pedig = 7 mm. Az említett csapalakú kinyújtástól hátfelé az ú. n. hosszanti v. központi szájpadvarrás (sut. palatina longitudinalis s. mediana) mentében egy keskeny barázda húzódik, melytől jobbra és balra a csont felett partos emelkedést mutat (mérsékelt fokú szájpadvarrás = torus palatinus), a mely azonban csakis a szájpadvarrásig (o. palatina), t. i. a hosszanti és haránt szájpadvarrás keresztező pontjáig (staurion = keresztpont) ér; a honnét a hosszanti szájpadvarrás egész végig, t. i. az úgynevezett hátsó orrtövisig (spina nasalis post.) egy finom, de éles tarajban (crista) fut. A haránt szájpadi varrás (sut. palat. transvers.) a középső (medialis) részében, t. i. közvetlenül a hosszanti varrástól jobbra és balra, előre kiszögellő hajlást mutat és csak azután fut haránt irányban. A harántvarrás, mely gyengén fogazott, még legnyiltabb; teljesen összeforradt már az állközti csont szájpadi varrása (s. intermaxillaris, s. praemaxillaris palatina). A hosszanti varrás elül a csaposan kiálló végen teljesen összeforradt, a barázdás részben megszakasztott t. i. helylyel-közzel összeforradt; a léczes rész első felében a varrás még látható, a hátsó felében (a hátsó orrtövis felé) teljesen egybeforradt. A hátsó orrtövis vége lehorzolt, nem áll ki erősen. A szájpadvarrásoknak hátsó szabad széle egy jobbra-balra nyújtott ívű vonalban indul ki és halad az ú. n. loborkinyújtás (proc. pyramidalis) felé. — Ennek a röpkinyújtások két lemeze közé ékelődő végéből kiindul egy lécz, a mely előre egy nagyobb és hátfelé egy kisebb lik között emelkedik (for. palatina posteriora) s azután haránt irányban a szájpadvarrás hátsó szabad széle előtt 4 mm.-nyi távolságban húzódik, de csakhamar teljesen elenyész; minek következtében az ú. n. szájpadvarrás harántlécz (crista palatina marginalis) csupán a szájpadvarrás két oldalvégén látható. A röpszájpadvarrásból (fossa pterygo-palatina) kiinduló leszálló szájpadvarrás (canalis palatinus descendens) előbb említett nagyobb nyílása (lika) jobboldalt elülről hátfelé = 4 mm., harántul = 3.6 mm., baloldalt = 4.3 és 3.8 mm.

átmérőjű. A hátsó lik jobboldalt = 2 mm. és 1 mm., baloldalt = 3 mm. és 2·3 mm.; ez utóbbi egy haránt sővény által ketté van osztva. Mindkét oldalt a leszálló szájpadi csatorna, elülső nagyobb nyílásától (likjától) előfelé két egymás mellett s a fogmedri falzattal párhuzamosan futó árokba folytatódik, a mely két árok egymástól léczesen kiálló csontsővény által van elválasztva. Emez a röp-szájpad idegek és véredények (nervus pterygopalatinus, art. et ven. pterygo-palatina) számára szolgáló barázdák jobb és baloldalt különböző alakúak és nagyságúak. Jobboldalt a belső (medialis) barázda szélesebb mint a külső (lateralis), emez = 3·5, amaz = 5 mm., baloldalt a külső = 4·5, a belső = 2·6 mm., jobboldalt a belső már hamarabb enyészik el előre felé és rézsutosabban halad a középvonal felé hajolva mint baloldalt. Itt a barázda a külső metszőfog medrének hátsó faláig s majdnem egyenes irányban halad előre. A jobboldali barázda hossza = 20·7, a baloldalié = 38 mm. Megjegyzendő, hogy a külső barázda mindkét oldalt egészen a szemfogmeder hátsó faláig huzódik és mindkét oldalt = 37·6 mm. hosszú, de a jobboldali az elülső 2 harmadában sokkal sekélyebb, mint a baloldali. Végre megjegyzendő, hogy baloldalt a két barázda közti léczes sővény kezdete (t. i. a röpszájpadlik előtt) egy lapos lemeztől van földve, mely ereszként hajlik a belső árok fölé. A kemény szájpad hossza a középvonalban (a külső vagy arci fogmederszél és a hátsó orrtövisszél közt) = 57·2 mm., legnagyobb szélessége harántul a 2. és 3. nagy zápfog medersővényének belső oldali szélessége = 37·5 mm.

A hortyok (choanae) felülről lefelé hengeralkuak, felül és alul ívelt szélekkél bírnak s majdnem meredek irányúak. A hortyok eme meredek iránya szoros összefüggésben áll a koponyalap középső tengelyének már fentebb említett nevezetes erős meghajlásával. A jobboldalinak hossz- vagy magassági átmérője = 31·5 mm., a baloldalié = 31·1 mm.; a jobboldalinak legnagyobb harántátmérője (szélessége) = 16·3, a baloldalié = 16·1 mm. A közti sővényük (az ekecsont függélyes lemeze) alulról fölfelé gyenge oldal hajlást mutat, még pedig eleinte jobbról balfelé és a felső végén ismét bal-

ról jobb felé. A röphorgacs (hamulus pterygoideus) mindkét oldalt letörött, a röpkinyújtások belső lemezei (laminae internae s. mediales) vékonyak és szélükön letördeltek, még pedig baloldalt erősebben mint jobboldalt; a külső v. oldal-lemezek (l. externae s. laterales) szárnyasan kihajlók, kissé vastagabbak mint a belsők; a jobb oldalinak széle egész hosszában sérült, a baloldalié teljesen ép — s itt a már fentebb említett Civinnini kivájás (incis. Civ.) látható, mely egy tövisként kiálló lemezke által kettéosztatik, úgy hogy egy irott »&« betű alakját mutatja. A két röplemez közti árok (fossa pterygoidea) alul igen mélyen kivájt, a jobb oldali sokkal szélesebb mint a baloldali; továbbá a kettőnek iránya is különbözik, a jobboldali ugyanis rézsutosan kifelé vagyis oldalvást, a baloldali ellenben inkább hátfelé irányul. Mint már fentebb említém, mindkét oldalt az Eustachio kúrt árka (fossa scaphoidea s. fossa pro tuba Eustachii) élesen határolva fut felülről és oldalról le- és befelé a külső és belső röplemez közt és pedig a hortyoknak mintegy a középmagasságáig. — Megjegyzendő, hogy a röpkinyújtások belső lemezétől kiinduló harántlemez (proc. vaginalis Henleii) mindkét oldalt az ekecsont szárnyával (ala vomeris) már teljesen egybeforradt. Az ekecsont két szárnya és az ékecsont testének alapi felülete közt különösen jobboldalt, az eke-alapi csatorna (canalis vomero-basilaris) feltűnően nagy. Ha hátulról benézünk a hortyok nyílásain, látjuk mindkét oldalon az ék-szájpadlikat (for. spheno-palatinum), a felső — középső és alsó orrkagylót — s így tehát ennek megfelelőleg a felső, középső és alsó orrjáratot (meatus narium superior, medius et inf.); a rostacsont-sejtek többnyire nagy nyílásuak (de a mi legalább részben a sérülésnek is a rovására esik), látjuk végre a függélyes orrsövény (lam. perpendicularis o. vom.) irányában a rostalemez (lamina cribrosa) baloldali felét, a jobboldali elpusztult. Ha tovább kísérjük figyelemmel az ekecsont függélyes lemezét, ezt mindvégig minden észrevehető sérelem nélküli állapotban láthatjuk; míg ellenben a rostacsont függélyes lemezét csakis az ekecsonttal már egybeforradt darabjában láthatjuk; a felső résznek sérült és balra kihajlott vége teljesen

szabadon áll az orrüregben, minthogy a rostacsont középső része a tömkeleggel együtt teljesen elpusztult. Ha végre az elülső alsó orrtövisnek erős kifejlődését, valamint a tetemes előre kinyulását itt ujjal kiemelem, kiegészítésül hozzátehetem, hogy e tövis csak arányos folytatását képezi a szintén erősen kifejlett központi orrlécznek (*crista nasalis mediana*), a melynek két oldalán mindjárt a körteképű orrnyílás haránt lécze (*crista transversa aperturae narium*) mögött az u. n. metsző-csatorna (*canalis incisivus*) orri nyílása látható; a jobboldali kisebb mint a baloldali. E nyílások felett a közöttük haladó központi orrlécz szabad széle a porczos sövény elfogadására egy kiszélesedett barázdát mutat.

A mi végre az állkapocs alaki sajátságait illeti, jegyezzük meg a következőket. — Állítsuk az állkapocsot egy sima üveglapra, legott feltűnik, hogy az csak három ponton érinti az üveg lapot, u. m. baloldalon a szögletponton (*gonion* = a test és a szár közös határpontja), jobboldalt pedig a szögletponton kívül még a test alsó szélének ama pontján, a mely az első és második nagy zápfog közt húzódó merőleges tengelynek talppontját képezi. (Én már régebben egy kis tanulmányt irtam az állkapocs eme sajátságú egyensúlyi helyzetéről, a hol kimutattam, hogy a támpontok részaránytalán elhelyezése az állkapocs alsó szélén éppen az esetek tulnyomó számában fordul elő). — Mint ismeretes, az állkapocson két főrészt különböztetünk meg, u. m. a testet (*corpus*) és a két szárát (*ramus*). — A testen ismét megkülönböztetünk egy kisebb belső (*medialis*) részt, mely a két szemfogtól lefelé képzelt vonalak közé eső részt foglalja magába; nevezzük ezt álli résznek (*pars mentalis*) és a két oldalsó részt (*pars lat. corporis mandibulae*), a mely tehát a mondott vonalaktól egészen a szárakig terjed. — Jegyezzük meg, hogy az egész álli rész, valamint a baloldali oldalsó testrész — az állkapocsnak sima lapon való nyugvásakor a levegőben lebeg, s hogy a jobboldali oldalsó rész csupán egy ponton érintvén a sima üveg-lapot, az elülső és hátulsó fele szintén a levegőben lebeg, a miből rögtön kitalálhatjuk hogy az állkapocs teste alsó szélének hullámzatosan vájt-

nak kell lennie, a mint én ezt már jóval fentebb a koponya oldaldíszetének (N. temporalis) ismertetésénél fölemlítém. Ha felülről rézsutosan — vagy pedig a mi egyszerűbb, ha alulról (t. i. a megfordítva tartott állkapcsen) nézzük a test felső szélének, t. i. a fogmeder ívének körvonalát, nagyjában egy góth ívet látunk, a melynek csúcsa (az állcsucs alatti helyen) le van metszve; emez ív nagyjában egy irott görög ypsilon (»υ«) alakját mutatja és mind hosszúságára, mind szélességére nézve kisebb mint a test alsó szélének íve. A hossza azért rövidebb, mert egyfelől az állkapocs fogmedri szélének középpontja (symphision = a hol hajdan a két állkapocs-fél közti varrás a fogmedri részen végződött) nem áll annyira előre, mint a test alsó szélének középpontja (gnathion = a hol az imént említett középső varrás — symphysis — alul végződött); és mert másfelől a felső ív csupán (t. i. a bal fogsorozat végéig a 3 nagy zápfog medrének hátsó végpontjáig) vagyis az állkapcsi szár kezdetéig terjed, holott a test alsó szélének íve a szögletpontig (gonion) vagyis az állkapocs szárainak hátsó gyökpontjáig terjed. Az állkapocs alsó széle ívének nyilmagassága = 73·8 mm., a fogmedri ívéé pedig csak = 48·6 mm.; az alsó szél ívének húrja = 98·5 mm., a fogmedri szél ívének húrja = 50 mm. E számok egészen határozottan fejezik ki a szóban forgó lényeges különbséget. Az alsó szél íve a reája tapadó izmok hatása alatt alakul, a felső szél íve pedig a fogsorozat kifejlődésének hatása alatt áll. Ez utóbbinak alaki jelleme azért fontos, mert egészben a felső fogsorozathoz alkalmazkodik és csakugyan láttuk, hogy a felső fogsorozat- vagyis a szájpad fogmedri íve is az irott görög ypsilon (»υ«) betűt utánozza. Nevezetes, hogy az állkapocs testének a közepmagasságában mind a külső (arcsi) mind a belső (szájüregbeli) felületen az előbbi kettőtől eltérő ivateket kapunk; de a melyek egymásközt is, t. i. jobb és baloldalon eltérők. Emez eltérés a külső (arcsi) felületen tapadó lágyképletek — valamint a szájüreg eme részében elhelyezett zsigerek (nyelv és nyelvalatti mirigyek) két oldali részaránytalan fejlettsége által jött létre. A külső v. arcsi felület közbülső (állcsuci) részében közvetlenül a duzzadt (exostoticus) fogmederszél

alatt a haránt irányu körvonal majdnem egyenesen halad, de a két szemfogtól kezdve a két oldalsó részen előrül hátfelé gyengén domborultan. Felülről lefelé való irányban a test középvonala (linea symphyseos) homorúan kivájt az állcsucs (prominentia mentalis) kiállása következtében. Az állcsúcs alakja három szögű, felső csúcsponttal és alsó alappal; ez alak akként jó létre, hogy az állcsúcs két oldalán egy az állcsúcsot összeszorító árok az u. n. állcsúcs-árok (fossa mentalis) fekszik, a mely az állcsúcs emelő izmának (m. levator menti) eredésére szolgál. Emez állárok a magzat életének vége felé, valamint a születés utáni első években sokkal mélyebb mint az élet későbbi szakáiban s a felnőtt korú férfiaknál néha teljesen elsekélyedik. Itt ez árok mindkét oldalt meglehetősen kivájt. Ez árok alatt az állkapocstest alsó része duzzadt és mindkét oldalt az állcsúcs alapján egy gumós pontot képez (gyengébb fokú kettős állcsúcs). Kétoldalt az állcsúcs-árok hátfelé az áll-lik felé (for. mentale) elsekélyedik. Az áll-lik mindkét oldalt éppen a 2-dik kicsiny zápfog vonalában s az állkapocs-test magasságának közepétől valamivel lejjebb fekszik. Mindkét oldalt e lik kerekded, de csak a belső és alsó körzete bir éles széllel, a lik harántmérője jobb- és baloldalt majdnem teljesen egyenlő = 3.6 mm., a két lik elülső széle közti vonalirányu távolság = 42.8 mm. E két lik közötti csontfelületen, a középvonaltól (l. symphyseos) jobbra balra sugáros irányban rézsutos érdes vonalok (ín és izomrostok tapadási vonalai) mutatkoznak; hasonlókép az állkapocs-test alsó megvastagodott, szegélylyel ellátott szélén is ilyen tapadási rovások mutatkoznak, még pedig egészen a külső rézsutos vonal (lin. obliqua externa) eredéséig, a mely utóbbi vonal a test alsó szélétől rézsutosan föl- és hátfelé az ágak (rami) elülső határvonalát képezi. Az állkapocsnak e vonaloktól hátfelé eső egész részét szorosán véve már a szárahhoz kell számítani. A külső rézsutos vonalok így fölfelé és hátfelé haladván, közvetlenül előttük az állkapocs testének felülete árokszerűen kivájódik, mely kivájás fölfelé, t. i. a fogmedri szél felé mindinkább elmélyedik s a fogmederszáltól fölfelé a holló-orr kinyujtás (proc. coronoideus) belső lapján levő árokba folytatódik.

Ez utóbbinak a legnagyobb mélysége azonban már a kezdőponton, t. i. a fogmederszél közelében van, a hol az árok egyszersmind legszélesebb is. Fölfelé az árok mindinkább keskenyedik, úgy hogy már a holló-orrkinyujtás csúcsa alatt teljesen elenyész. — Ez árok miatt a holló-orrkinyujtás elül egy kivájt felülettel bír, a melynek két oldalsó széle fölfelé összehajlik, de úgy, hogy míg a külső (lateralis) széle a holló-orrkinyujtás elülső szélét képezi és magába a kinyujtás csúcsába átmegy, addig a belső (medialis) széle mindinkább hátfelé csúszik, úgy hogy a holló-orrkinyujtás csúcsa mögött az úgynevezett félholdképű bevágás (incisura semilunaris) elülső végén enyészik el. Megjegyzésre méltó, hogy mind a külső mind a belső árokszél alulról fölfelé homorúan kivájt, továbbá hogy a külső szél élesebb mint a belső szél, a mely alul egy háromszögű szegélylyel bír; végre hogy a külső szél alulról fölfelé és kissé kifelé, tehát kissé rézsutosan halad, ellenben a belső szél alul erősen befelé hajlik s az itt erősen kiálló fogmedri szélbe megy át. Eme kiálló határponton végződik a belső fogmedri ív. A külső rézsutos vonalok mögötti szárok külső vagy arcsi felülete érdes, barázdált, rovásos és árkolt a rágó izom (m. masseter) nyalábainak eredésétől. A kétoldali szár külső oldalának síkja elülről hátfelé kissé széttérő, minek következtében a szárok elülső határvonalai közötti harántátmérő kisebb mint a hátsó határvonalok közt (p. a fogmedri szél magasságában elül a két szár közti harántmérő = 91 mm., hátul t. i. a szárok szabadon kiálló hátsó szélei közt ugyanabban a magasságban = 102 mm.). A szárok hátsó szabad széle előfelé kis domborulaton átmenve, egy lefelé és csupán jobboldalt egy kissé oldalvást kifelé kampúlt csücskébe — szögletcsücskébe (gonion) megyen át, a mely csücske előtt mindkét oldalon — a mint már egyszer fent említém — az állkapocs alsó széle egy kivájtást mutat. E kivájtás és csücske között egy elég széles barázda húzódik rézsutosan alulról fölfelé, a mely barázda nyilván a külső állcsontverőér (a. maxillaris externa) számára szolgált. Az u. n. szögletpont (gonion) túl, a szárok hátsó széle először is egy hátfelé domború, azután homorú hajlást képez, (az

előbbi hajlat görbültebb, az utóbbi nyújtottabb), hogy elvégre a hátfelé kidomborodó bütyök-kinyújtás (proc. condyloideus) hátsó körvonalával egyesüljön. A bütyök-kinyújtások izülő felületükkel harántul, de kívülről befelé, azaz oldalról a középvonal felé kissé rézsutosan állanak, a mely rézsutosság nem azonos jobb- és baloldalt; amint ez, a már fentebb az állkapocs izülő árkai (fossae glenoidales) haránttengelyeinek a koponyaalap középvonalától való eltérő szög-hajlásáról említett részaránytalanságnak megfelel, a miben az állkapocsnak a koponyához való tartozásának a bizonyítékát látjuk. Ez a bizonyíték főleg abban az esetben döntő, mikor a fogak a medrekből már kihullottak, a mely esetben az egymáshoz való tartozást máskép kimutatni nem is lehet. A mint már a koponyaalap leírásakor megjegyzém, a jobboldali haránttengely rézsutosabban áll mint a baloldali, és csakugyan az állkapocson is a baloldali bütyök haránttengelye, az ő kisebb rézsutosságánál fogva, a jobboldaliét nem a középvonalban, hanem túlra a jobb oldali síkban metszi. A két tengely hajlásszöge a metszőponton mint a szög sarokpontján = 139° . Az izülő bütykökön a következő nevezetességet észlelhetni. Ugyanis a körülszegélyezett izülő felületnek külső v. oldalsó (lateralis) végpontja alatt közvetlenül egy külső léczes felület kezdődik, mely a bütyök nyakának (collum mandibulae) oldalán kiáll; eme felület rézsutosan elő felé néz és befelé (medialis irányban) egy tarajos vonaltól határoltatik, a mely a további folytatásában (t. i. előre) az úgynevezett félholdképű bevágás (inc. semilunaris) tarajába megy át. Jobboldalt, ez felül egy valóságos kinyújtást (apophyse hypocondylienne Albrechtii) képez, a mely a bütyöknek külső végétől egy kivágással van elkülönítve. — Eme felületnek belső (medialis) tarajos határvonala a bütyök alatti és előtti részt két egyenlőtlen nagyságu felületre osztja; a melyeknek kisebbike kifelé irányul, nagyobbika pedig befelé az állkapocsszár belső oldala felé irányul és felülről lefelé valamint oldalról kifelé kivájt (fossa condyloidea). A bütyök valaha porczczal bevont izülő felülete sima és kettős domborulatú u. m. elülről hátfelé és belülről kifelé; az előbbi domborulat sokkal erősebb mint az utóbbi. A már

többször említett szegély, mely nem más, mint a bevonó porcz tapadásának széle, elül sokkal kiemelkedőbb mint hátul, a hol majdnem észrevétlen s csupán a vonaláról felismerhető átmenetet képez a bütyök alatti hátsó felületbe, a mely lefelé megkeskenyedve, a szár hátsó élébe folytatódik. A félholdképű kiválás (inc. semil.) tarajos szabad széle baloldalt szabályos homorulatú, jobboldalt a homorulat görbéje nem egészen szabályos, t. i. nem folytonos ívben hajlott, hanem egy kissé hullámos alakú, t. i. hátulsó felében egy kis kiemelkedést mutat, valamint az elülső felében a legnagyobb bemélyedés helyén a vonal mintegy szögletes megtörést szenved. A baloldali holló-orrkinyujtás csúcsa letörvén, csupán a jobboldalt lehet leírni. Ennek kampója elül hajlottabb és meredeken áll, hátul csak gyengén hajlott és rézsutosan áll. A kampó csúcspontja egyenesen fölfelé irányult. A holló-orrkinyujtás külső és belső oldalán kissé göröngyös felületű (a halánték izom tapadásától). Nevezetes a belső oldalon egy háromszögű árok, mely felülről lefelé mélyed és a melynek csúcsa lefelé, alapja pedig fölfelé néz; emez árok is a halántékizom tapadására szolgál. Ez árok elülső határvonala átmegy a már fentebb említett rézsutos léczes vonalba, az u. n. pofaizombeli tarajba (crista buccinatoria); hátulsó széle egy befelé és lefelé kidomborodó felületbe megy át, a mely a bütyök nyakán kezdődvén, rézsutosan előre és lefelé halad, s az állkapocs fogmedri csatornájának a nyílását vagyis likát (foramen alveolare inferius s. mandibulare) felülről bekeríti és egy hirtelen ki- és hátfelé kanyarodással a nyelvecsben (lingula mandibularis) végződik. A nyelvecs, mely nem egyéb mint az állkapcsi csatorna hátsó nyílását elülről hátfelé ereszképen befödő falnak a tövises vége (s mely az állkapcsi ízület belső oldalszalagának — lig. laterale internum — megtapadására szolgál), egy az állkapcsi szár belső oldalán levő (6 mm. széles, és 8 mm. hosszú) és erősebben kivájt árok-szerű bemélyedéssel szemben fekszik, s így tehát az említett csatornába betérő állkapcsi ideg és véredények (nerv. alveol. inf., art. et vena alveol. inf.) megvédésére szolgál. Minthogy pedig a nyelvecs elülről s hátulról előre és lefelé irányul,

ekként a csatorna bejáratát tölcser alakúvá változtatja. E csatorna a csont belsejében, hátulról és felülről előre és lefelé futván, az ü. n. áll-likban (for. mentale) végződik, a mely, mint már leirtuk, az állkapocstest külső oldalfalának elülső részében foglal helyet. Az állkapcsi csatorna hátsó nyílása alatt fut rézsutosan hátulról és felülről előre és lefelé egy keskenyebb (2.5 mm. szélességű) de élesen kivájt barázda vagy csorga az állkapcsi ideg és véredények mellékágainak elfogadására, a mely barázda azonban már az említett széles árokban veszi eredetét és a nyelvecs alsó széle alatt huzódván, nem sokára nyomtalanul elvész, még pedig az állkapocs alsó szélének szögletpont (gonion) előtti kivájása határán. E barázdától lefelé az állkapocs szárának belső felülete erősen rovátkolt, a mely felület a belső röp-izom (m. pterygoideus internus) tapadására szolgál. Eme felülettől fölfelé körülbelül 1 centiméternyire egy párkány-szerűen kezdődő rézsútos kiereszkedés mutatkozik; ez voltaképen a holló-orrkinyujtás belső léczének a folytatása, a mely a belső fogmedri szél alatt rézsutosan húzódik és belső rézsutos vonalnak (linea obliqua interna s. mylohyoidea) neveztetik. E vonal elül csakhamar mindinkább a nyomát veszti. Elülső vége alatt egy elülről hátfelé hosszúkás árok-szerű bemélyedés látszik, a mely az állkapocs belső felületét simán kivájja s a nyelv alatt nyálmirigy (glandula sublingualis) elfogadására szolgál. Ha most ez árok alsó szélétől előre fekvő részt nézegetjük, és itt a belső oldalnak előre és majdnem vízszintesen irányult részét nézegetjük, háromszögű v. inkább kúpalakú területet látunk, a mely nem egyéb, mint az állcsúcsrésznek az alapja, s a mely területen a középvonaltól jobbra-balra egy tojásdad alaku sekély, de elég széles (6.5 mm.) árkot látunk (fossa digastrica) — a kétoldali kéthasú izom számára. Emez előre görbült terület hátfelé mindinkább észrevétlenebbül enyészik el, ellenben előfelé és a középvonal irányában egy 5.9 mm. széles kinyujtás (belső álltövis = spina mentalis interna) felett hajlik az állkapocs test középső részének alulról fölfelé majdnem meredeken irányult belső oldalára át. Megjegyzendő, hogy a két oldali állcsúcs-szakcsont-izom és állcsúcs-nyelvizom (m.

genio-hyoideus et genio-glossus) megtapadására szolgáló belső állcsúcstövis nem kettős, hanem csak egyes; valamint hogy közvetlenül felette egy bemélyedésben kisebb (gombostűfejnyi) lik vagyon, a mely lik a csont belsejében az állkapcsi csatornával közlekedésben áll, s e csatorna symphysialis (t. i. a csonttest kétfelének összenövése felé irányult) ágának tekintethető. Minthogy pedig e likacs feletti része a belső felületnek sehol szögletes kiugrást nem mutat, hanem egyenesen és majdnem meredek irányban halad fölfelé, így tehát itt, sem az úgynevezett nyelvi szegély (limbus lingualis) sem a nyelvi kivájás (excavatio lingualis) nem mutatkozik. — Az állkapocs egyes részeinek nevezetesebb méreteit a következőben adom. Az állkapocs testének hossza az állsúcs alapi középpontjától (gnathion) a szögletpontig (vonallal irányban) jobboldalt = 92·5, baloldalt = 90·5 mm.; az állkapocs-test alsó szélének körvonala az egyik szögletponttól az állsúcs alapi középpontján át a másik szögletpontig (aczel szalaggal mérve) = 185 mm.; az állkapocs külső fogmedri szélének körvonala = 129 mm., az állkapocs belső fogmedri szélének körvonala = 113 mm.; az állkapocs testének közepmagasságában a körvonalnak hossza az egyik oldali szár hátsó szélétől előre a symphysis vonalon át a másik oldali szár hátsó széléig = 211 mm., ugyane körvonal de az állkapocs belső (szájüregbeli) oldalán = 187 mm. (e körvonalak mind aczel-szalaggal mérettek). Az állkapocs harántmérete, a külső fogmedri szélén a két szemfog nyakának oldalsó végpontja közt = 32·5 mm., az első nagy zápfogak nyakának hátsó végpontja között = 56·6 mm., az utolsó (harmadik) zápfogak nyakának hátsó oldalpontjai között = 62·4 mm.; az állsont-test két hátsó pontja közt a külső rézsutos vonalban s az áll-likak magasságában = 82·6 mm. (a két áll-lik közti méretet már fentebb közöltem); a két szögletpont (gonion) közti harántméret = 96 mm.; a szárak hátsó szélének közepmagasságában a harántméret = 103·4 mm.; a két holló-orrcsúcs közti harántméret (megközelítőleg, mivelhogy a baloldali letörött) = 99 mm.; a két izülő bütök két oldali szélső pontja közt (jobb oldalt a kiálló apophyse

hypocondylienne-t is beszámítva) = 125·5 mm.; a két izülvő bütyök két belső (medialis) szélső pontja között = 79·7 mm.; a belső fogmederszél harántmérete a két szemfog között = 23·4 mm., a két első nagyzápfog között = 42 mm.; a két utolsó (3-ik) zápfog között = 46 mm. A magasság az állkapocstest közép vonalában (linea symphyseos) = 35·4 mm.; jobboldalt az utolsó zápfog hátsó pontjának vonalában = 30·8 mm., baloldalt = 29·2 mm.; a jobboldali holló-orr csúcsa vonalában = 62·4 mm., baloldalt (a letörés felső pontjáig) = 59·6 mm.; a félholdképű kivájas legmélyebb pontjától jobboldalt = 67·9 mm., baloldalt = 66·7 mm.; az izülvő bütyök felső csúcspontjától jobboldalt = 66·2 mm., baloldalt = 66 mm. A hajlások szögei: 1. az állkapocs középvonala (linea symphyseos) az állkapocs alapi tájáról = 77°20' (symphysis szög); 2. az állkapocs alapsíkja a száraz hátsó szélével (gonion) és izülvő bütyök hátsó széle közt jobboldalt = 116°50', baloldalt = 115° (gonial szög); 3. a holló-orrkinyújtás és izülvő bütyök csúcspontja közti sík az állkapocs alapi síkjával jobboldalt = 2° (baloldalt a holló-orr csúcspontja letörött). — Én az állkapocs eme méreteit azért közöltem oly tüzetesen, mert e csont a fejtől szabadon lévén, könnyen vagy elvész vagy elcserélődik.

A fogazat alaki sajátosságai. — Fektesünk egy sima lapot (üveg lapot) az állkapocs fogsorozatának rágó felületére, akkor egy síkot kapunk, mely elülről hátfelé és lefelé irányul; ha most e rágó-síknak az irányát közelebből szemügyre vesszük, legott észrevehetjük, hogy a reátett sima lap csak három helyen fekszik a fogakon, úgymint hátul a két oldali utolsó nagyzápfognak egy-egy csúcsán s elül a bal szemfog valamint a külső és belső metszőfog felső szélének egymással szomszédos kiálló pontján; egyebütt a fogazat rágó síkja elülről hátfelé gyengén kivájt, a mely kivájas (homorulat) baloldalt valamivel mélyebb mint jobboldalt. — Mint már fentebb kieméltem, a fogak rágó felülete levátsott, de nem egyenlő mérvben. Mert míg a metsző- és szemfogakén a zománcz (subst. adamantina) már csak a korona szélein mutatkozik s magán a rágófelületen a fogcsont (ebur) teljesen le van meztelenítve, addig az elülső (kicsiny)

és a hátulsó (nagy) zápfogakon a fogcsont csak a kiálló csúcsok tetején vagy kiálló oldalain van lemeztelenítve vagyis a fogzománcz csak részben t. i. helylyel-közzel vásódott le. A fogzománcz mindazáltal hosszanti repedéseket mutat, sőt a legtöbb fogon kisebb-nagyobb mérvben szilánkosan lepattant — a mi legközelebb is a halál után való sérülésekre vezethető vissza. Rendkívül pusztítólag hat a fogzománczra a légkör hőmérsékének és nedvtartalmának változása; ez a behatás azonban leginkább olyan fogakon mutatkozik, a melyeknek zománcza már az életben kisebb-nagyobb sérüléseket szenvedett. Fogkő-lerakodás kisebb-nagyobb mérvben valamennyi fogon látszik, legerősebb ez a metsző és szemfogakon, a melyek elül-hátul ily módon be vannak vonva (a fogkő górcsói leletét későbbi munkámban fogom közölni). Nevezetes még, hogy a mint itt mutatkozik, a fogak nyaka (collum dentis) annál hosszabb (azaz a fogak a medreikből annál nagyobb mérvben állanak szabadon a szájüreg felé) minél vásottabb a rágó felületük. Így a metsző- és szemfogak nyaka sokkal hosszabb mint a nagy zápfogaké. Azt már említém, hogy a fogak sorozata igen szoros, tehát fogközi hézagokat (diastema) nem mutat; a metsző- és szemfogak meredeken állanak fölfelé (orthognathia dentalis = orthodontia mandibulae); a mi azért nevezetes, mert mint fentebb említém, a felső állcsont metsző- és szemfogmedrei rézsutosan előre nyílnak (prognathia dentalis = clivodontia maxill. sup.). A fogaknem nagyok és alaki sajátágaikra nézve nem mutatnak fel u. n. rendellenéseket még pedig sem az alsó, sem a felső fogsoron. A felső fogsoron is a vásottság valamint a fogkő-lerakodás általában, megegyez az alsó fogsorról mondottakkal. A fogak tüzetes leírását későbbi munkámban fogom adni és itt befejezésül még csak azt a nevezetes mozzanatot akarom kiemelni, hogy ha az állkapocs akként illesztetik az izülő gödreibe miszerint a két fogsor a szájüreget bezárja, oldalvást a felső és alsó fogak egyazon síkban fekszenek, ellenben a két fogközi részletben, a felső fogaknak (legalább a medreik csatornáinak tengelyei szerint) kissé rézsutosan kellett az alsó metszőfogak fölött irányulniok. A felső metszőfogaknak

emez állása, a mi jeles fogbuvárunk *dr. Iszlai* osztályozása szerint, a tőle ú. n. di-enharmosis-t mutatja.

Ime ezekben kívántam III. Béla koponyájának alaki sajátosságait előzetesen leírni. Jelen ismertetésem célja volt, a koponyát akként leírni, hogy azonossága bármikor megállapíttathassék.¹⁾ Minthogy az itt közölt leírás szokatlanul terjedelmes (ily részletességgel tudtommal még egyetlen egy koponyát sem írtak le az emberbuvárok), röviden meg akarom mondani ennek okát is.

Én már évek óta küzdök amaz általánosan elharpódzott, de szerintem teljesen eltévesztett irány ellen, mintha lehetséges volna akár valamely emberfajtának mint olyanak, akár pedig az egyes emberfajtákon belül az egyes emberek koponyáit, csakúgy sebtében és könnyű szerivel jellemezni. Ebből a törekvésből a legsajnosabb félreértések és tévedések származtak. Nem akarván itt eme bonyolult kérdés részleteibe bocsátkozni, én csupán azt emelem ki: hogy eddigelé még nem sikerült — éppen az imént említett oknál fogva — az egyes emberfajták jellemző koponyatypusát akként meghatározni, hogy lehetséges volna esetről esetre egy-egy koponyának alakjáról (ha t. i. e koponya származása, hovávalósága teljesen ismeretlen) az illető fajtát biztosan megismerni. Így lévén a dolog, be kell látnunk, hogy mikor valamely nemzetnek mint p. a magyarnak faji kérdéséről van a szó, rendkívül felületesen — tehát nem tudományosan — járnánk el, *ha a mint ez eddigelé kivétel nélkül* történt, egyszerűen beérnök azzal: hogy a koponyalaknak néhány, már a felületes vizsgálatnál is szembeötlő sajátosságát leírjuk és rajta csupán egynehány szintén felületes mérést teszünk. Az efféle eljárás kettős irányban téves. Ugyanis egyfelől hibás az eljárás, mert még mielőtt

¹⁾ A koponya eme tüzetes leírása szolgáljon egyszersmind ezentúl legalább nagyjában utmutatásul a régi telepeken talált koponyák leírására, mint a mire eddigelé a magyar irodalomban ugyis semmiféle munka sem létez.

a fajta [race]¹⁾ kérdése tüzetesebben megállapítható volna, már is egy bizonyos sablont állítunk fel az egyes embercsoportoknak egymástól való megkülönböztetésére — és sokan hiszik, hogy ha tudják, mely esetben: dolicho, — meso, — brachycephal, chamae — ortho — hypsicephal, pro, — meso, — orthognath s. t., valamely koponya, már ezzel valami lényegest ismernek a kérdéses fajta jellemzésére nézve. Másfelől hibás ez eljárás, mert a természetben tiszta fajták nem is léteznek (a »fajta« fogalma csakis iskolai fogalom ú. n. »tiszta fajta« csak a képzetben él, a természetben ilyen »tiszta fajta« nem fordul elő). A természetben csakis változatok (variációk) léteznek, t. i. a változásoknak szakadatlan sora, a melynek sem kezdetét, sem tagjainak szakadatlan egymásutánját, sem a végét nem ismerjük. Mi e sorozaton belül csakis az egymástól távolabb álló tagokat (csoportokat) tudtuk eddigelé úgy a hogy megkülönböztetni; a melyek közt legott annyiféle átmenet (infinitesimale differentiale) mutatkozik, ha ugyan is nem felületesen, hanem tüzetesen elemezzük az alaki sajátságokat; hogy ennek következtében minden eddigi fajtabeli koponya-kategoriának nagyon is durvának és hibásnak kellett lennie.

De ez még nem elég, hozzájárul ugyanis ama nem kevésbé teljesen elhibázott felfogás, mintha a nyelvészeti osztályozásnak p. finn-ugorok, török-tatárok (helyesebben: törökség, mongolság) egyenértékűnek kellene lennie az illető népek testi sajátságai szerint való osztályozással. Mi ugyan nem birunk semmiféle tudomással arról, miként keletkeztek az egyes embercsoportokban a különböző nyelvek, azt azonban föl kell tennünk, hogy amaz embercsoportnak, a melyen belül egy sajátos nyelv keletkezett, eredetileg egymással szorosabb együttélésben (vérokonságban) kellett lennie; de már arról, hogy a mikor a törzsnyelv annyiféle ágra szakad, az illető egyes néptörzsek is egymással szemben mily közelebbi avagy távolabbi vérokonságban voltak — még csak sejtelmünk sincs és nem is lehet. *Merő tévedés volna tehát azt*

¹⁾ Természetrajzi szempontból az egész emberiség csak egy speciest alkot, a »race« kifejezésre a magyar nép, hol a »faj«, hol a »fajta« szót használja.

gondolni, hogy a közelebbi nyelvrokonság okvetlenül ugyanoly mérvben a közelebbi vérrokonságot is föltételezi. Tényleg az egyes embercsoportokon belül olyan kisebb csoportok fordulhatnak elő, a melyek testi sajátságaikra nézve egymástól sokkal távolabb állanak, a föltételezett közös ősektől leszármazott különböző ivadékok során belül, a mint azt a nyelvészeti rokonság szerint gondolnunk kellene; és megfordítva, vannak ismét olyanok, a kik egymáshoz szembeszökő fajbeli rokonságot tüntethetnek fel, daczára annak, hogy nyelvészeti szempontból egymástól sokkal távolabb állanak. A nyelvészeti osztályozás tehát nem lehet azonos értékű az embertani (faji) osztályozással. Valamint az ősi törzsnyelv idők multán folytonos átalakulásokon ment át, minek következtében a tájszólamoknak egy egész sorozata keletkezett; azon módon amaz ősi embercsoport is testi sajátságaira nézve idők folytán — még pedig nevezetesen az idegen embercsoportokkal való különböző vérkeverődés következtében, változásoknak lett alávetve, — a mely változásokat csak ama történelmi adatokból sejthetünk, a melyek nekünk hírt adnak a különböző embercsoportokkal való érintkezésekről. — Sajátszerű, hogy éppen hazánkban, a hol a nyelvhatárok kisebb-nagyobb mérvben folytonosan változnak, a hol igen gyakran a fiú már nem beszéli — nem használja — azt a nyelvet, a melyen atyja beszélt, a mi tudósaink olyannyira kizárólagosan s oly annyira élére állítják a nyelvészeti kérdést; mintha abból, hogy nyelvileg vajjon mi finn-ugorok v. törökök vagyunk-e, felvilágosítást nyerhetnénk népünk testi sajátságairól? (Finnistáink közül az egyetlenegy *Budenz* volt az, kivel megegyezésre bírtam jutni, a mennyiben ő is belátta, hogy a nyelvészet is, meg az embertan is egészen önállóan a saját érvei szerint teheti és teszi az osztályozást, a nélkül, hogy ezzel egymásnak praejudikálna.) — Én tehát fajunknak embertani buvárlatában nem követhetem p. Lenhossék-ot, a ki abból az érvből indult ki: »*hogy mert Hunfalvy*« — a mint magát kifejezte — »*a magyaroknak a finn-ugorokkal való rokonságát bebizonyította*«, ő is ily szempontból fogta volt fel fajunk embertani buvárlatát. — *Embertani szempontból mi a buvárlat legeslegelején nem abból indul-*

hatunk ki, hogy vajjon finn-ugorok v. törökök vagyunk-e, hanem egyes-egyedül abból, hogy tényleg milyenek a népünkön észlelhető embertani sajátságok? Csak azután, ha e sajátságok kellő részletességgel és pontossággal ismeretesebbek lettek, térhetünk át arra a kérdésre, hogy mely sajátságok tekinthetők specialiter a magyarságra nézve jellemzőknek. Már pedig mi csak ama sajátságokat tekinthetjük jellemzőknek, a melyeket elődeink testereklyéin is kimutathatunk. Mindaddig tehát, míg mi a régi korokból kellő nagy számú testereklyékkel nem rendelkezünk, minden conjectura tudományos alap nélkül való lészen. A feladat tehát kettős irányu. Egyfelől a mai élő magyarságnak nagy szabásban való embertani megvizsgálása lészen kötelességünk, a minek kivételére az eszközöket a kormánynak kell előteremtenie; a mennyiben kizárólag e célra úgy a működő személyeket, mind pedig az anyagi segédeszközöket illetőleg kellően berendezett országos intézetet kell felállítani. (»A társadalomnak legbecsesebb anyaga az ember« lévén, mint b. e. trónörökösünk mondá, úgy hiszem, hogy hazánk emberanyagát vizsgáló országos embertani intézetnek a felállítása elodázhatatlan szükségét képez — s így tehát az ilyen intézetnek nagyobb költségeitől sem szabad az államnak mellékes okokból visszariadnia.) Másfelől pedig a régi emberereklyéket kell sokkal nagyobb arányban és sokkal gondosabban gyűjtenünk, mint ez eddig történt és mint ez eddig lehetséges volt. (Nem volna szabad egyetlen egy régi telep emberereklyéinek elpusztulniok, a mint ez naponként az ország minden részében a különböző földmunkálatok alkalmával történt — a mely elpusztulásokról utólag csak akkor értesülünk, ha netán véletlenül régiségeket is találtak a csontok mellett.)

Az embertani intézetnek — a voltaképi céljához képest — eddigi valóban sanyarú és lézengő állapota mellett, sem az egyik, sem a másik irányban kellő munkásságot nem lehetett kifejteni. A két rossz közül a kisebbiket kellett választanom. És így, mert (kellő nagy személyzet hiányában) hazánk lakosságát nagy szabásban megvizsgálom nem lehetett, — e mulasztás bármikor pótolható lévén — eddigi mű-

ködésem súlypontját a régi ereklyék gyűjtésére kellett fektetni, — a mit kedvezőtlen körülményeim között tőlem telhetőleg meg is tettem. De mert minden igyekezetem daczára is, a különböző alkalmakkor — más czélból történt ásatásoknál — napfényre került ereklyéknek csakis elenyésző százaléka juthatott muzeumom birtokába, és mert éppen a legbecsesebb és legtypikusabb ereklyék nem csak csekély számban, de romlott állapotban is jutottak birtokomba; egyszerűen kötelességemnek kell tartanom hazám értelmiségének — és első sorban T. Akadémiánknak figyelmét — e felette fontos ügy előmozdítására felhívni — *mert ha ez így folytatódik még néhány évtizeden át, majd nem lesz többé mit keresnünk régi elődeinktől!* Hisz éppen a fentebbiekben adtam elő, hogy a királyi testereklyék körül is mennyi — immár pótolhatatlan — mulasztást követtünk el! *Bél Mátyásnak*, a századunk elején föllépett névtelen írónknak («Hazai Tudósítások» 1806-iki évf.), *Jankovich Miklós*nak és *Szvorényi József*nek a feljajdulása elődeink ereklyéi iránt való hidegségünk, gondatlanságunk és hanyagságunk felett — még ma is fülünkbe cseng, mert az elkövetett hibák miatt kinosan kell éreznünk amaz igazságot: »Óh Magyar! nem mondhatná akkor néked bizonyára pirulás nélkül az idegen gúnyolód, hogy vad, durva, tudatlan és a szép-mesterségekben járatlan voltál!!!«

Vegyük most számba, mi pusztult vagy inkább mi pusztított el III. Béla királyunk testereklyéiből.¹⁾

2. Gerincoszlop.

a) *A nyaki csigolyákból* megvan: 1. a fejgyám (atlas) lülső íve (hiányzik a hátulsó íve), 2. a tengelycsigolya (axis, epistropheus) elülső része (hiányzik az egész íve). 3. A harmadik nyakcsigolyának a teste roncsolt állapotban (hiányzik

¹⁾ A királyi testereklyék egyéb csontváz-részeit, valamint a többi csontvázakat ezután értekezéseimben fogom tüzetesen ismertetni.

az egész íve). 4. A negyedik nyakcsigolya egészen hiányzik. 5. Az ötödik nyakcsigolya teste és izülő kinyújtásai (hiányzik az egész íve). 6. A hatodik nyakcsigolya (hiányzik az ív töviskinyújtásának a része.) 7. A hetedik nyakcsigolya (hiányzik az ív töviskinyújtásának része). — *Van tehát összesen = 6 nyakcsigolya, illetőleg ezek részei.*

b) *A háti csigolyákból megvan:* mind a tizenkettő (kisebb-nagyobb sérülésekkel, de a 3-dik leginkább sérült és pedig hátul.) — *Összesen van = 12 hátszigolyga.*

c) *Az ágyékcsgigolyolyákból megvan:* mind az öt (kisebb mérvű sérülésekkel, legépebb az 5-ik). — *Összesen = 5 ágyékcsgigolya.*

d) *A keresztcsont megvan,* elül a jobboldal szélén és hátul a baloldali szélén nagyobb roncsolással. — *Van = 1 keresztcsont.*

e) *A farcsikcsont hiányzik.*

3. Szegycsont.

Megvan a markolat (manubrium) és a vele összenőtt test (corpus), hiányzik a kardknyújtás (proc. xiphoideus). *Van = 1 csont (a kardknyújtás hijjával).*

4. Bordák.

A bordák többé-kevésbé mind töröttek. *Van jobboldalt 11, baloldalt pedig 2 épebb darab, s még sok bordaszilánk.* — *Összesen = 11 jobb- és 2 baloldali borda nagyobb darabja.*

5. Kulcscsontok.

Megvan mind a két kulcscsont és kivéven az erősen lehorzsolt vállcsúcsi végüket (extremitas acromialis), mind a kettő teljesen ép. — *Van = 2 kulcscsont.*

6. Lapoczkák.

A baloldali lapoczkából megvan az izülő és vállcsúcsi rész, a hollóorrkinyújtás és az őket összekötő részlet (hiány-

zik a lemezének legnagyobb része és a taraj); a jobboldaliból csak az izülő rész és a hollóorrkinyújtás van meg. Ezenkívül még több kisebb-nagyobb szilánk a jobb- és baloldali lapoczkából. — *Összesen a két lapoczkából két nagyobb és több kisebb szilánkos darab.*

7. Felkarcsontok.

Csupán a jobb felkarcsont van meg egészen és ez is az izülő fejen és az alsó végén erősebb horzsolásokat mutat. A bal felkarcsont két töredékben maradt meg, az egyik az erősen lehorzsolts izülő fejet és vele összefüggőleg a test elülső és hátsó felületének egy részét, a másik darab pedig a felkarcsont könyökvégét mutatja, (hiányzik a bal felkarcsont középső része). — *Összesen van a jobb felkarcsont s a bal felkarcsont két darabja.*

8. Alkarcsontok.

Mindkét síngcsontból két-két töredék van, t. i. a könyöki és a kéztői rész, a középső részek hiányzanak; a jobboldali síngcsont könyöki része erősebben roncsolódott mint a balé. — *Összesen négy töredék darab.*

A baloldali orsócsont, kivéve a fejecs karimájának lehorzsolását, teljesen ép; a jobboldali ketté törött felső harmadában s ez utóbbiból csak a megcsontult fejrész van meg. — *Összesen 1 teljes orsócsont (baloldali) és két törött darab (jobboldali orsócsontból).*

9. Kézcsontok.

a) *Kéztő.* Mindkét oldali kéztő csontjai teljesen hiányzanak.

b) *Középkéz.* Mindkét oldali kéztő csontjai megvanak. — *Összesen 10 csont.*

c) *Első ujjperczek.* Jobboldalt 4, baloldalt mind az 5 megvan (a baloldali kis ujj első percze elülső (distalis) része letörött). — *Összesen 9 csont.*

d) *Másod ujjperczek.* Jobboldalt 1, baloldalt 2. — *Összesen 3 csont.*

e) *Harmad vagy körömperczek.* Mindkét kéz körömperczei hiányzanak.

10. *Medencze.*

Megvan mind a kétoldali medenczecsont. A jobboldalinak csipőtaraja, hátsó felső keresztcsont felé eső része, valamint ülőgumó része megsérült; a baloldalinak csak a hátsó felső keresztcsont felé eső része, valamint ülőgumó része sérült. — *Összesen 2 medenczecsont.*

11. *Czombcsontok.*

Megvan mind a két czombcsont. — A baloldali épebb, mint a jobboldali, mindkettő az izülő fejen, nyakon és tomporokon lehorzolt. — *Összesen 2 czombcsont.*

12. *Térdkalács.*

Megvan a baloldali, hiányzik a jobboldali. — *Összesen 1 térdkalács.*

13. *Alszárcsontok.*

Megvan mindkét síp- és szárkapocscsont (kisebb-nagyobb horzsolásokkal). — *Összesen 4 alszárcsont.*

14. *Lábcsonatok.*

a) *Lábtő.* Jobboldalt egy ékalaku csont hijjával megvan mindenik lábcsonat, baloldalt egy csont sem hiányzik. A csonatok többé-kevésbé lehorzoltak. — *Összesen 13 lábtőcsont.*

b) *Középláb.* Jobboldalt két majdnem teljesen ép, kettő pedig erősen letörött középlábcsonat; baloldalt megvan mind az öt középlábcsonat. — *Összesen 9 középlábcsonat és egy tizediknek a töredéke.*

c) *Első lábperczek.* Jobboldalt háromnak a darabja, baloldalt 3 első lábpercz. — *Összesen 3 egész és 3-nak a darabja.*

d) *Másod lábperczek.* Jobboldalt mind hiányzik, baloldalt egy másod lábpercz van. — *Összesen 1 másod lábpercz.*

e) *Harmad vagy körömpercz.* — Jobb oldalt egy sincs, baloldalt megvan az öreg lábujj körömpercze. — *Összesen 1 körömpercz.*

B) A III. Béla családbeli királyi herczeg csontváza (a király koporsójában).

1. Koponya.

Hiányzik (elveszett 1848–1862 között).

2. Gerincoszlop.

a) *A nyaki csigolyákból megvan:* 6 csigolya (hiányzik 1). — *Van összesen 6 csigolya,*

b) *A háti csigolyákból megvan mind a 12.* — *Összesen 12 csigolya.*

c) *Az ágyéki csigolyákból megvan: mind az 5.* — *Összesen = 5 csigolya.*

d) *A keresztcsont megvan teljes ép-ségében*

e) *A farcsíkcsont felső része megvan*
(a keresztcsonttal összenőve).

Összesen
1 csont.

3. Szegycsont.

A szegycsontból csak a markolat van meg. *Összesen = 1 db.*

4. Bordák.

A bordákból van egész: 10 jobboldali, 6 baloldali; törött állapotban 2 jobboldali és 5 baloldali. Ezenkívül bordatöredékek. — *Összesen 23 borda.*

5. Kulcsesontok.

Megvan a jobboldali kulcsesont (a bal hiányzik). — *Van 1 csont.*

6. *Lapoczkák.*

A jobboldali épebb mint a baloldali. *Összesen 2 csont.*

7. *Felkarcsontok.*

Megvan a jobboldali egész ép állapotban (hiányzik a baloldali). — *Összesen 1 felkarcsont.*

8. *Alkarcsontok.*

Megvan mind a két oldali sing- és orsócsont ép állapotban. — *Összesen 4 alkarcsont.*

9. *Kézcsontok.*

a) *kéztő.* — Megvan jobboldalt 4, baloldalt 2 db. — *Összesen 6 kéztőcsont.*

b) *középkéz.* Megvan mindkét oldalt az egész középkéz. — *Összesen 10 középkézcsont.*

c) *Első ujjperczek.* Megvan jobb és baloldalt négy-négy. — *Összesen 8 elsőujjperczsont.*

d) *Másod ujjperczek.* Jobboldalt és baloldalt egy. — *Összesen 2 másodujjperczsont.*

e) *Harmad vagy körömperczek.* — Jobboldalt megvan a hüvelyké, baloldalt egyetlen-egy sincs. — *Összesen 1 körömperczsont.*

10. *Medencze.*

Megvan mind a két medenczecsont ép állapotban. — *Összesen 2 medenczecsont.*

11. *Czombcsontok.*

Megvan mind a kettő s a belső bütök (condylus) lehorzsoltságát leszámítva, ép állapotban. — *Összesen 2 czombcsont.*

12. *Térdkalács.*

Megvan mind a kettő ép állapotban. — *Összesen 2 csont.*

13. *Alszárcsont.*

Megvan mind a két síp- és szár-kapocscsont, egyes lehorzsolásokat nem tekintve, épek. — *Összesen 4 csont.*

14. *Lábcsonatok.*

a) *Lábtő.* — Jobboldalt megvan az egész lábtő (ép állapotban), baloldalt megvan öt lábtőcsont (hiányzik kettő). — *Összesen van 12 csont.*

b) *Középláb.* — Megvan mindakét középláb ép állapotban. — *Összesen 10 csont.*

c) *Első lábpercz.* Jobboldalt van egy (hiányzik 4) baloldalt megvan mind az öt. *Összesen 6 lábpercz.*

d) *Második lábpercz.* Mindkét oldalt teljesen hiányzik.

e) *Harmad. vagy körömperczek* mindkét oldalt teljesen hiányzanak.¹⁾

C) A királyné koporsójában.

1. *Koponya.*

Megvan az egész koponya (állkapocscstúl) kisebb lehorzsolásokat nem számítva, teljesen ép állapotban. — *Összesen van: 2 db.* (koponyarész és állkapocs).

2. *Gerincoszlop.*

Megvan minden nyaki-, háti és ágyéki csigolya, megvan a keresztcsont, az utóbbi valamint az ágyéki és háti csigolyák majdnem mindnyájan egészen ép állapotban, a nyakcsigolyák többé-kevésbé sérültek. Hiányzik a farcsikcsont. — *Összesen 25 darab csont.*

3. *Szegycsont.*

Megvan a különvált markolat és test (hiányzik a kardkinyújtás), a meglevő darabok erősebben lehorzsoltak. — *Összesen 2 db. csont.*

¹⁾ Ezen kívül a király koporsójában egy állati bordadarab is találtatott.

4. *Bordák.*

Egész borda van jobboldalt 9 egészen ép állapotban, 2. borda két darabba tört s egynek a letörött része hiányzik; baloldalt mind a 12 borda ép. — *Összesen 23 egész s egy csonka borda.*

5. *Kulcscsontok.*

Megvan mind a két kulcscsont, a vállcsúcsi részek lehorzsoltságát nem tekintve, mind a kettő ép állapotban van. — *Összesen 2 kulcscsont.*

6. *Lapoczkák.*

Megvan mind a két lapoczká, a vállcsúcsi rész lehorzsoltságát nem tekintve, egészen ép állapotban. — *Összesen 2 lapoczkacsont.*

7. *Felkarcsontok.*

Megvan mind a két felkarcsont. A baloldali teljesen ép, a jobboldali a fejen lehorzsolts. — *Összesen 2 felkarcsont.*

8. *Alkarcsont.*

Megvan mind a két singcsont és orsócsont (a jobboldaliak alsó végükön eltörtek, a baloldaliak egészen épek). — *Összesen 4 alkarcsont.*

9. *Kézcsontok.*

a) *Kéztő.* Jobb és baloldalt négy-négy darab van (hiányzik összesen 6 db.). — *Összesen 8 kéztőcsont.*

b) *Középkéz.* Megvan mind a két oldalon az egész középkéz (a jobboldali csontok teljesen épek, a baloldaliakból kettő sérült). — *Összesen 10 középcsont.*

c) *Első ujjperczek.* Jobboldalt van 5, baloldalt van 4. — *Összesen 9 első ujjperczcsont.*

d) *Másodujjperczek.* — Jobboldalt van 3 (egy sérült), baloldalt 1. — *Összesen 4 másod ujjperczcsont.*

e) *Harmad- vagy körömpercz.* — Jobboldalt van 4, baloldalt mind hiányzik. — *Összesen 4 körömperczcsont.*

10. *Medencze.*

Mind a két medenczecsont törött állapotban van (ülőcsont- és fancsontrészek letöröttek). — *Összesen 2 csonka csont.*

11. *Czombcsontok.*

Megvan mind a kettő, a jobboldali a fejen sérült, a baloldali felső részében letörött. — *Összesen 2 czombcsont.*

12. *Térdkalács.*

Megvan mind a kettő, horzsolt állapotban. — *Összesen 2 csont.*

13. *Alszárcsontok.*

Megvan mind a két síp- és szárkapocscsont (sérült állapotban). *Összesen 4 csont.*

14. *Lábcsonatok.*

a) *Lábtőcsont.* Van jobboldalt 3 (sérült), baloldalt 2 (sérült) csont. — *Összesen 5 csont.*

b) *Középláb.* — Van jobb oldalt 3 (sérült), baloldalt egy sérült s egynek a töredéke. — *Összesen 4 csont és egy töredék.*

c) *Első lábujjperczek.* Van jobboldalt 1 (majdnem teljesen ép), baloldalt egy sincs. — *Összesen 1 csont.*

d), e) *Másod és harmad lábujjperczekből egy sincs.*

D) *A királyné koporsójában.*

Egy skatulyába rakott sok magzat csont törött állapotban.

VII. Indítványok az Árpádok testereklyéi ügyében.

Tekintve, hogy az 1848-ban fölfedezett III. Béla király — első neje — és a családjabeli herczeg csontvázán kívül dr. Henszlmann Imre 1862—1874 és 1882-ben tett ásatásai alkalmával több, Árpádok korabeli királyi sírokból való csontvázat gyűjtött össze, a melyeket 6 ládába pakolva adott át a székesfehérvári városi hatóságnak s a mely ereklyék még mai napig sincsenek végleges nyugalomra téve,¹⁾ indítványozom:

1. hogy az ujjaalakított budai Mátyás-templom, az ezredéves országos ünnepély alatt, régi királyaink mauzoleumává avattassék fel, miért is

2. a templom kryptájába nemcsak a már említett királyi ereklyék temettessenek, hanem mindama régi királyainkéi is, a melyek netán még tényleg fönmaradtak, miért is

3. engedély volna kieszközlendő, hogy a történetiróinktól megjelölt helyeken az illető templomokból a régi királyaink testereklyéi egybegyűjtessenek s a budai Mátyás-templomban tétessenek örök nyugalomra, hogy ekként a nemzet eme templomban egy oly kegyeleti helylyel (santa casa) birjon, mint a milyen az angoloknak a Westminster, a spanyoloknak az Escorial, a francziáknak a St. Denis és Pantheon, a lengyeleknek a Wawel — s a milyen kegyeleti hely volt maga a régi székesfehérvári Sz. István-féle bazilika is, a mely már eredetileg a magyar királyok temetkezési helyétül szolgált.

Ugyanez alkalommal, minthogy az újonnan eltemetendő királyi testereklyék ugyis hivatalos leltározás alá kell hogy essenek, indítványozom:

4. hogy az azonosság bármikor a jövőben kimutatható legyen, minden csontváznak egyes csontjai ter-

¹⁾ Ld. »Függelék« 7. sz. alatt.

mészethűen, azaz színes képekben másoltassanak le, valamint alaktanilag egészen tüzetesen irassanak le; továbbá;

5. hogy a régi királyainkat ábrázoló képek, szobrok (hermák) kutattassanak fel, másoltassanak le s a csontvázakon tett tanulmány alapján deríttessék ki: mely képek és mely szobrok tüntetik fel aránylag leg-hívebben a mi régi királyainkat; és végre

6. hogy a Mátyás templomnak kryptájában eme királyi testereklyék méltó díszszel és akként legyenek megőrzendők, hogy azokat népünk országos ünnepelekkor (Sz. István napján s egyéb rendkívüli ünnepelekkor) láthassa és látásukon felbuzdúlhasson; miért is szükséges lenne a testereklyéket kettős koporsóba zárni, ú. m. egy felzárható külső fém- és egy légmentesen elzárt belső kristályüveg falzatú koporsóba, a mely berendezés mellett egyfelől az ereklyének a további elpusztulástól való megőrzésük és másfelől a nemzeti kegyeletnek a látásuk által való kielégítése is egyaránt lehetővé tétetnék.

Budapest, (Embertani intézet) 1893. június 19-én.

FÜGGELÉK.

1. szám. Miniszteri engedély III. Béla király és neje testerekléinek embertani megvizsgálása tárgyában.

Vallás és közoktatási magyar királyi miniszter 1655. eln. sz.
A budavári plébánia templom úgynevezett *Zichy* kryptájában elhelyezett két érczkoporsóban fekvő és *III-ik Béla* királyunknak s nejének tulajdonított tetemek megvizsgálásával *dr. Török Aurélt*, az embertan nyilvános rendes tanárát, saját kérelmére ezennel megbízom és felkérem *Méltóságodat*, hogy őt erről értesíteni sziveskedjék.

E vizsgálat egy a *Méltóságod* elnöklete alatt alakuló bizottság jelenlétében és közreműködésével lesz eszközözlendő.

A bizottság tagjaivá kijelölöm ezennel a vezetésem alatti miniszterium részéről *dr. Markusovszky Lajos* és *dr. Forster Gyula* miniszteri tanácsosaimat azon hozzáadással, hogy *Méltóságod* által a bizottságba *Henszlmann Imre* hívassék meg és értesíttessék a meg-ejtendő vizsgálat felől úgy a budavári plébánia hivatal, mint a fővárosi hatóság a végből, hogy e vizsgálatnál magukat esetleg képvisel-tethessék.

Felkérem végezetül *Méltóságodat*, hogy az eredményről hozzám kimerítő jelentést tenni sziveskedjék.

Budapecsten, 1883. évi október hó 31-én.

Trefort, s. k.

Méltóságos Havas Sándor, nyugalmazott helyettes államtitkár úrnak, mint a budavári *Mátyás-templom* építési bizottság elnökének.

2. szám. Garay János levele Petőfihez és költeménye a Sz.-Fehérvárott fölfedezett királyi ereklyéről.

Pest, dec. 25-én 1848.

Kedves barátom!

Érdekes leveledet s a hírt fiad születéséről karácsony napján vettük, s bár részvételt olvastuk aggodalmaitokat, miket a kis baka-fántos akaratosságával okozott, úgy hisszük, hogy mire e sorok hoz-

zád érnek, jó tanácsunkra aligha lesz szükségtek, mert addigra bizonyosan javában élvezendi azt, mi, a közmondás szerint, édesebb a méznél. Hogy oly nehezen akarta elfogadni az anyai emlőt, abból azt következtetném, hogy ebből a fiuból valami vasgyuró lesz, valami kigyófojtó Herkules, nem pedig azt, a mit te . . . Egyébiránt, ha késő nem jó tapasztalása s tanácsa, nőm azt javasolta, hogy a gyermeket oly asszony által kell megszoptatni, kinek már nagyobb gyermeke van, mert az új asszonymál igen kemény az emlő s a bimbó fejletlen, azért vonakodik tőle annyira a gyermek; nőd pedig, hogy a tejtől szinte szabadulhasson, szoptassa meg ama nagyobb gyermeket egy párszor, mire egy pár ismétlés után, be fog állani mindkettejöknl a kellő rendes állapot. Azon pedig, hogy a gyermekén sárgaság volt, nem kellett volna megjedni, ez többnyire minden újszülöttön megtörténik s magától mulik el. Mint a két eset a mi Ákosunkkal is megtörtént. Délután Kovács Endréhez is elnézek, majd levelem végére odaszürom az ő véleményét is.

Gyermekeim nagyot örültek neki, hogy Petőfné néninek kis fiut hozott a karácsonyi Jézuska, — már mi csak így pápistásan mondjuk, — de azt nagyon restellik, hogy nem irtad meg, hogyan hívják a kis óriást, Bendegúz-e vagy Árpád? mert azt hisszük, hogy Friczinek vagy Ferdinándnak csak nem kereszteltetted? Dezső pedig nagy diadalmasan kifakadt; »no majd meglátom, micsoda Républika lesz a Petőfi bácsi fiából, ha már engem mindig szekiroz Ferdinándjával!« De azért ma ebédre megiszszuk áldomását, jó szegszárdi aszubból, melyet az ünnepekre kaptam hazulról, s melyet már csak azért is el akarnak fogyasztani, hogy belőle Windischgrácznek egy csepp se jusson

Szó a mi szó, nekem nem igen tetszik, hogy Görgei Györgi visszavonult, s ez a kutya hideg is oly pogány, hogy Dunánk ma holnap befagy; mennyi előny újra az ellenség áttörhetésére! De ha fővárosunk menten maradna is a télen át az ostromtól, annyit mégis elért már ellenünk, mind Erdélyben, mind Kassa felől, mind Ausztria felől, hogy *hazánk földén telet ki!* s a csata színhelye mindenütt a *haza szent földé!*

A napokban két verset kanyarítottam, mit már csak ritkaságánál fogva is megemlítek. Az egyik egy csatadal, a másikra a Sz.-Fehérvárt felásott királyi koporsók ihlettek, *siri hang az élőköz*; amaz az *Életképek*-ben jelenendik meg, ezt a *Kossuth Hírlap*-jába adom. Különben éjjel-nappal studiumomat nyuzom, s valóságos mesteremberi foglalatosságot üzök. Holnapután tudóstárilag vagyunk meghíva a Muzeumba a sz.-fehérvári ősemlék megnézésére. Engem, ki őseink nagy kora iránt annyi kegyelettel viseltetem, előre örömmel tölt el, hogy egy Árpád-királyt — ha csak csontvázban is, látandok, — nem tán azért, mert király, hanem mert oly korból való magyar, melyben e nemzet szabad, független és nagy volt. Bár csontaiból oly

miasma terjedne elkorcsosult levegőnkre, mely mindnyájunkat szabadság lázba ejtene!

Vörösmartyt sem szállásán, sem este a körben nem találtam, de bizonyos lehetsz benné, hogy sürgetni fogom nála ügyedet; most azonban, hogy fiad ügye miatt ne késsék levelem, nem várok tovább s póstára adom. Kovács Endrével beszéltem; ő a távolból, ugymond, nem ítélheti meg a gyermek állapotját s tanácsolja, hogy orvoshoz folyamodjatok. Nőm azonban öregeidnél is volt, s édes anyád is azon véleményben van, melyben nőm a fentebbiek szerint. Az öregek egészségesek. Haza jövet Dezső mondja, hogy az öreg Petőfiné azt mondta neki, hogy majd eljön a kis Zoltán; ebből azt gyanítjuk, hogy hát Zoltán kis fiad neve. Igen szép név, ez volt szánva Dezsőnek is, csak hogy elkéstünk vele. Isten tartson meg benneteket jó és friss egészségben, a kis öregnek pedig jobb erkölcsöt kívánunk. Nőm sokszor, igen sokszor csókolja kedves nődet; még egyszer Isten veletek!

Ölel

barátod

G a r a y.

Siri hang az élőkhöz.

Székesfehérvárott a nép ásókkal sürg, forog;
 Ástára felbukkannak ős százados sirok —
 A sirokból királyok kelnek ki, ős apák,
 Kik ottan a halálnak álmát rég aluvák.

Még csak helyét se tudtuk sok század éven át
 A sirnak, mely fedezte királyaink porát;
 S most, oh csodás jelenség! önkényt megnyílt a föld
 S mohos sirjából egy-egy Árpád-királyt kikölt.

Lehangzott-e hozzájok az ébredő haza,
 S ez oly soká nyomott nép szabadság hymnusa?
 S most dobogó kebellet sietnek fölfelé?
 Jöhetnek-e dicsőbb, szebb föltámadás elé?

Vagy véres ellenségünk hallatlan bűnei,
 A hitszegő hitetlenségei
 Hatának sírjaikba, s még ők sem tűrheték,
 Hogy a magyart a földről kiirni végezzék?

Igen, igen, sirjában nem nyughatott a holt,
 Ki egykor a független szabad hon őre volt,
 Hogy szép Magyarországot, mit ő vérrel nyere,
 Ármány és hitszegéssel árulja a here.

Hogy hűtelen királya megszegte szent hitét,
 Elárulá, eladta, pusztította ős népét;

S mint Krisztus köntösével bakói tettenek,
Hóhéri e hazára koczkát vettenek.

Ébredj magyar, ha volna, ki még nincs éberen,
Im, mintha szólna hozzád e száraz csonttetem;
»Csatára fel, csatára én bajnok unokám,
Neked szereztem e hont, légy méltó rá s reám!

Fegyverre, áldozatra, patakként ontsd a vért,
Szabadságod, hazádért, jogod és javadért!
A földből ős apáid kelnek föl inteni,
Kétkedsz-e, hogy az ég is meg fog segíteni?

Vagy ős királyid sírja azért nyílt volna meg,
Hogy abba vissza, téged átkozva térjenek?
Avagy, hogy ellenséged, a gyilkos szolga-had,
Széthányja gúnykaczajjal megszentelt csontukat?

Nem, nem! apáid sírja azért nyílt meg neked,
Hogy a holtak láttára feldobbanjon szived!
Nem, mert talán király volt, de oly kornak fia,
Melyben dicső, szabad s független volt e haza!

Be se legyen temetve azért az ősi sír,
Míg a szent háromságért a magyar halmi bír;
S ne jusson e zsarnoknak a honból annyi tér,
Hová végső lándzsája, végső szurása fér!«

Garay János Összes Munkái. Teljes kiadás.

Sajtó alá rendezte, jegyzetekkel és életrajzzal kísérte Ferenczy József.
Budapest, 1886. Méhner Vilmos kiadása 5 köt. 8-ad rét.

3. szám. Sz. István és családjának temetkezése.

(Ld. dr. Henszlmann i. h. 186.)

Sz. István temetéséről és testének ünnepélyes felemeléséről Hartvik következőleg szól: »Az alatt közelgett ama nagy ünnep, mely az angyalok és az emberek előtt egyképen nevezetes, ugyanazon szűz Mária ünnepe, Nagy Boldogasszony napja; hívének, hogy tisztább fényben sugárzik alá az irgalom reménye, ha annak örömei közt oldáná fel földi bilireseit a halál, azért imádkozék lélekben, azt a kegyelmet sóhajtások és könyvek után meg is nyerve. Földérült végre azon boldog nap, mely nem sokára elszenderülte után még boldogabbá válandott; s az egyházi személyzet, a püspöki atyaság, a tanács serege hönnagyok és bírói kar mind körösleg állván, a király' amaz Isten kedveltje közöttök nyugvék: ott fölvéve az utolsó-kénet' szentségét,

jámbor lelkét urunk Jézus Krisztus' testével és vérével felkészülten általad, az *Ur megtestesülésének 1038-dik évében*, szűz anyjának és a szent angyaloknak, hogy azt a mennyei boldogság nyugalmbába kísérik. Az övéi legott siró fájdalomra, az angyalok pedig öröme fakadának: ez a szomorúság azonban utóbb maradandó vigásra változott mind az élőkre, mind az utána jövőkre nézve. Halotti tisztelkedésére nagy sokaság tódult össze Pannonia vidékeiről; teste a királyi szék helyére, Fejérvár városába vitették. És mivel az általa építtetett Boldogasszony' fejedelmi egyháza még nem vala fölszentelve, a főpapok tanácsot tartván, azt határozzák: szenteltetnék föl előbb a templom, és a test azután temetessék el. Az egyház ünnepélyes fölszentelése után *annak közepén tétették le a test fehér márvány koporsóba, hol érdemei által jóideig, sok nyavalgó, lázbeteg sanyargatás és nyomorúság alatt sohajtozó, s törvénytelenül elnyomatott számtalanszor nyere Istentől jótékony enyhületet*; hol az angyalok nem egyszer többek' hallatára éjkenint zengzetes éneket hangoztatának, 's az egyház' falai közt gyakran a legkellemebb illat' édessége terjedt el.«

És közvetlenül e fejezet után a XX-ikban.

»*Negyvenöt évig nyugvék tehát a szentséges test ezen egy helyben*, valamely csoda jelnek nyilvános feltűnése nélkül, annak bámulatos titok fedezte végzéséből, ki szenteiben dicsértetik: hogy a hány éviglen testének súlyával felruházott lelke érdemes vala a szent kegyelem' ajándékával viselni e világi országlás' koronáját: a föld terhe alatt annyi ideig hamvadott teste is méltó lehessen mind itt az arra rendelt időben nagyobb díszszel ragyogni, mind a feltámadás napján új dicsőségben előkelendeni. Mire mutat ez, és mit jelent, azt lelkileg gyönyörű szemlélnünk, és gondolnunk, hogy az isteni előlégzet kegyelme nélkül nem történheték; talán némely földi pornak az isteni vizsgálat tűzével kitisztítandó hinteménye marada fen rajta, mely nélkül uralkodók, mintegy hatalmassági jognál fogva alig, vagy épen nem mulhatnak ki az életből. XLV. évnék lefolyta után tehát, midőn az Isten e szentének érdemeit fényre akará deríteni, hogy a halandók általa nyerendének irgalmának jótéteményeit, a római szék' intézvénye szerint egy apostoli írásban rendeltetik hogy azoknak testei vétessenek föl, kik Pannoniában a keresztény hit' magvát hintvén, azt hirdetésök és oktatásuk által az Urhoz térítették. Megérkezvén pedig kijelentésének és széles e világoni kihirdetésének, mint azon dicsőséges kegyelmének ideje, melyet a magyar nemzet általa érdemelhete, László király, ki ez időben a köztársasági kormányt vitte, ki általános jámbor erkölcsiért nevezetesnek, ragyogó erényeiért jelesnek, és az isteni tisztelet iránt tökéletesen hódolóknak tartaték, a vigasztaló Szentlélek' sugárzatától indíttatván, összegyűjté a püspököket, főurakat és az egész Pannonia' bőleseit; kikkel értekezvén, harmadnap kiözös böjtöt rendele, hogy a mi Szentlélek' adományából, melly minden testi s lelki üdvösségnek eszközlője, az egész kereszténységre

boldogságot látszék hozandani! annak csodajeleken feltűnését mindenki egyesülten bőjtre, s' alamizsnára alapított esdekléssel kénytelenítették Krisztustól kérni. De hogy megmutatná az Ur' milly irgalmas vala a szent király még gyarló testben éltekor, az iránt akkor is, midőn már Krisztussal uralkodék, nyilvánítá minden egyéb cselekedet fölötti méltánylatát; *a mind harmad napig fáradhatlan törekvéssel erőlködének a szent testet fölemelni, az semmikép sem vala helyéből kimozdítható.* Akkoron ugyanis az elkövetett vétségek ugy hozván magokkal, az említett László király, és Salamon, annak unokatestvére között nagy viszálykodás keletkezett, mely miatt Salamon fogolykép tömlöczben tartaték. *Midőn tehát hasztalan törekedének a testet fölemelni,* egy az akkori vélemény szerint igen híres életű apáca, kinek neve Caritas, Üdvezítőnk' bakonyi sumlai (somlyai) egyháza mellett tartózkodván, mennyei jelentésre tudósítá a királyt, hogy hiába törekednének: a szent király tetemei addig föl nem vétethetnek, míg Salamon fogságától felmentetvén, szabádsággal meg nem ajándékoztatik. Ennek tehát a fogságból kivezetetése, s a harmadnap bőjtnek ismétlése után, midőn harmadnap mulva a szent tetem' átviteléhez fogtak, azon nagy kő, melly a koporsóra nehézkedék, oly hirtelen hengeríteték le róla, mintha az előtt sulya sem lett volna.

»Hartwik idézett fejezeteiben találkozunk következő chronologiai adatokkal: sz. István 1038-ban hal meg, teste *ideiglenesen* fektetik a templom közepére márvány (alkalmasint antik) sarkophagba, s ott maradt *több esztendeig* »per annos plures.« De itt már hégzag van, t. i. Hartwik elfelejti megmondani, hogy későbbben a testnek ideiglenes eltakarítása állandóval cseréltetett fel, mely utóbbi, Hartwik szerint 45 éves volt, midőn a testet ünnepélyesen emelték fel. Ezen felemelés történt 1093-ban; ebből lehúzáván 45 esztendőt, elérjük az 1048-dik esztendőt, mi közt és sz. Istvánnak 1038-ban történt halála közt, fenmaradt 10 egész esztendő az ideiglenes eltakarítás számára. Ezen tíz esztendőt sok tekintetben sokallanunk kell, s így tett Érdy is, midőn Hartwik »annos plures-ét« javítva »jó ideig« szavakkal fordította: de Hartwiknak symbolico-mystikai magyarázatára épen 45 évre levén szüksége, melyet a király uralkodása idejével hasonlíthasson össze, a hosszú ideiglenesség tökéletesen válik magyarázhatóvá«.

»Más történetiróinkból, és nevezetesen Katona kritikai vizsgálatai után az esztendőkre és az ezekben történetekre nézve a következőkben állapodhatunk meg:

1-ször. Sz. István meghalt 1038-ik évben.

2-szor. A basilika ekkor nem levén még felszentelve, sőt talán sok részben még befejezve sem, a király teste letéttetik a főoltár előtt fehér márvány koporsóba, és ott marad, míg a basilika elkészül.

3-szor. Későbbben a testet eltemetik az arra szánt földalatti

állandó sírhelyre és roppant nagyságu követ tesznek ide (cryptáról vagy sírboltról sehol sem szólnak).

4-szer. 1093-ban Magyarország első hitlejlesztői a pápa által szent címre érdemeltetvén, sz. László tetemöket ünnepélyesen fel-emelteti, és jelesen sz. Istvánét, mint ezt másutt olvassuk, díszes emlékébe (aedicula) helyezi el.«

»Lássuk most, hogyan beszéli el Hartwik, mi történt a felemel-tetés alatt és után:

XII. »Megvirradván azon nap, mely a Nagy-Boldogasszony' ünnepe után ötödik vala, fejedelemmel a honnagykok, püspökökkel az egyházi személyek az egyházba seregelvén össze, eleinte halotti mise mondaték, *azután elmozdították a padolatból kiálló márványtábla*; s miután lementenek a sírig (vagyis, mint Hartwik mondja »a koporsóhoz értek,« mert lemenetről a püspök nem szól) feltűnésére minden jelen lévőt oly kellemes szaglatu illat vett körül, hogy az Ur' édeni gyönyöreinek közepette lenni látszatnának. A koporsó maga teli volt kevésse vereses, mintegy olajjal elegyített vízzel; ebben valamint olvasztott balzsamban usztak a drága tetemek; melyek igen tiszta gyolcsba szedetvén, magában a nedvben sokáig keresteték azon gyűrű, mely a szent férfit jobbjára téteték. És mivel rá nem akadtanak, nekik a király' parancsolatából azon vizet, mely a koporsóban vala, ezüst kupákban s edényekbe kezdék töltögetni, hogy ezt kimerítvén, a gyűrűt annál bizonyosabban meglelhessék. Azonban minél több nedvet ürítének, annak szaporultával a koporsó csodálatra méltólag annál inkább töltözék. Látván ezen csodát, a kimerített vizet helyére tölték vissza; de azért a koporsó ennek vissza öntésével jobban meg nem telék. Mire a koporsó' bezártával (itt H. a sír bezártát emlegeti), az isteni kegyességnek háladicséretet kiáltának, és *talált kincscsel* a boldogságos szűz *Máriának*, Isten' anyjának *oltárhoz* tértenek vissza.«

XXIII. »Egyedül azt határoztam a könyv' végéhez adni, mi különös isteni jószág' ajándékából földzötteték fel a sokáig keresett és meg nem talált gyűrű, magával a szent férfit jobbjával, átvitelének ideje után. Egy Mercurius nevű szerzetes, ki mint papirendű, a szűz anya' egyházában kincstárnok, a mennyei haza iránti szeretetből a világról is lemondott vala, azon órában, midőn a koporsó felnyitatték, nehogy a szent ereklyékből valamit elragadjon, a királytól megdör-gáltatván, onnan elmozdították. Ennek, midőn búsán üle a karzaton (nem a karzaton hanem a szentélyben »in choro«), egy' ifjú fehér öltözetben összetekert szövetet adott át, mondván: Ezeknek, annak idejében fölfedezendőknék őrizetét rád bizom. Mihelyt vége lett az isteni szolgálatnak, a szerzetes felbontá az épület' egyik sarkában azon szövetet: s midőn abban az Isten' emberének teljes épségű kezét és bámulatos munkával készült gyűrűjét látta, megrettent, s magával, a nélkül, hogy valaki tudta volna, azon monostorba vitte, melynek

igazgatása a királytól rá vala bizva; ott várván be az ifju által Krisztustól megjövendőlt időt. A monostorban elrejtett kincsnek ott egyedül ő vala sokáig vigyázó őr; azután a monostor alapítóit értesíté: közeledvén végre kijelentésének ideje, tudtára adá a királynak; ki legott egybehivatván a püspököket és az ország' főbb embereit, miután Krisztus csodajelek által ott számos segedelmet mutatott volna, az Isten' embere jobbjának fölvételére ünnepélyes határnapot rendelé« stb.

Pray értekezésében a sz. jobbról ezeket olvassuk 21. lapon:

»Hasonló ehez (l. i. Hartwik elbeszéléséhez) mit más igen régi okmányban olvasunk. Ezen régi okmányt idézi Kerchelich a zágrábi érsekség papja Marcellevich György, a zágrábi egyháznak kiadatlan írományaiból. Az 1326-ik évhez fenmaradt régi összehajlott levél, nem tudhatni régisége miatt, vajjon eredeti-e vagy csak másolat? melyben Károly király Jánosnak a sz. jogi (Pray megmutatja a kolostor pecsétjéből, hogy azt régenten sz. joginak és nem sz. jobbjának hívták) kolostor apátjának kérelmére, annak Bélától származó szabadalmait megerősíti. Béla ezen szabadalmi levelében előadja, miként Simon berekesi apát (Pray megmutatja, hogy a sz. jogi kolostor a régibb berekesinek helyébe lépett) hozzá folyamodott, hogy megújítsa István, Geyza király fiának, és Béla nagyatyjának szabadalmát, melyben a berekesi kolostor minden jószágai előszámláltatnak. Ezek után a levél következő szavai idéztetnek:« »Sz. László kormányának 7. évében, Kriszt. 1078-ban elélt sz. Istvánnak jobbjá, mely a király testének felemeltetése alkalmával *elozrotatott* és Mercurius, a fehérvári prépost Katapan apja és ugyanazon kolostor apátja által oda vitetett, hol azt most tisztelik. Minek hallatára sz. László sok nemes embert magával vivén oda jött, hogy a kezét imádja és a többi testhez visszavigye. De midőn Mercuriustól megtudta, miként isten akaratából történt, hogy a szent kéz oda jutott, nem akarván szent Istvánt megsérteni, kísérete tanácsából a szent szűz tiszteletére oda kolostort fából építtetett, és annak udvara telkeiből adományozott. Későbbben halála ágyán meghagyta Álmosnak, hogy a kolostort kőből építse, mit az utóbb megtett.«

Akár hogy tévedt el a kéz a többi szt. testtől, mindkét esetben bizonyos:

5-ször, hogy a kéz máris a test ünnepélyes átvitelekor hibáztatott, s azért már akkor sem tudták megtalálni becses gyűrűjét sem. Ha tehát szerencsétlennek is az ásatás folytatása alatt a sz. testet feltalálni; min azért igen kételkedhetni, mert veszedelem esetében az ereklyék őreinek első kötelessége ezeket megmenteni: a kezét semmi esetre nem találhatjuk, s e részről a budai jobbnak hitelessége nem csökkenhet. De nevezetes az idézett hely.

6-szor azért is, mert itt ideiglenesen fából épített kolostorról

van szó, mi annál feltünőbb, mivel magától szt. Lászlótól eredt. Nagyobb templomot és kolostort nyugati Európában csakis a X-ik század előtt és a XI-ik században építettek fából, ezek azok, melyekről mint elsőkről építői telkőkön legtöbbet s legbővebben szólnak, s azért sokáig gondoltunk a még ma is fenlevőkben az elsőkre, az eredetiekre, ráismerhetni; de valamint az eredeti szt. jogi kolostor kevés esztendő múlva leromboltatott s újra építetett tartósabb anyagból, úgyszinte valamennyi a X-ik században és az előtt felemelt templom és kolostor, még pedig többnyire nem egyszer, hanem kétszer sőt háromszor is építetett újra tartósabb anyagból, és emeltetett idejének korszerű stíljében; miért is Mertens, ki a középkori chronológiát tudományosan legelső tárgyalta, ama régi építményeket joggal *enyészetieknek* vagy szoros szükségletieknek nevezi »*Untergangs-* oder *Nothbauten*«; s ilyen volt szt. Lászlónak szt. jogi kolostora is.

Szt. István fiai.

Hogy szt. Istvánnak több fia volt, tanúsítja Hartwik:

»az örök ítélő bíró mély titok fedezte végzéséből, mintegy kísértőleg ismét más közelgő csapást szenvedé *fiai* elhunytja miatt: ezeket ártatlan csecsemő korukban, a ki adta, ugyanaz tőle el is vette.«

Ezt tanúsítja, mint ezt Pray szt. Imréről szóló értekezésének 42-ik lapján mondja »maga szt. István, midőn a veszprémi völgy apáczai adományozó levelében kinyilatkoztatja, hogy ezen adományt teszi saját lelke, neje, *fainak* és egész Pannonia üdvéért.

Ezt tanúsítja Kéza (Horányi kiadásának 78-ik lapján):

»István király ugyan több fiat nemzett, de mindenekelőtt Imrét, ki dicséretes volt az isten és az emberck előtt.«

Ezt tanúsítja, mint Pray idézi, Pelbart compilatora:

»*Ottó és más fiai*, kiknek nevét nem tudjuk, még kisdéd korukban, halála előtt hunytak el. Maga boldogult Imre fennmaradván, kiről a király hitte, hogy utána fog uralkodni.« Ha az igaz, mondja Pray, igen valószínű, hogy Ottó Imre előtt született, és hogy nevét amaz Ottó kedvéért kapta, ki az István és Gizela közti házasságban közbenjáró volt.«

A legrégebb író, ki Imre, szt. István fiáról, tüzetesebben szól, legendáriusa: ezt Pray egyházi embernek és Hartwik, s így a canonicatio, kortársának ismeri, megmutatván az abban idézettekben, hogy szt. Imre élete 1115 körül íratott. Nevezetes czélunkra nézve, mit az életirő, Conrád német lovaggal, szt. Imre sirján történt csodáról mond. Miután t. i. a lovag imádkozására a testéhez kötött láncz maga magától leesett volna:

»Mindenki, ki jelen volt, az Isten és boldogult Imre dicséretére fakadt, és hogy ily nagy jótéteménynek emlékezete fennmaradjon, arról mit láttak és hallottak, értesíték László királyt, ki akkor Panno-

niát kormányozta, és értesítették az ország püspökeit és előkelőit. S így László király, ki az isteni vallás nagy tisztelője volt, tanácskozványt összehíván, és harmadnap bűjtöt parancsolván, tisztelettel felemelte boldogult Imre testét November 5-kén.»

Mielőtt Conrad lovag Imrének sirjához közeledett volna, szent István sirjánál fohászzkodott, hogy lánczaitól megszabaduljon, de szent István őt, miután Conrad a templomban elaludt, álmában Imre sirjához utasítá, miről az idézett legendarius így értesít:

»Ugyanazon órában Conrad álmából felébredvén, boldogult Imrének sietett *sirjához*, mely ugyanazon templomban létezik, és ott leborulván, imádkozván« stb.

Elvégre a legendarius még egyszer mondja, hogy Imre a királyi városban, azaz Fehérvárott temettetett el.

Ennek bizonyítványaul Pray Imréről szóló értekezésének 48-ik lapján ily feliratu sirkövet is idéz:

REVEREN . . . PATR) MINICI PREPOSITI
 HIC DIVI STEPHANI (. . . A . . . SCISSIMA PROLES
 DVX EMERICVS VR SATVS.

Ezen 1734-ben Fehérvárott talált felírást Pray Gánóczy ellen írt védírata 121-ik lapján így olvassa:

Hic divi Stephani condam sanctissima proles
 Dux Emericus noscitur esse situs,

s így e követ sirkőnek ismernünk kellene, melyet Imre tisztelőtére Domonkos, fehérvári prépost, készített. Vajjon azon Domonkos prépost-e, ki Miksa császár katonái ellen a templom kincseit megvédte?

Pray hiszi, hogy szent Imre ereklyéit többé Fehérvárott nem lehet keresni, mert azokat Mária, II-ik Lajos neje, magával vitte, talán Belgiumba (lásd Pray Diatribe 204-ik és köv. l.).

Ezekből történetileg bebizonyítottnak tekinthetjük, hogy: 7-szer, szent Istvánnak több fia volt, kiknek egyike Ottó nevét viselte, és kik, vagy mindnyájan, vagy nagy részben még gyermekkorukban haltak el.

8-szor, hogy szent Imre a fehérvári basilikába temettetett, mégpedig oly időben, mikor az épület még nem volt befejezve, mert hiszen még a későbbben elhunyt szent István halála idejében sem volt kész a bazilika.

9-szer, hogy noha a pápa bullája rendelte, mikép »azoknak testeit vétessenek föl, kik Pannoniában a keresztyén hit magvát hintették« (jelesen szent István, szent Imre és szent Gellért teste), hogy mondom szent István és szent Imre teste nem vétettek fel ugyanazon időben; mert Imre legendáriusa azon időben, melyben a Conrádot illető csodát történnék beszéli, szent Istvánt már szentnek, Imrét pedig csak boldognak nevezi, mert ugyanazon legendáriusa Imrének felvételéről

mint későbbi és a csoda után történt esetről szól, és mert e felvételt csak november 5-kére teszi, míg szt. István felemelése elébb, azaz augusztus hóban történt. Innen magyarázható aztán az is, hogy Hartwik püspök, midőn szt. István testének felemeléséről szól, s azt a legcsekélyebb részletig leírja, szót sem mond szt. Imre felvételéről.

10-szer, alig van remény, hogy szt. Imre ereklyéjének valamely részét a fehérvári templomban találhassuk.

Szt. István többi családja.

»Kéza Simon így szól chronikájának II. fejezetében szt. István családjáról:

»Az úr megtestesülésének 969-ik évében Geiza vezér, figyelemzetve eziránt isteni intés által, nemzé szt. István királyt, Mihály pedig Geiza testvére, nemzé Vazult és Zárlászlót« 93-dik l. »Midőn tehát a szent atyának szándéka volt szent fiának átadni az ország kormányzását, meghiusította e szándékát Imre herceg halála. Fiát tehát valamint maga, úgy az ország is végtelenül siratta, és szt. István bujában beteg lón: lábai megfájultak (köszvényben? szenvedett). Azon aggódott leginkább, hogy családjában nem találkozott, ki méltó lett volna a korona viselésére, és képes, halála után a nemzetet az ujonnan felvett katholika hitben megtartani. Az alatt, teste ereje mindinkább elhagyta, és gyöngülését inkább s inkább érezvén, sietve küldött követet, ki unoka-öcscsét Vazult nyitrai tömlöczéből kimentse, hogy szt. István ezt maga után királylyá tehesse. Ennek hallatára Gizela királyné hűtlennel tartván tanácsot, Lebus grófot küldötte, ki a király követét megelőzve, Vazult szeme világától megfosztotta, és fülébe olvasztott ólmot öntött, s ezután Csehországba menekült. A király követe Vazult, ily állapotban hívván szt. István elébe, ez az esetet keservesen siratta, és magához hivatván Andrást, Bélát és Leventét, Zárlászló fiait, ezeknek tanácsolta, hogy (Gizela előtt) sietve Csehországba meneküljenek.«

»Történetíróink néhányja nem tudván megegyeztetni a királyné ezen kegyetlen tettét másképen tanusított jámborságával, a kegyetlenséget nem szt. István első Gizela nevű nejének és II. Henrik német császár testvéreinek tulajdonítják, hanem azt tartják, hogy az első Gizela még Imre fia halála előtt 1031. táján meghalt, és hogy szt. István másodszer nősült szinte Gizela nevű német asszonnyal.

E véleményt már Bonfin is így fejezi ki:

»Kénytelenek vagyunk állítani, hogy szt. Istvánnak két ugyanazon Gizela nevű neje volt: az egyik szt. Henrik nővére volt, a második leánya volt Vilmosnak, ki testvére volt szt. Zsigmondnak és ki a burgundi hercegi családból származott. E két Gizelának igen különböző erkölcsöket kell tulajdonítanunk.«

»Pray és mások, Bonfin és véleményének társai ellenében, csak az első Gizelát ismerik el, és itészetileg véve, Vazul megvakítása nem

kényszerítésem Bonfin, sem Pray véleményének elfogadására, mely utóbbi szerint a kegyetlen tettet nem Gizela a királyné, hanem egy *harmadik Gizela* parancsolta volna, t. i. szt. István nőtestvére Pietro Urseolo velencei doge neje, és Péter második magyar királynak anyja. Ezen Gizela férjével, midőn Velenczéből kiűzetett, Konstantinápolyba menekült, és férje halála után 1031 körül fiával, Péterrel, érkezett Magyarországra. Igaz ugyan, hogy ezen Gizelának különös érdekébeu volt, minden akadályt elhárítani, mely fiának a magyar trónra jutását ellenezte, és melynek egyike volt Vazul joga és képessége is a trónra: de Kéza a megvakítási parancsot egyenesen a királynénak tulajdonítván, nem állíthatjuk bizton, mint teszi Pray, hogy Kéza itt királynénak is harmadik Gizelát nevezi, mivel királynak t. i. Péternek anyja volt.«

»De ha Bonfin érvei nem kényszerítenek is szt. Istvánnak két Gizela nevű nőt adni, ily véleményt kelthet két különböző helyen talált sírkő, melyek felírása egyaránt állítja, hogy alatta szt. Istvánnak Gizela nevű nejének csontjai nyugszanak.«

Az egyik sírkövet már Bonfin látta Veszprémben, arról mondván (232-ik l.) »A veszprémi basilikának valamely előjárója Gizela és Olhait királynéknak csontjait ide hordta össze (congressit). A (csonka) fölírat a következő: »Ladislai, sanctissimorum Pannoniae regum consortum hic ossa quiescunt.« — Lászlónak Pannonia legszentebb királyai nejeiknek itt nyugszanak csontjai.

Ezen feliratot Pray »Diatrìbe« 121-ik lapján így egészíti ki hexameterben:

Gislae, Olhait, Stephani et Ladislai sanctissimorum
Pannoniae regum consortum hic ossa quiescunt.

»E sírkő tanusítaná, hogy szt. Istvánnak azon Gizela nevű neje, ki Hartwik és mások szerint a veszprémi templomot alapította, abban temettetett el; de kételkedhetünk joggal azon, hogy a Bonfin által idézett sírkő, mint Pray hiszi, már a XI. században keletkezett, mert László e felírásban *szentnek* czimeztetik, holott mint maga Pray bizonyítja (l. de S. Ladislao 11-ik lapját) csak 1192-ben canonisáltatott.

Ki a veszprémi sírkőnek további viszontagságairól, Rhegino cardinalis általi megújításáról és ezen újabb sírkőnek vándorlásairól Makranczra értesülni akar, azt Pray »de S. Ladislao« és »Diatrìbe« című irataihoz és azoknak ama kivonatához utasítom, melyet »Gizela királyné sirjáról« cím alatt Csete Antal adott ki Pesten 1862-ben: célunkra elég lévén azon meggyőződés, hogy Gizelának, a veszprémi szt. Mihály temploma alapítójának tetemeit a fehérvári basilikában nem kereshetjük.

Ugyszínte nem kereshetjük itt azon Gizela tetemeit, kiről Aventin írja, hogy őt III-ik Henrik császár 1045-ben Magyarországból vitte el magával Passauba, és ott az apácák kolostorában helyezte

el: »Caesar ex Ungaria reversus secum Gisalam reginam uxorem D. Stephani abducit, Bathauiae, ubi in templo sacratarum faeminarum eius Mausoleum ostenditur, ab Ugris venerabundis aditur, collocavit« Avent. annal. Ingolstad 1554. pag. 531. Nem kereshetjük itt ugyanezen Gizela tetemeit, kiről a passai nederburgi apácák templomában létező két kő-felírás állította és állítja ma is, hogy Gizela szent István neje mint ezen apáca kolostornak fejedelmnöje abban halt meg és temettetett el; s így csak mellékesen legyen érintve, miszerint Pray ezen feliratok helyessége és tanúsága ellen felhozott érveinek döntő nyomatókat nem tulajdoníthatni; sz. István második Gizela nevű neje a történetből nem egyenesen kitörölendő, hanem legfelebb csak kétesnek mondható.«

»De van jogunk

11-szer a harmadik Gizelának, t. i. sz. István nővérének és Péter király anyjának tetemeit a fehérvári basilikában keresni, s tehetjük ezt még akkor is, ha Vazul megvakítását nem Gizelának, sz. István első vagy második nejének, hanem nővérének tulajdonítjuk és ha szinte Prayval hisszük, hogy Albericus nem Gizeláról, a királynéről, hanem ezen Gizeláról akart szólni, midőn mondja »de ezen Gizela királyné, mint mondják, sok gonosz tettet követett el amaz országban és végre a sz. király halála után, mint megérdemlette, agyonveretett.« Mondom, hogy azon esetre sem zárhatjuk ki testét a fehérvári basilikából; mert noha Aba királyt is agyonverték, noha Péter királyt megvakították, testeiket mégis az általok alapított templomokban temették el.«

»Ugy szinte van jogunk sz. István más családtagjainak tetemeit basilikájában keresni, nevezetesen pedig:

12-szer Vazul és

13-szor Zár László unokaöcsének testét.

Mindkettejére pedig megjegyzendő, hogy hihetőleg fiatal korában hunyt el; mert Vazult ifjúsági kicsapongásai miatt mondják Nyitrában elzárótnak, későbbben pedig a történet nem említi, ugy szinte nem tesz említést Zár Lászlóról sem, hanem csak fiatal fiáról, kiknek sz. István tanácsolja a Csehországban menekülést.«

»Van jogunk keresni:

14-szer sz. István fiatal korukban elhalt fiainak csontvázait.

Végre van némi jogunk a basilikában keresni:

15-ször Sarolta, sz. István anyjának, vagy ha volt, mint némelyek hiszik, mostoha-anyjának tetemeit« (i. h. 195. l.).

4. szám. A templomokban való temetkezésről valamint a régi sirok felásásáról.

Hazánkban sok alkalom lévén régi templomromokat áshatni, tájékoztatásul szükségesnek láttam a következőket ide mellékelni:

A templomokban való temetkezés kérdésének *dr. Henszlmann* »A székes-fehérvári ásatások eredménye« munkájában egy külön fejezetet szentel (ld. »A székesfehérvári ásatások stb.« XIII. fej. 169—185. l.). — A keresztyénség előtti korban, mint p. a régi rómaiaknál, a halottak az élők lakóhelyétől külön és távolabb helyen temették el: »hominem mortuum in urbe ne sepelito neve urito« (Cicero de legibus). — »A keresztyénség Rómában a katakombákban nevelkedvén, és azon szempontból indulván ki, miszerint a földi élet csak előkészülete egy magasztosabb, csak holtunk után kezdődő életnek, az elhúnytat, mint győzelmeskedőt tekinté, kivált, ha ez hitvallása miatt erőszakos halállal mult ki, mint confessor, mint martyr. A mártýrok sirjai körül tágultak tehát legelőször is a katakombák nagyobb vagy kisebb kápolnákká, azok kőkoporsói voltak az oltárok; s innen van, hogy tökéletes oltár még ma is csak az, mely szentereklyét foglal magába. A martyr sirja körül pedig akart mindenki saját sirt nyerni. Sz. Ambrus vagy Maximus Taurinus az ambrosi beszédek 77-ben így szól: »Ezért elődeink úgy intézkedtek, hogy testeinket a szentek csontjai társaságába tegyék le; e szerint midőn amazoktól fél az alvilág, mi is szabadok maradjunk a büntetéstől: és midőn amazoknak Krisztus világít, előttünk is oszoljék szét a sötétség. Ha a szent martyrokkal együtt nyugszunk, a pokol sötétségétől menekülünk amazok érdemei és társasága miatt« (i. h. 170. l.). — Mikor a bolgárok I. Miklós pápától kérdezték: szabad-e keresztyént a templom-ban belül eltemetni. »A felelet volt: ha valamely keresztyént súlyos bűn nem nyom, akkor üdvére válik, ha a templomban temetik, mert rokonai, valahányszor a szent helyet látogatják, véreinek sirját is megtekintik és lelkeikért esedeznek az istennek.« — A templomokban való temetkezés a keresztyénség további elterjedésével mindinkább általánosabb szokássá lett. Lonovics egyházi archaeológiájában kiemeli: »hogy a püspökök engedelmé mellett mindinkább közönséges lett a szokásban, a templomban temetkezni, és pedig alázatos szándékból igen gyakran az oltár előtt s a templom bejárásánál vagy közepén a padolat alatt, hogy ekként az ott nyugvók mintegy a hívek lábbaival tapodtassanak.« A keresztyén felfogás annyira hódított, hogy a katakombákban még akkor is temetkeztek, mikor már Constantin császár a keresztyén vallás nyilvánosságát megengedte. *Röstell* (»Beschreibung der Stadt Rom« 1. k.) erről a következőt írja: »Hogy a katakombák még Constantin ideje után is, midőn már a keresztyén vallás uralkodóvá lett, folyvást köztemetkezési helyeknek és martyr-templomoknak használtattak, tanúsítják nemcsak bolthajtásaik,

melyeket ezen korszaknak kell tulajdonítanunk, hanem külső jelek is, melyeket még későbbi időnek is kell tulajdonítanunk. — A külső tanuságok közé tartoznak a katakombákban talált feliratok, melyek a VI. századbéli *consul* nevekkel jelevék. A »*liber pontificalis*« emlegeti, hogy Sylvester pápa utódai egész első Leoig vagy katakombákban vagy oly temetkezési kápolnában tétettek le, melyek az előbbiekkal össze voltak kötve. A martYROK ünnepei az egész IV. századon át főképp katakombákban tartattak; ezt tanúsítja Bucher naptára, mely minden szentnek ünnepét ezen cryptákba helyezi, ezt bizonyítja Prudentius, ki sz. Hippolytnak a sz. lőrinczi kapu előtti *coemeterium*-ban tartott ünnepét leírja. A templom, melyet a föld fölött úgy építettek, hogy a martYROK föld alatti kryptáival összeköttetésben maradt, csak arra szolgált, hogy a sokaság, mely a föld alatti szűk sikátorokban el nem fért, itt gyülekezik imádságra; az isteni tisztelet maga, az ur vacsorájának kiszolgáltatása pedig odalent végeztetett a martYR sirjánál. Innen támadt azon szokás, miszerint a szentnek sirja az oltár alatt *confessio* gyanánt rendeztetett el« stb. (i. h. 170—171. l.). — Belátható, hogy ekként a templomok, az azokban eltemetettektől csak hamar megteltek, minek következtében a templomokban való temetkezést szabályozni kellett. Bizonyos tilalmak adtak ki, de ezeknek daczára a templomokban való temetkezés szokása az egész középkoron keresztül folytonos gyakorlatban volt, nevezetesen a magas állású és gazdag személyekre nézve. — A királyokon és ezek családtagjain kívül a világiak közül csak azoknak engedte meg az egyház a templomban való temetkezést, a kiket erre méltóknak talált. Az ilyeneknek azonban csak az előcsarnokban (*narthex*) és előudvarban (*aula*) vagy a templom mellék építményeiben (*exaedia*) engedtetett meg rendszerint a temetkezés. A templomok alapítóit vagy pártfogóit azonban az oltár előtt volt szokásban eltemetni.

Dr. Henszlmann kiemeli, hogy: »Magyarországon a templomban való temetkezés tekintetében még nagyobb gyakorlati szabadság uralkodott, mint Európa többi részeiben: nem ismerjük ugyan sz. Istvánnak vagy a korbéli magyar papságnak eziránti intézkedéseit, de ismerjük az 1092-ben szent László elnöksége alatt tartott szabolesi zsinat XXV. fejezetét, melyben semmi efféle tilalom nem fordul elő »*de negligentia fidelium cadaverum.*« Ha valaki halottjait nem temeti el a templom környékén, ez víz és kenyér mellett tizenkét napon át lakoljon a kalodában. Ha valamely ur szolgájának testét, vagy a falu előljárója a szegény falusiak vagy vendégek testeit nem viszi el a templomba, hasonlóképp bünhődjék (*Péterffy sacra concilia Hungariae. Viennae 1742. P. I. p. 27.* — és ld. dr. Henszlmann i. h. 175. lap). Hazánkban a legszigorúbb tilalmat Kálmán király hozta. E tilalom szerint: »*Sepultura Christianorum non nisi in atrii ecclesiarum fiat*« (*Péterffy I. 48*) De ezen tilalom később enyhítettett. Dr. Henszlmann tanulmányából a következő eredményeket vonja ki:

1. Hogy Magyarorszáiban a templomban való temetkezés mindig könnyebb módon történhetett mint másutt és inkább volt kiterjesztve a világiakra is.

2. Hogy teljes jogunk van nemcsak szt. István, hanem családja többi tagjainak testét is a fejevári alapzatban keresni és szószerint venni történetíróink amaz adatait, melyekkel állítják, hogy vagy szt. Imre, vagy a szt. király ez vagy ama törzskövetője vagy családtagja a fejevári bazilikában, azaz hosszhajójában temettetett el.

3. Hogy az egész középkoron át, minden időről-időre megújított tilalom daczára, folytonos gyakorlatban maradt a templomban való temetkezés és hogy e tilalom inkább csak az alsóbb rendűeket és szegényeket illette.

4. Temetkezésre az egyházhatóság legkönnyebben engedte át: α) az előudvart (aula), a hol ilyen létezett — a későbbi időkben az előudvar elrendezése elhagyatván, helyébe a köztemető lépett, β) az előcsarnokot (narthex), az ide való temetkezést még Kálmán szigoru tilalma is megengedte (a székesfehérvári bazilikában az előudvarhoz közel a templom bejárása mellett temetkezett a Rozgonyi család, Zsigmond király engedelméből), γ) az exaediákat, ilyenek valának a székesfehérvári bazilika mellett, Nagy Lajos és Mátyás sírkápolnái és a tornyok alját vagy kápolnait a székesfehérvári bazilikában, ide temettetett Ozorai Pipó és neje.

5. A templom belsejében és pedig a főoltár előtt a templom alapítója temettetett el — azonban hazánkban ettől eltérő rendszer uralkodott, mert az esetek többségében inkább a mellékhajó használtatott; így a szt. István és családja sírhelye is a székesfehérvári basilika déli hajójában volt (dr. Henszlmann — ki 1847-ben a pálosok budai kolostorának romjait — a Szép Juhászné közelében — ásatta ki, a csontvázak többségét a mellékhajókban találta, Römer szerint a szt. györgyi templomban a sz. györgyi grófok, a sz. mártóni valamint a kapornaki templomban az apátok a mellékhajó oltára előtt valának eltemetve).

6. A világiak fejükkal kelet felé, az egyháziak pedig fejükkal nyugat felé irányítva temettettek.

7. A byzanci és római császárok nagy pompával, a merovingi családból való frank királyok elég egyszerűen temettettek el — »hasznolt egyszerűség uralkodott Magyarországon is, mit III. Béla és neje koporsóiban talált kevés értékű mellékletek tanusítanak; és jegyezzük meg jól, hogy III. Béla a fényűzést és pompát leginkább kedvelő — a byzanti udvarnál nevelkedett és hogy neje Anna, a byzanci császárnak leánya volt« — (ezt tévesen állítja H., mert mint tudjuk, antiochiai Anna, Raimund poitiersi francia gróf leánya vala) — »ha tehát e két személy koporsóiban csak pár forintnyi fémértékű ezüst koronát, csak vas kardot, sceptrumot és sarkantyút találunk és egyedül két

arany gyűrű tesz némi kivételt: joggal állíthatjuk, miként a Béla előtti királyok koporsóiban, ha azokra majd akadunk az ásatás folytatása alkalmával és képesek leszünk azokat meghatározni, még talán vékony ezüst lemezű koronát sem fogunk találni; s ezért nem érthetünk egyet azokkal, kik hiszik, hogy azon korona, melylyel Ulászló koronáztatott, sz. István koporsójából lett volna véve, hanem tökéletesen egyetértünk Ipolyival, ki az »Archaeologiai Közlem III. köt. III. füz. 99. lapján ezen eseményről így szól: »Midőn Magyarország rendei 1440-ben a Székes-fehérvári országgyűlésen I. Ulászlót királynak megválasztották, az özvegy királyné, Erzsébet, a szent koronát Visegrádról magával elvivén s nem akarván kiadni, az országgyűlés határozata szerint az újon választott király, az ország koronának hiányában »Szent István azon régi művű koronájával koronáztatott meg — úgymond az országgyűlési okmány — mely a szentnek fejéreklye tartóján eddig nagy tisztelettel tartatott« (»Nos praelati, barones etc. Corona aurea operis vetusti beatissimi Stephani regis, apostoli et patroni nostri, in theca capitis reliquiarum ejusdem hucus que magna reservatione conservata etc« Fejér. Genus, incunabula et virtus Ioannis Corvini de Hunyad 39—43). — »Mellékesen mondva, ezen eset valamint Szt. László hermájának igen régi említése, világosan tanúsítja, hogy Magyarországon nem igen gondoltak a szent testek eldarabolása elleni több rendbeli tilalmakkal, minő például Theodosiusé 386-iki évből, mely szerint nem volt szabad az eltemetett testeket más helyre átvinni, és a martyrok testeit eldarabolni, vagy azokkal kereskedést üzni. »Humatum corpus nemo ad alterum locum transferat, nemo Martyrum distrahat, nemo mercetur.« Fentebb láttuk, hogy a salzburgi érsek Virgilius is eldarabolta szt. Rupert testét, csak alsó részét hagyván régi nyughelyén, felsejét pedig átvivén a tiszteletere épített új székesegyházba. Nevezetesebb értékű tárgyaknak eltemetéséről királyainkkal csakis I. fejezetünk amaz okmánya szól legelőször és biztosan, mely a fehérvári örkanonokot Jánost elítéltnek mondja; mivel Róbert Károly fejéről elorozta a királylyal együtt eltemetett arany koronát.«

8. Hogy a temetkezési fényezésnek szokása tehát az Árpádi ház korában hihetőleg még nem divatozott és alkalmasint csakis az Anjoui ház alatt keletkezett és mint idegen szokás hozatott be. Ebből következik, hogy a sír annál régibb, minél egyszerűbb és minél kevesebb és csekélyebb idegen tárgy vagy járulék van eltemetve a csontvázal; ebből következik, hogy a fakoporsók a legrégebbiek. Kivételkép történt, hogy a holtat, mint szt. Istvánt, régi római márvány sarkophagba zárták.

9. Hogy legrégebben a keresztyének a holtak testeit a katedrálisokba tették le és pedig vagy koporsó nélkül, e czélra az oldalfalakba rendes parallelogramm üregeket vájván ki rendes sorokban egymás mellett és egymás felett, vagy ha római koporsókra tudtak

szert tenni, ezeket használták. A római koporsó alakja szinte a parallelogramm, melyre vagy fekirányos vagy nyeregídomú földzet tététtet.

10. Hogy későbbben a keresztyének a koporsók rendes parallelogrammját keskenyíték a lábak felé. Ily keskenyített koporsókban találták eltemetve Párizsban a szt. Germain és szt. Genoveva. nevű templomokban a merovingi család tagjait és Merard apátot, az úgynevezett Fredegunde ily alakú koporsója még ma is látható a szt. denisi templomban, valamint ily idomú is a jouarre-i krypta koporsóinak egyike. Több keskenyített alakú koporsókkal találkozunk Char-tonnak 1862-ben megjelent illusztrált francia történetében is, és számos efféle koporsót földöztek fel a fehérvári ásatásoknál, melyek kivétel nélkül fából voltak készítve, míg az idézett francia koporsók mindnyája kőkoporsó. Igaz, hogy ezen idom nem csalhatatlan jele a koporsó régiségének, mert ilyenek használtattak későbbben is, és használtatnak jelen korunkig, de a tapasztalás mégis mutatja, hogy a koporsó annál régibb, minél keskenyebb átalán és minél inkább keskenyedik alsó része, s így kimondhatni, miként legrégebben a koporsók oly keskenyre szabattak, hogy azokban a test, kivált a vállak táján, csak nehezen férhetett el hajlékában. Megemlítendő továbbá, hogy ily keskenyített négyszög koporsók, ha későbbi korból valók, többnyire nem fadestekből készültek, hanem egész kődarabokból; ilyen az 1123-ik évből származó Ralph püspöknek koporsója a chichesteri székesegyházban Angliában. E koporsóban a fej számára különös kivájt félgömb alakú hely készült. Efféle kőkoporsók nem bocsátattak mélyen a földre, hanem vagy úgy, hogy födeleiket padlatköveknek használhatták vagy épen egészen kiemelkedtek a templom fölepe felett; miért aztán időről időre szükségessé vált oly tilalom, minő Theodulphé, az orleansi püspöké. A XI-ik század felé a koporsóknak a fentebbitől különböző alakot is adtak, oldalfalai most már nem egyenes hanem kissé görbített vonaluk lévén s e koporsók vagy tágabbak a test felső része és keskenyebbek a lábak táján vagy legtágabbak közepükön és egyenlő tágasságuk felső és alsó részükön. E koporsók első neme még ma is divó Angliában, második nemű látható a jouarre-i kryptában, és ilyet találtam kettőt Fehérvárott (l. IX-ik tábla.) Mindketteje kőkoporsó, mindketteje vagy egész kődaraból van készítve, vagy több kődarabból van összerakva. Fehérvárott a kőkoporsóban kisebb, a testet magába záró fakoporsó volt. — A XII-ik században a koporsók új nemét láthatjuk használva, vagyis inkább a XII-ik században vissza mennek az eredeti rendes parallelogramm alakra. Ezen alakot viseli magán amaz öt koporsó, mely Fehérvárott 1848-ban földöztetett fel (t. i. a III-ik Béla, első neje és családtagjainak öt koporsója ld. Henszlmannál i. h. VII. tábla). E koporsók egyike t. i. III. Béláé nevezetes szélességgel bír, ketteje — királyé és királynéé — vörös almási márványból, egyike homokkőből, egyike téglából, egyike pedig csak fából készült.

Igen fontos, a mit *dr. Henszlmann* a székesfehérvári régi bazilikában talált csontvázak állapotáról mond: »Mily állapotban találjuk a csontvázakat a fehérvári templomokban? — Régi történetíróink adatai nyomán, miszerint t. i. a fehérvári templom már szt. István-tól a magyar királyok temetésére rendeltetett, itt nagyobbrészt vagy talán kizárólag világiak testét kellvén keresni, az ásást mindig nyugatról keletfelé irányoztam úgy hogy legelőször is a csontváz koponyájára akadhassunk, mely maga nagyobb és erősebb — (?) — alkotásu lévén és a többi test fekvési irányát meghatározván, az össze nem tartó csontok elszórásától vagy kimozdításától rendes helyük-ből tartani nem kellett. Másrészt a koponyákra azért akadunk szűkséggépen, mert a koporsók fája minden elforduló esetben majdnem tökéletesen eltűnt. Miután a koponyát megtaláltam, a test fölötti földet leszedettem lefelé mindig kisebb s kisebb rétegekben s növekedő óvatossággal. Itt rendszeren süppedésekre akadunk úgy, hogy az ásók lábai gyakran elsüllyedtek; e süppedések oka a koporsó födelének elrothadása és beesése volt. Az ásást lefelé folytatván, végre sötétebb színű, majdnem fekete, egy egész másfél hüvelyknyi egyenes vonal tűnik fel, mely a koporsó alsó részének, mintegy hajójának vonala; jelentvén elrothadt farostjainak utolsó, az ujjak dörzsölése alatt porrá váló maradékát. Ha óvatosan bánunk, a koporsó mind négy egyenes vonalát fölfödözhetjük, úgy, hogy szélességét és hosszát és keskenyedését kelet felé pontosan megmérhetjük, úgy szinte távolságát bizonyos meghatározott pontoktól, úgyszintén mélységi fekvését is. Miután ezen a koporsó fekvését meghatározó menynyiségek megmértettek, a koporsót úgy ásattam körül, hogy ez szabályos parrallelepiped — halomként emelkedett a körülötte levő fölep fölött, és csakis most kezdődött bensejének vizsgálata. Ha már a koporsó fölötti föld elszedése nagy óvatossággal és vigyázattal történt, hogy t. i. a négy fekete vonalból álló-alakját tisztán megláthassuk, a *vigyázatot és óvatosságot meg kelle kettőznetnünk a koporsó tartalmának kutatásánál, mire többnyire több óra kellett, mert a földet előbb vakoló kanállal, utóbb apró e czélra faragott fa-eszközzel, végre ujjainkkal, toll seprővel és fuvás által szedtük le a csontok felül és a csontokról: így sikerült fekvésükkal tökéletesen megismerkedni és az azokhoz mellékelt bár legkisebb tárgyat is, még pedig a mennyire lehet eredeti helyén, megtalálni: így sikerült biztosan megtudni, vajjon a sír és tartalma eredeti épségében jutott-e reánk vagy a test bolygatva volt-e eltemetése után?*

A nem bolygatott sírok és csontvázak jelei a következők: a koponya hanyatt fekszik arccozal felfelé, alatta az elrothadt fakoporsó legtöbbször és leginkább megismerhető rostjával; a koponyától elvált az állkapocs és leesvén, mintegy tátott szájunak mutatkozik a csontváz, kevesebb esetben a koponya egyik vagy másik oldalra fordult, alkalmassint már a temetés alkalmával. Miután a test puha részei elrothadtak,

a mellnek csontjai egymásután a koporsó fenekére beestek, legmélyebbre a kulcsontok és a mellcsont, melyeken fekszenek a bordák, kisebb vagy nagyobb rendetlenséggel, de mégis mindig meglehetőleg megtartván azon rendet, melylyel egymáshoz vannak kötve az emberi testben; a kisebb vagy nagyobb rendetlenség azon iránytól vagy erőttől függött, melylyel a koporsó-födélnek elrothadása után, az e fölött levő föld a koporsó üregébe tódult. A bordák külső vége mellett egyenesen fekszik a két felső kar-csont, míg a négy alsó kar-csont összekulcsolt kezekkel a mellre téve azoknak bordáival beesvén, a bordákat megfekszik, azután a kéztő és az ujjak csontjai, mint apró csontok, miután az azokat összekötő porczogó elenyészett, beestek a koporsó fenekére, hol elszórva ugyan, hanem többnyire nem minden rend nélkül találtak a hátgerincz két oldalán. Mindezek alatt a koporsók fenekén észrevehetőek a két hónlap és azok közt egyenes vonalban elterjedve felülről lefelé a nyak-, hát- és ágyékcsigolyák, még pedig rendes fekvésben és egymáshoz ragasztva. A medence csontjai hasonlóképen ellentállanak erős voltak miatt a szétbomlásnak vagy a kimozdításnak helyükből. A czomb csontja néha kiesett az izvápából (acetabulum, Pfanne) néha abban megmaradt, de mindig egyenes vonalban terjeszkedik lefelé, a térdkalács (Kniescheibe) a koporsó fenekén találtak, de a lábszár a czombcsont egyenes folytatását képezi, annak végén szétszórt fekvésben találtak a lábtő és lábujjak csontjai; de itt még csekélyebb távolságban egymástól mint a kezeknél, mert csekélyebb magasságról estek le. A csontok fekvését többnyire azon pillanatban rajzoltam le, midőn a kitisztítás a koporsó fenekét még nem érte el, s midőn a csontok még a körülök lévő föld által azon állapotban voltak megtartva, melyben azokat legelőször találták, későbbben fekvésük lerajzolása lehetetlenné vált volna; mert a koporsó fenekének nyomát, ez mindig legelőször is elrothadván, soha sem találtam s mivel tehát ily nyomot nem találtam, szükséges volt mindenütt mélyebbre ásni, mint a koporsó fenekének fölépére, hogy így semmiféle tárgy ne vesszen el, mely eredetileg a koporsóba be volt zárva; de lejjebb ásni nem lehetett a csontok közt levő föld elmellőzése nélkül, és mihelyest a földet elmellőztem, a többé össze nem függő csontok sem tarthatták meg eredeti fekvésüket, s ezért fekvéseiket csak akkor láthattam meg és rajzolhattam le, mikor még föld volt köztük. Ily időpontot kellett választani különben a mellékletek miatt is, mert ezek is a föld elszedésével eredeti fekvésükből lejjebb és lejjebb süllyedtek. Ha a vizsgálat alatt levő csontváznak a fentebb leirt fekvése volt, ezt annak biztos jeléül vettem, hogy a csontokat eltemetésük óta nem bolygatták és mivel az egyenként kijelelendő sírokat kivéve, a többinek mindnyájában a csontok fekvése ily rendes volt, biztosan kimondhatom, hogy a török soha sem ásott a föld mélyébe, hogy ottan sírt fosztogasson. Miután a csontok az azokhoz tapasztott öltőtől megtisztultak és kiszáradtak, a fehérvári orvosokat meghíttam,

hogy e csontvázak nemét, korát és régiségét határozzák meg» (l. i. h. 183—184. l.).

Az itt előadottakhoz nincs mit egyebet hozzátennem, mint azt, hogy mindazok, kik hazánkban ásatnak, megszívleljék *dr. Henszmann* tanácsait. Általános hiba, hogy az ásatásokkal lóhalálában sietni szeretünk, mintha az egész virtus abban állana, ki minél több sirt minél rövidebb idő alatt tud kiásni — azaz tönkretenni. Láttam már oly rablógazdálkodást és pedig egyik legnevezetesebb őskori telepen, a hol egy fél nap alatt 30 régi sirt tettek tönkre a munkások — az illető immár Istenben megboldogult ásató útmutatása szerint. Legyen könnyű neki a föld! — Egy másik szintén igen nevezetes őstelepeünkről, maga Virchow, ki ott járt s ki onnét egy kiásott koponyát kapott, az előkelő nagyúri vendéglátás kidicsérése után kötelességének tartotta megjegyezni: hogy ezentúl a csontok kiásására sokkal nagyobb gond fordítassék. Dicséretes kivételkép kell kiemelnem a Tisza-Ughi jeles ásatókat, *br. Fechtig Imre és Kovách Béla* urakat, valamint *dr. Sötér Ágoston* urat Magyar-Óváron. — Vajha minél kevesebb régi csontváz menne ezentúl tönkre, mert minden egyes ily tönkre ment csontváz helyreépíthetetlen hézagot hagy fenn őseinknek faji buvárlatában!

5. szám. Gróf Pálffy Móríc helytartó levele a királyi testerekléknek a Nemzeti Múzeumból való eltávolítása ügyében s e levélnek a M. T. Akadémiában való tárgyalása 1862. július 28-án és november 17-én tartott ülésekben.

a) Harminczadik (mathem. és természettud.) összes ülés.

1862. július 28-án

Bugát Pál rendes tag elnöklete alatt.

Jelen voltak. Az illető osztályokból: Gebhardt Ferencz, Hollán Ernő, Jedlik Ányos, Kiss Károly, Nendtwich Károly, Török József rr. tt., Gönczy Pál, Kacskovics Lajos, Kovács Gyula, Szabó József, Weninger Vincze ll. tt. Egyéb osztályokból: Érdy János, Horváth Czirill, Pauler Tivadar, Tóth Lőrincz rr. tt., Bertha Sándor, Budenz József, Greguss Ágost, Hunfalvy János, Nagy Márton, Salamon Ferencz ll. tt., Szalay László titoknok, Csengery Antal jegyző.

271. Olvasatott gr. Pálffy Móríc ő excellentiájának, Magyarország kir. helytartójának, Budán f. évi július 19-én kelt, az akadémia elnökéhez¹⁾ intézett következő levele: 14208/eln. 1848-ban Székesfehérvárt az egykori kir. vártemplomi sirbolt romjaiban két csontváz fedeztetett fel, melyek kiásatván, akkora a m. nemzeti múzeumba

¹⁾ Gróf Dessewffy Emil.

szállítottak, s ott a legközelebbi időig közszemlére kitéve valának. Ezen tetemek állítólag III. Béla Magyarország egykori királya és első neje Komnen Anna tetemei, mely nézetnek alaposágát a mellettök talált jelvények is igazolni látszanak. Ugyanazért és mivel a hazafias és vallásos érzületre nyomasztólag kelle hatnia annak, hogy egy föl-szentelt király földi maradványai, megfosztva a kegyelet minden jelétől, közönséges régiség gyanánt egy bár hazai s tudományos intézet csarnokaiban közszemlére kitéve hagyassanak, szükségesnek s illőnek láttam Magyarország hercegprimása ő eminentiájával, úgy m. kir. udvari kancellár ő nmgával egyetértőleg intézkedni az iránt, hogy a kérdéses tetemek a muzeumból elszállítatván, addig is, míg azok azonossága mind tudományos mind egyházi tekintetben igazoltatnék, a budavári főtemplom sírboltjában csendben ugyan, de illő módon elhelyeztessenek. Minthogy pedig kívánatos, hogy a hely, hol ezen királyi tetemek végleg eltemettetni fognak, a királyi méltóság megóvása tekintetéből emléktáblával is földíszíttessék, ennél fogva még előlegesen a tek. m. tudom. akadémiát, mind a tetemek azonossága mind az emléktábla fölírátának szövege iránti becses véleményének előterjesztésére fölhivandónak találtam. Van szerencsém ezek szerint Méltóságodat, mint ezen akadémia elnökét hazafias tisztelettel megkeresni, hogy ezt az akadémia tudomására hozván, az ügyet tárgyalás alá vétetni s tekintettel Érdy János muzeumi őr nyomtatásban megjelent e részbeni értekezésére, mindkét iránybani véleményét hozzám beküldeni méltóztassék; megjegyezvén, hogy a m. n. muzeum igazgatósága egyúttal általam utasítva lőn, miszerint a birtokában levő s ezen tetemekre vonatkozó összes adatokat az akadémiával haladéktalanul közölje. Fogadja Mélt. kiváló tiszteletem őszinte kifejezését stb. — Érdy János rendes tag, mint egyszersmind muzeumi őr, némi fölvilágosításul megjegyzé, hogy III. Béla és nejeének Annának (az antiochiai fejedelem leányának és nem Komnen Annának) tetemei ő általa ásattak ki Székesfehérvárt 1848-ban, s nem voltak a muzeumban közszemlére kitéve, hanem szekrényben őriztettek, oly szándokkal, hogy ha majd a tervezett arkadok a muzeum épülete mögött elkészülnek, azoknak kiegészítő része egy kápolna lesz, a melyben a királyi tetemek el fognak helyeztetni.

Ezek után előadá a nevezett r. tag azon adatokat és jelvényeket, melyekből bizást vélte következtethetni, hogy III. Béla tetemeinek kell lenniök a talált csontoknak. Ilyen a holt tetem mellén a despot jelvény, melylyei Béla Konstanczinápolyban díszesíttetett, s a zarándokbot, mely a jeruzsálemi utazóra s a bot keresztje, melynek készítése III. Béla korára utal stb.

Érdy r. tag ezen előterjesztései tudomásul vétetvén, Magyarország kir. helytartója ő exjának fölhívása folytán, az archaeologiai bizottság, mely Székesfehérvárott az érintett kir. tetemek lelhelyén, újabb ásátásokat is készül tenni, bizatik meg, hogy minden ide vonat-

kozó adatot, jelvényt és körülményt újból megvizsgálva és egybevetve, a jövő ülésszakra kimerítő indokolt jelentésben mondja el véleményét az iránt, hihető-e teljes bizonyossággal, hogy csakugyan III. Béla király és nejének tetemei nyugodtak az 1848-ban kiásott fejedelmi sírban? Az emléktábla fölíratának szövege iránt akkorra halasztja az Akadémia az intézkedést, ha az imént érintett kérdés el lesz döntve. Hitelesített 1862. július 31-én.

b) Harminczhetedik ülés nov. 17-én 1862.

A philos. törvény- és történettud. osztályok részére.

Mélt. Gróf *Desewffy Emil* úr elnöklete alatt.

Jelen voltak. Mélt. báró Eötvös József másodelnök úr. Az illető osztályokból: Lónyay Menyhért t. t., Érdy János, Fogarasi János, Horváth Czirill, Pauler Tivadar, Purgstaller József, Tóth Lőrincz, Zsoldos Ignác, Wenczel Gusztáv rr. tt., Bertha Sándor, Csatskó Imre, Greguss Ágost, Henszlmann Imre, Hunfalvy János, Kautz Gyula, Nagy Márton, Paregriny Elek, Rómer Flóris, Szilágyi Ferencz, Szőnyi Pál, Trefort Ágoston ll. tt. Egyéb osztályokból: Kubinyi Ágoston, Kubinyi Ferencz tt. tt., Ballagi Móríc, Bugát Pál, Czuczor Gergely, Gebhardt Ferencz, Hollán Ernő, Hunfalvy Pál, Kiss Károly, Sztoczek József, Pólya József rr. tt., Barabás Miklós, Gyulai Pál, Lutter Ferdinánd, Szepesi Imre, Thán Károly, Wass Sámuel gr. ll. tt., Szalay László titoknok, Csengery Antal jegyző.

348. Az 1862. jul. 28-i ülésből meghagyatván az archaeologiai bizottságnak, hogy kir. helytartó ő exja kívánása folytán indokolt jelentést terjeszzen elő az akadémiának az iránt, vajjon a Sz.-Fehérvárott 1848-ban kiásott s azóta a Nemz. Muzeumban őrzött tetemek csakugyan III. Béla király és nejének tetemei-e, — a bizottság, e tárgy újabb tudományos vizsgálata nyomán, a következő indokolt jelentést terjeszté az akadémia elé:

Tekintetes Akadémia! Méltóztatott az archaeologiai bizottmány-nak meghagyni, hogy az ország királyi helytartója Ő Exc. kívánása folytán, azon okokat állítsa össze, melyeknél fogva a Székesfehérvárott 1848. dec. 5. és dec. 12. feltakart királyi sírokban lelt tetemek III. Béla királynak és első hitvese Anna királynénak tulajdonítandók; továbbá; hogy egy, a főváros azon egyházában, melyben azok, mint a nemzeti kegyelet szent tárgyai őrizendők — falba eresztendő emléktáblába vésendő, felíratot terjesztene elő.

Az első kérdésre nézve Érdy János társunk, ki az 1848-iki fehérvári ásatásokat igazgatta, terjesztette már elő nézeteit a Tekintetes Akadémiának azon évi dec. 27-ikén tartott előadásában, mely lényege szerint 1853-ban meg is jelent, s melyben az értekező főleg a tetemek mellett lelt ékszerek mű-történeti méltatására s azoknak a

nevezett két királyi felségre vonatkoztatására építette állítását. Pauer János mostani székesfehérvári kanonok és szinte bizottmányi társunk pedig még 1849-ben kiadott röpiratában Érdy okoskodását a feletti vizsgálódásaival egészítette ki, mely királyoknak nem tulajdoníthatni a tiszteletes maradványokat, mik szinte oda vezettek, hogy azok máséi, mint II. vagy III. Béláé s hitveseiké nem lehetnek. A két király közül a belső érvek határozottan III. Béla és neje mellett szólnak. Az archaeologiai bizottmány a két tag által érvényesített okok összevetése s amazok további méltatása után az első kérdésre a következőket jelenti ki:

A XIV., XV. és XVI. századokban Fehérvárott eltemetett királyoknak vagy sirjaik helyzetéről vagy eltemetésök módjáról, részint alkatjokról is elég biztos adataink vannak, mik szerint közülök e két sír egynek sem tulajdonítható, nem is említvén, hogy 1543-ban a királyi sírok a török által feldulatván és kiraboltatván, e dűlás természetesen csak az I-ső Károly által átalakított basilikában nagyobb fénynyel és gazdagon eltakarított királyi maradványokat érhetne; s hogy Károly templomának talapja alatt rejtezett sírok elődeinek. az Árpádoknak korára visszaviendők. Miután pedig Fehérvárott a XIII. században az egy III. László, Imre király négy éves fia temettetett el, a XI-ik században pedig csak sz. István és Imre, kiknek testei sz. László által felvétetvén, ez óta a főoltáron valának köztiszteletre kitéve, a kérdéses királyi tetemek birtokosait *egyedül a XII. század királyai sorában kereshetni*; mely századra mutat az ékszerek jellege is. De a XII. században itt eltemetett királyok közül a silány alkotású Kálnán ellen szól a felvett tetem magassága s mert a két tetem, mint a szomszédos helyzet s az ékszerek tökéletes rokonsága hinnünk javasolja, férj és nő, II. Gézáé és IV. Istváné nem lehetnek, mint kiknek hitvesei nem e basilikában temettetek el, sem II. Lászlóé, ki nőtelen volt, s így csak II. és III. Béláról és hitveseikről lehet szó.

E két király testalkotásáról hallgatnak ugyan kútfőink: de II. Béla gyenge gyermek korában (infantulust mond ismételten a hazai chronika) vakítottván meg, kevés hihetőség szól a mellett, hogy vak gyermek a physikai erősödést egyáltalában elő nem mozdító élet-nem mellett oly férfias alakká fejlődjék, milyen az eltemetett királyé, kinek csontváza 6 láb és 2 ujjnyinak találtatott. Ehez járul a vizsgáló orvosok jelentése, mely szerint a királyi tetem mintegy ötven éves korra mutat, mi III. Béla életkorával talál, míg II. Béla legfeljebb 31—32 eszt. korában halt el. Ezen elég nyomós physiologiai okokhoz járulnak az ékszerek jelentőségétől s birtokosaikra vonatkozásaitól vett érvek. Ugyanis a gyűrük egyike az antik gemmán a lantoló Sirennel, a másik az arab felíráttal s a méreg vagy ellenméreg tartóval sokkal inkább lehetének, még *pedig így együtt* III. Béláé, ki a Bizanti cs. udvarban tizenegy évig, még pedig cs. despota (her-

czeg) és kijelölt trónörökösként élt, mint II-iké, ki a kelettel semmi összeköttetésben nem állt. De végkép eloszlatja a kétséget a despotaí mellédíz, *mely egy királyunkat sem illette meg III. Bélán kívül* s végre a zarándokbot, mely (miután a szent földön járt II. András nem Fejérvárt, hanem egesti monostorban temettetett el) a Fehérvárt eltakarítottak közt szinte csak III. Béla kezében bir értelemmel, ki még despota korában szerezvén Jeruzsálem mellett birtokot, melynek jövedelmét az ottani hospitaliumnak engedte, és csak azon időre tartotta fenn magának vagy hitvesének, midőn ott fognának tartózkodni (az oklevél szavai szerint: »Quod si Divina pietas sacra Jerosolymarum loca, supernosque montes Eidem visitare concederet,« s ismét »cum idem dux vel eius uxor sacrum Calvarie locum et sacro sanctum sepulchrum Christi requisiverint)« alig kételkedhetni, hogy Béla buzgósága mellett a jámbor szándék betöltetlen maradt, habár a byzáczi írók ily szentsíri látogatásról, mely semmi tekintetben históriai jelentéssel nem birt, hallgatnak.

Ezek által a kérdéses tetemek, tudományos biztossággal III. Béla és első hitvese: antiochiai Annáéinak állapíttatván meg, a budai egyházban alkalmazandó fali emléktábla római nyelven — mert *középkori* magyar királyt egyedül a különben is az összes mívelt világra szóló monumentalis római nyelv illet meg — így hangozhatnak:

SACRI CINERES
BELAE TERTII MAGNI VNGARORVM REGIS
EIVSQVE CONIVGIS ANNAE ANTIOCHENAE
E RVINIS BASILICAE S MARIAE
VIRGINIS IN ALBA REGALI
DIEBVS V ET XII DECEMBRIS
ANNI MDCCCXLVIII
OVANTE POPVLO ELEVATI
POST SEX ET DIMIDIVM SECVLA
PIO GENTIS CVLTVI RESTITVTI
ANNO CHRISTI MDCCCLXII.

Ezen jelentés egész terjedelmében felterjesztetni határozott kir helytartó úr ő Excellentiájához.

340. Méltóságos elnök úr e jegyzőkönyv hitelesítésére Hunfalvy János, Greguss Ágost és Kautz Gyula lev. tagokat kérte föl.

Hitelesítettett 1862. nov. 22-én.

6. szám. A Mátyás-templom kryptájából 1883. nov. 10-én kivett királyi testereklyéknek jegyzőkönyve.

Másolat. Jegyzőkönyv. Fölvétetett Budapesten 1883-ik évi nov. hó 10-én délelőtt 10 órakor a budavári Mátyás főegyház építkezési irodájában, a vallás- és közoktatásügyi m. kir. Minister Úr Ó Nagyméltósága által f. é. október 31-én 1655 eln. szám alatt kelt rendeletével dicső emlékezetű III. Béla magyar király és neje Antiochiai Anna királynő hamvainak megvizsgálására és átadására kiküldött bizottság ténykedéséről. Jelen voltak: Méltóságos Havas Sándor elnök úr, dr. Markusovszky Lajos és Forster Gyula ministeri tanácsosok, mint a Vallás és közoktatásügyi Minister úr Ó Nagyméltóságának küldöttei, dr. Henszlmann Imre úr, a műemlékek orsz. bizottságának előadója, Bogischich Mihály prépost, budavári plébános, Budapest előváros képviselőjében Alkér Gusztáv tanácsnok és dr. Patrubányi Gerő tiszti főorvos, dr. Török Aurél egyetemi tanár, az anthropologiai intézet igazgatója, dr. Perényi József egyetemi tanársegéd és végül Szendrei János az orsz. régészeti és embertani társulat előadója. Havas Sándor elnök úr üdvözlőlvén a tagokat, az építkezési iroda földszinti helyiségébe vezeti a bizottságot, hol a szoba padlóját nyugszik egymás mellett a két horgany-koporsó. Elnök felhívására első sorban constatálja a bizottság, hogy az első kerületi előjáróság pecsétjei, melyekkel a koporsókat átfogó spárga lezárattott, mindenütt teljesen épek. — Dr. Henszlmann Imre úr, ki a királyi hamvakat még 1848-ban a székesfehérvári királyi temetkezési bazilika alapfalai közül ásatta ki,¹⁾ bemutatja a székesfehérvári ásatások eredményei című 1864-ben a M. Tud. Akadémia által kiadott munkájának 214., 15., 16., 221. és 222-ik lapjait, melyekben constatáltatik, hogy az előttünk fekvő hamvak csakugyan a dicső emlékü Árpádház ivadéka, III-ik Béla magyar király és neje Antiochiai Anna vagy Ágnes királynő földi maradványai. Elnök a pecsétet eltávolítván a koporsókról, két bádogos hozzá fog azok fölbontásához. Először a király koporsójának fedele emeltetik le. A csontok papírosba és részben csepűbe takargatva, csomagolva vannak a koporsóban. Dr. Török Aurél és dr. Perényi József urak szedik ki azokat a koporsóból és helyezik el az e czélra rendelt asztalra. A csomagok száma e koporsóban 25. A koponyán tintával felírva olvasható »III-ik Béla király«. A második koporsó hasonlóképen fölbontatván, 23 csomag emeltetett ki. Az egyik »Gyermekcsontokkal« van jelölve és benne csakugyan egy gyermek csontjai találtak. A koponyára itt is fel van írva »Antiochiai Ágnes királynő«. A három réztábla, melyeken a Zichy kápolnában, honnan az építke-

¹⁾ Itt hibásan dr. Henszlmann neve áll mert 1848-ban dr. Érdy János ásatta ki a szóban forgó csontvázakat.

zések folytán a koporsók ide helyeztetek — a királyi hamvak emléke áll bevésve, szintén a koporsók mellett hagyattak. — Elnöklő Havas Sándor úr ő Méltósága ezekután a bizottság nevében átadja ünnepélyesen a szentelt hamvakat dr. Török Aurél egyetemi tanár úrnak, mint az anthropologiai intézet igazgatójának és segédének dr. Perényi József urnak, kívánván, hogy tudományos buvárlatait kellő siker koronázza, másrészről figyelmezteti őket a hamvak megőrzésére, megnyugtatóván őket egyszersmind a helyiség kellő biztonságáról s arról is, hogy valamint azóta, mióta a koporsók e helyre hozattak, úgy ezentúl is a helyiség előtt éjjel két ór őröködik. Végül a terem kulcsa ugyancsak nevezett tanár uraknak átaladatik. Dr. Török Aurél úr már most jelezni kívánja, hogy tanulmányait mintegy két hét alatt be fogja fejezni, a midőn is a hamvakkal a bizottságnak újból beszámol. Elnök úr megköszönvén a tagoknak a szives részvétet, a bizottság $\frac{1}{4}$ 12 órakor d. e. szétoszlik. Kelt mint fent. Havas Sándor s. k. elnök Szendrei János s. k. bizottsági h. jegyző. — P. h. (Magyar királyi vallás és közoktatási Miniszter felirattal) A másolat hitelűl: Grabotsay Adolf s. k. igazgató.

7. szám. a) Havranek József, kir. tanácsos székesfehérvári polgármester úr értesítése a dr. Henszlmann ól kiásott királyi csontvázak tárgyában.

Sz.-Fehérvár 1893. június 6. Nagyságos Uram. Tegnapról kelt becses soraira van szerencsém tisztelettel értesíteni, miszerint dr. Henszlmann által 1862-ik évben itt folytatott ásatások alkalmával a Bazilika romjai alól kivett csontvázak általam az előtt több évvel az itteni székesegyház kriptájába helyeztetek el s azok ma is sértetlenül 6 ládába zárva ott őriztetnek.

Illőnek tartanám, ha ezen máig rendszeresen elkülönített s jegyzetekkel ellátott csontok ismét a földbe helyeztetnének, de mert lehetséges, hogy talán még ezek tudományos kutatás okából megtekintendők lesznek, kérem nagybecsű válaszát, ha vajjon azokat eltemettessem-e, vagy még várjak eltemettetésükkel.

Kiváló tisztelettel maradván Nagyságodnak alázatos szolgálója Havranek József polgármester.

b) Az eme levélre részemről előterjesztett folyamodványomra beérkezett engedély.

Székesfehérvár szab. kir. város Polgármesterétől, ad 8773/1893. nagyságos dr. Török Aurél egyetemi tanár úrnak s az embertani muzeum igazgatójának Budapesten Múzeum-körút 4. szám. Folyó évi június 7-én 295. szám alatt kelt nagybecsű megkeresésére hivatkozva

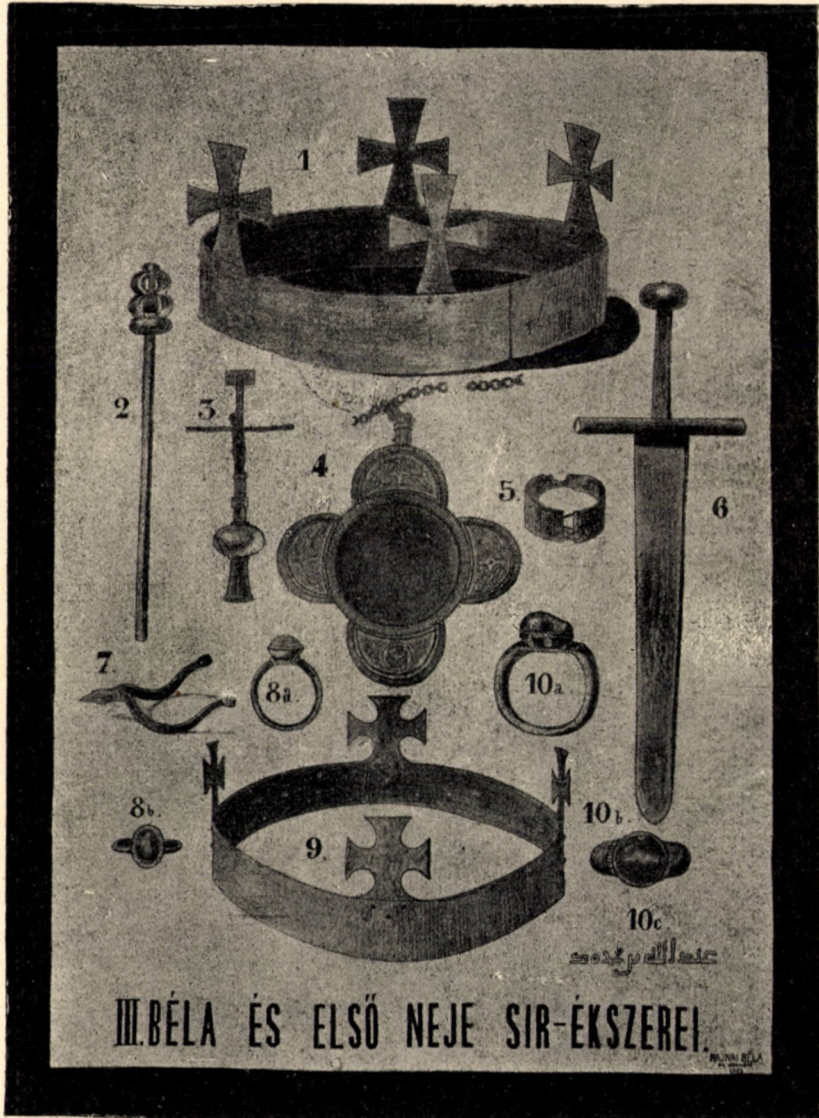
van szerencsém Nagyságodat tisztelettel értesíteni, miszerint városi közönségünk a hajdani Bazilika romjai alól kiásott csontereklyéknek tanulmány céljából való átadását engedélyezte és engem bizott meg azoknak Nagyságod részére leendő átadásával. Midőn erről Nagyságodat szerencsés vagyok értesíthetni, felkérem, legyen szíves az átvételre napot határozni, azt velem jó eleve tudatni, hogy az átadás és átvételhez szükséges intézkedést megtehessem — eleve is jeleznén, hogy a leltározást Nagyságod jelenlétében óhajtanám eszközöltetni; mert valószínű, hogy a nagy tömeget képező csontereklyék minden részére szükség nem leendő s emlékezetből úgy tudom, hogy az ásatásokon talált csontok egy része jegyzettel van ellátva. Kiváló tiszteletem nyilvánítása mellett maradtam Székesfehérvárott, 1893. augusztus 21-én, Nagyságodnak alázatos szolgája: Havranek József s. k. polgármester.

Sz.-Fehérvár szab. kir. város nagyérdemű tanácsának eme hazafias engedélye következtében, f. é. okt. 27-én Fehérvárra menvén, az napon a szóban forgó ereklyéket öt ládában átvettem. Azonban mély sajnálattal kell jelentenem, hogy emez ereklyék ládái már előbb valaki által felbontattak és ujlag hanyagul leszegeztettek, s hogy bennök az ereklyék felbolygatott és megcsonkított állapotban összehányva feküdtek. Kivánatos, hogy emez ereklyék is, melyek részben az Árpádok királyi családja tagjaitól, részben pedig akkori főuri egyénektől származnak, a helyesen felfogott nemzeti kegyelet értelmében nemcsak diszes, hanem egyszersmind biztos helyen is, és pedig III. Béla, neje és egyik fia ereklyéivel együtt a budai Mátyás-templom kryptájába temettessenek el; hogy úgy mint annakelőtte a sz.-fehérvári sz. István-féle bazilikában, ezentúl is együtt egy szent helyen őriztessenek. Ennyi kegyelettel tartozik a nemzet, dicső honalapítóinak ereklyéivel szemben!

2739-1922/23

Dr. Török Aurél. Jelentés III. Béla magyar király és neje testereklyéiről.

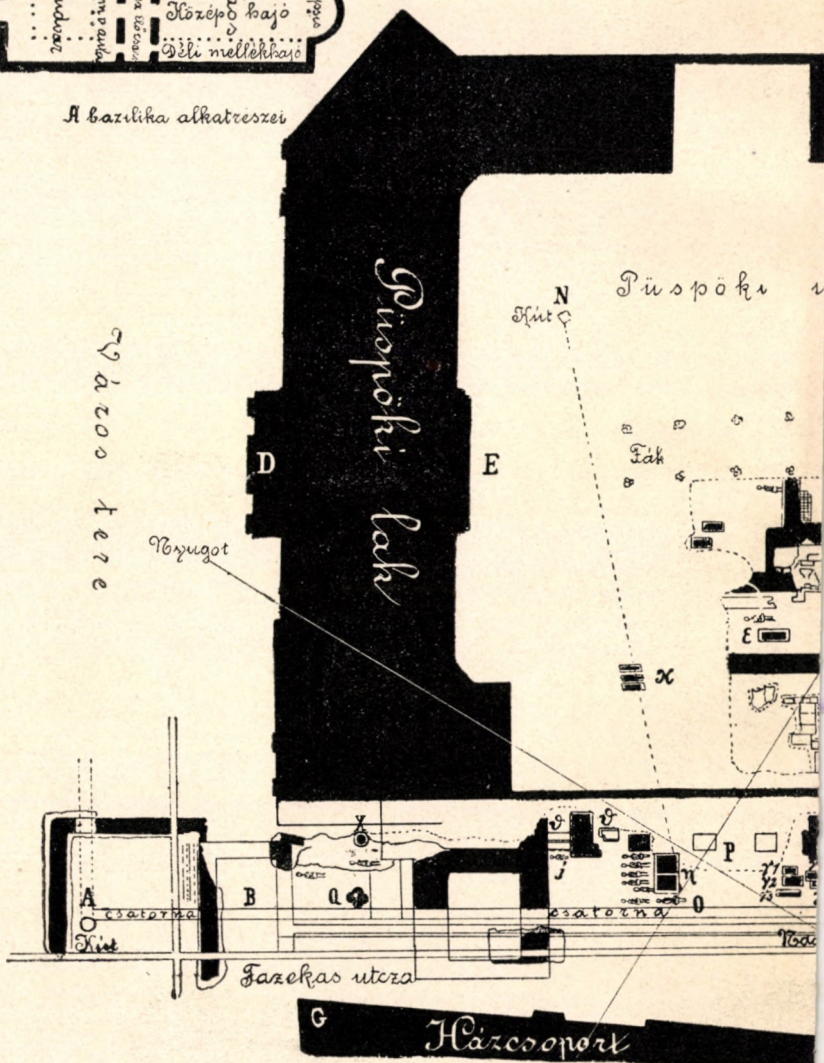

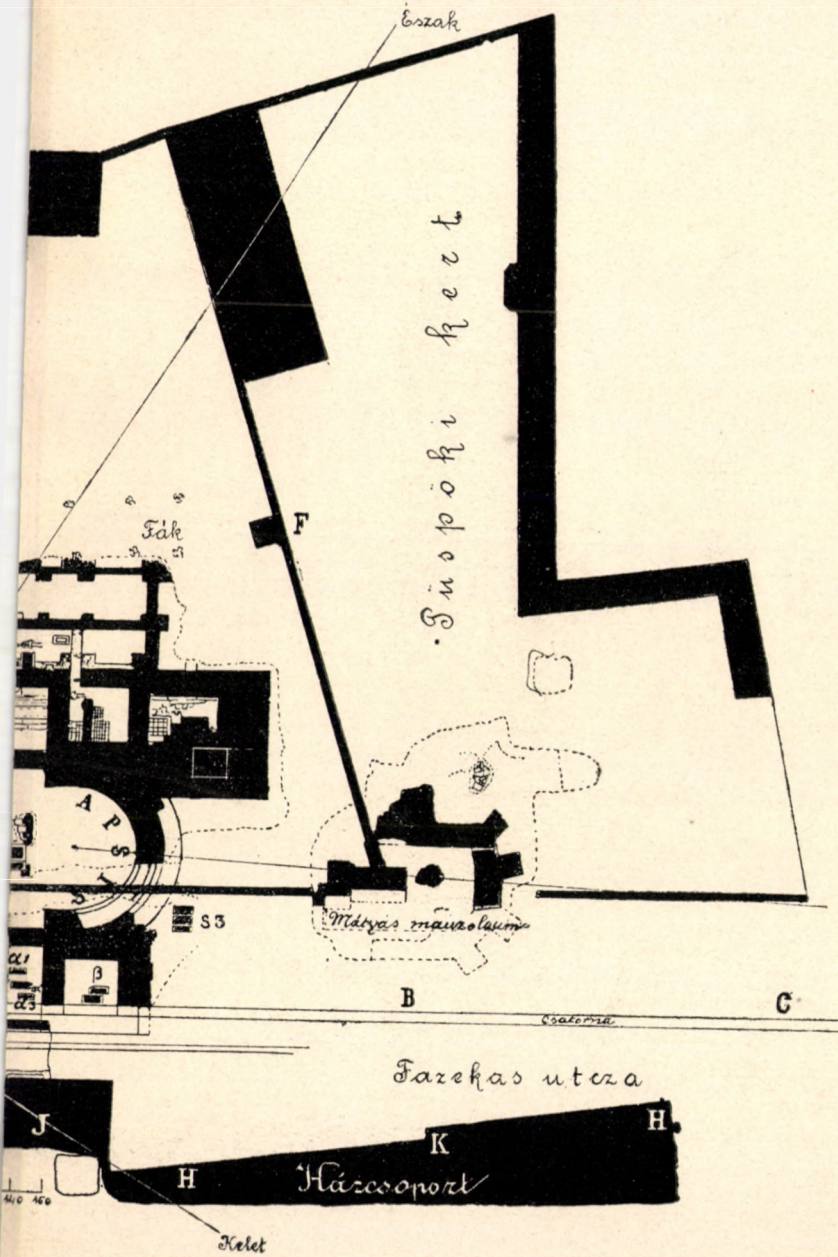
A SZÉKESFEHÉRVÁRI SZT. ISTV

A bazilika alkatrészei

BAZILIKÁJÁNAK HELYRAJZA.

Dr. Török Aurél. Jelentés III. Béla magyar király és neje testereklyéiről.

Dr. Török Aurél. Jelentés III. Béla magyar király és neje testereklyéiről.

